Oppidum Batavorum seu Noviomagum
Stad van de Bataven of Nijmegen

[Verantwoording]

Titelpagina 1644 en titelpagina 1645, pdf-pagina 3
Opdracht aan de Staten en aan de raad van Nijmegen, pdf-pagina 5
Lofdichten van Constantijn Huygens, Johannes Isacius Pontanus, Guil. Verheiden, Jacob Kemp en Joh. Leonh. Weidnerus, pdf-pagina 10
Inhoudsopgave van de 12 hoofdstukken, met paginanummers, pdf-pagina 19
Lijst van geraadpleegde schrijvers, pdf-pagina 22
Hoofdstuk 1, De stad der Bataven in Tacitus' *Historiae*, pdf-pagina 27
Hoofdstuk 2, Het dorpje Batenburg, pdf-pagina 38
Hoofdstuk 3, Tacitus' stad der Bataven aan de Waaloever, pdf-pagina 43
Hoofdstuk 4, Sporen van Romeinen en Bataven in en om Nijmegen, pdf-pagina 53
Romeinse kledingspelden, pdf-pagina 66
Lofdichten van Constantijn Huygens (met reactie van Smetius) Nicolaas Daniëlszoon Heinsius (met reactie van Smetius) en Rochus Hofferus, pdf-pagina 70
Hoofdstuk 5, De Bataafse erfenis van de Keizerstad Nijmegen, pdf-pagina 79
Hoofdstuk 6, De Bataafse waardigheid tijdens de graven en hertogen van Gelre, pdf-pagina 92
Hoofdstuk 7, De aloude hoofdstad der Bataven, pdf-pagina 103
Hoofdstuk 8, Bataafse vrijheden en dapperheid in Nijmegen, pdf-pagina 120
Hoofdstuk 9, Bataafse gebruiken in Nijmegen, pdf-pagina 136
Hoofdstuk 10, Naam en vrijheden van de Bataven in het Nijmeegse, pdf-pagina 151
Hoofdstuk 11, De naam 'Noviomagum', pdf-pagina 161
Hoofdstuk 12, Oude en recente literatuur over Nijmegen, pdf-pagina 171
Supplement, met teksten over Nijmegen van Keizer Frederik I, astroloog Laurens, Willem van Berchen, Gerard Geldenhouwer, Bernard Moller, Johannes Isacius Pontanus en Lambert Goris en enkele van Smetius, pdf-pagina 179
Woord- en zaakregister, pdf-pagina 195
Errata, pdf-pagina 204
Lofdicht van Marcus Zuerius Boxhorn, pdf-pagina 205
Toegift 1646, lofdichten van Constantijn Huygens, Petrus Scriverius en Henricus Bruno, pdf-pagina 206
Errata, pdf-pagina 211

[Personenregister door de vertalers, pdf-pagina 212]

www.stilus.nl/smetius/index-ob.htm

Verantwoording

De eerste versie van de vertaling Smetius' *Oppidum Batavorum* / *Nijmegen, stad der Bataven*, door A.A.R. (Toon) Bastiaensen, S. (Sandra) Langereis en L.G.J.M. (Leo) Nellissen, is in 1999 verschenen bij Uitgeverij SUN ter gelegenheid van de opening van het nieuwe Museum Het Valkhof te Nijmegen..

In de versie hieronder zijn enkele fouten verbeterd en enkele noten aangepast. Ook is de opmaak veranderd: de pagina-indeling van het origineel is gevolgd. Daarnaast zijn Smetius' bronnenlijst en zakenregister opgenomen, zijn de eindnoten voetnoten geworden en is de inhoudsopgave direct vóór hoofdstuk 1 geplaatst, zoals in het Latijn.

Commentaar van de vertalers is tussen [...] geplaatst; onder andere paragraafkopjes voor de leesbaarheid.

Achteraan een personenregister dat door de vertalers is samengesteld. Paginanummers ontbreken maar dit document is doorzoekbaar.

De Latijnse tekst is te downloaden op www.stilus.nl/smetius/index-ob.htm.
Daar zijn meer smetiana te vinden.

Carnaval 2017

Leo Nellissen

www.stilus.nl/smetius/index-ob.htm

Johannes Smith

Stad van de Bataven
of
Nijmegen

Dit werk, in één boek, toont aan dat de door Cornelius Tacitus in *Historiae* V.19 vermelde ‘stad der Bataven’ Nijmegen is. Tevens wordt allerlei in het licht gegeven dat dient ter illustratie van oorsprong, geschiedenis, staatsvorm en oudheden der Bataven.

Onvermoeibaar
door bezig te zijn

Amsterdam
Uit de drukkerij van Johannes Blaeu
1644

Johannes Smith

Stad van de Bataven
of
Nijmegen

Dit werk, in één boek, toont aan dat de door Cornelius Tacitus in *Historiae* V.19 vermelde ‘stad der Bataven’ Nijmegen is. Tevens wordt allerlei in het licht gegeven dat dient ter illustratie van oorsprong, geschiedenis, staatsvorm en oudheden der Bataven.

in de lucht en
op de grond

Amsterdam
Uit de drukkerij van Johannes Blaeu
1645

Aan de doorluchtige en hoogmogende Staten
van de Verenigde Nederduitse Provinciën
en van het hele Bataafse volk:
en aan de edelachtbare en hoogverheven Raadsleden
van de stad der Bataven, oftewel Nijmegen,
biedt en wijdt Johannes Smith,
predikant te Nijmegen,
dit boek
met genoegen en naar behoren.

Beide werelden, de oude en de nieuwe, spreken heden ten dage met de allergrootste verbazing over de Bataven en over hun stoutmoedige daden allerwegen te land en ter zee. Wie met de oude geschiedenis niet bekend zijn, kijken ernaar op als naar een nieuw verschenen hemellicht; wie ermee bekend zijn, als naar een luisterrijk verschijnsel van zeer hoge ouderdom, vrijwel tegelijk met dat volk zelf aan het uitspansel verschenen. Natuurlijk is het zo dat onze vroegste voorvaderen geschiedenis maken verkozen boven geschiedenis schrijven. Zo weinig gaven ze om hun faam, dat ze vleiende woorden met een Bataafs oor - tot ergernis van de bijtende epigrammendichter[1] - lieten passeren en dat ze het als ongeoorloofd beschouwden om de oude gedichten - bij hen de enige vorm van overlevering en geschiedkunde[2] - op schrift te stellen[3],

1. Martialis, *Epigrammata* VI.82.4-6:
'Tune es, tune' ait 'ille Martialis,
cuius nequitias iocosque novit
aurem qui modo non habet Batavam?'
'Ben jij', zei hij, 'ben jij nou die Martialis,
wiens ondeugende grappen iedereen kent,
als hij maar niet een Bataafs oor heeft?'
2. Tacitus, *Germania* 2.
3. Caesar, *Bellum gallicum* VI.14.3.

met als gevolg dat wij, evenals de overige Germaanse en Gallische volkeren, tegenwoordig geen andere schriftelijke bronnen over hebben dan de brokstukken informatie ons nagelaten door buitenlandse schrijvers[4], die ofwel geen belangstelling ofwel jaloezie koesterden ten aanzien van die voor hen niet-vaderlandse geschiedenis. Niettemin, die informatie is dusdanig dat, als het gaat om de eer van hoge ouderdom, er geen ander volk is waarop het Bataafse afgunstig, en geen ander volk dat niet op het Bataafse afgunstig moet zijn.

Alles samengenomen zal het er eerder op lijken dat wij een lofrede op het volk houden dan dat wij zijn geschiedenis beschrijven. En bijna zal schroom mij weerhouden hier de waarheid weer te geven, aangezien bij buitenlanders[5] nauwelijks geloof vindt wat uit betrouwbare bronnen wordt overgenomen. Als getuigen voor die betrouwbaarheid roep ik de namen op van alle groten die ooit de oorsprong van ons land hebben bestudeerd. Toch was van geen enkel schrijver, naar mijn mening, de zorgvuldigheid zo groot - ze kon dat ook niet zijn -, dat hij niet zeer veel zaken in het duister heeft gelaten, zaken die, laat ons hopen, aan het licht gebracht kunnen worden en die kunnen helpen om ons weten over het verleden te verrijken, toe te lichten en te bevestigen. En er is ook niet één zelfs middelmatige geest die niet nog zijn steentje kan bijdragen ter verheerlijking van het vaderland. Als maar de informatie, die de oude schrijvers over de Bataven hebben vastgelegd, en de opmerkingen, die de jongeren onder hen op verschillende plaatsen en tijden hebben neergeschreven, nauwkeurig naast elkaar gelegd worden; als de achtergrond en de draagwijdte van de verschillende opinies nauwkeurig gewogen worden; als in dat licht dan de gegevens over van ouds bekende plaatsen, over de alom aanwezige overblijfselen uit het verleden, over de zeden en de taal van de burgers en over de overleveringen en instellingen van de voorouders beoordeeld worden, dan zullen zich voor onze ogen een massa redenen opdoen om het vaderland te eren.

Het is juist deze overtuiging, als ik dat woord hier mag gebruiken, die mij tot de beslissende stap heeft gebracht. Ik weet heel goed

4. Romeinse en Griekse schrijvers, zoals Caesar, Strabo, Plinius Maior, Tacitus en Ptolemaeus.
5. Buitenlandse lezers in Smetius' eigen tijd.

over hoe weinig scherpte van inzicht, áls dat al aanwezig is, ik beschik; hoe weinig hulpmiddelen mij ten dienste staan bij zo'n uitgebreide studie; hoeveel verplichtingen verder van particuliere aard of ten bate van de gemeenschap mijn aandacht op andere zaken richten, evenals ook mijn naar de ouderdom neigende leeftijd. Toch wil ik zien of ook ik, met de hulp van anderen die zich met deze materie hebben beziggehouden, aan de bestudering van de talrijke voorwerpen, die vooral in Nijmegen in een eindeloze reeks worden opgegraven, enige informatie zou kunnen ontnemen die op de oorsprong van stad én volk van de Bataven licht zou kunnen werpen.

Het ging mij aan het hart dagelijks te constateren dat hier met de overblijfselen uit de oudheid, die na en temidden van zeventien eeuwen vernieling nog aanwezig waren, die de schoot der aarde bewaard had en ons teruggaf, zo achteloos werd omgesprongen. Het ging mij aan het hart te constateren dat die overblijfselen door de gewone man, die niet beter weet en die vrijwel alleen oog heeft voor het materiaal, omgevormd en voor oneigenlijke toepassing bewerkt werden; of dat ze door niet wetenschappelijk geïnteresseerden zonder oog voor het gemeenschappelijk belang her en der in bezit gehouden werden of naar andere plaatsen getransporteerd, buiten de stad en buiten het grondgebied van de Bataven, zodat de eigen stad en het eigen volk beroofd werden van hun schitterend bezit, waarmee elders op de lange duur vreemden zullen gloriëren als was het hun eigendom.

Te bedenken dat het bewijsmateriaal en de vele voorlopige conclusies, die zich vanwege de vindplaats spontaan opdringen met betrekking tot dergelijke oude siervoorwerpen en met betrekking tot betekenis en gebruik van de resten uit het verleden, zo verloren gaan! Te bedenken ook dat het de vraag is of er na deze vondsten ooit soortgelijke andere opgegraven zullen worden! Ik begon dus een serieus onderzoek naar die overblijfselen in te stellen en, als opgravers ze te koop aanboden, ze met eigen geld - en niet altijd, als het om dingen van enig belang leek te gaan, voor een matige prijs - op te kopen. In de loop van vierentwintig jaar groeiden het aantal munten en

de verzameling andere materiële overblijfselen tot de grote hoeveelheid, die velen uit uw beider geledingen[6] meer dan eens met een bezoek hebben vereerd. En ik kan me vergissen, maar ik heb toch in die resten een niet onhelder licht menen waar te nemen dat zij op de oorsprong en de geschiedenis van ons volk werpen.

Maar een tijdlang weerhield mij van schrijven én het zo omvangrijke en moeilijke onderwerp, én het besef van mijn onbekwaamheid en traagheid van geest. Ik meende dat het gemakkelijker was, en niet oneervol, met een verzameling gedenkwaardige spreekwoorden, gezegden en vermeldingen van grote daden van ons volk aan te tonen hoe de Bataven heden ten dage in niets onderdoen voor de Spartanen, de Romeinen of andere om hun grote faam waar ook maar gevierde volkeren. Maar ten langen leste hebben raadgevingen en aansporingen van vrienden me overgehaald om toch weer de studie van de oudheden ter hand te nemen. Hier dan als eerste proeve van mijn studie, eerste om vele redenen, deze kleine uiteenzetting over de oude stad der Bataven. Zo klein als ze is, de vrienden wilden niet dat ze nog vele jaren achtergehouden werd[7].

Daarom leg ik nu in de openbaarheid dit resultaat van mijn pogingen van soms een poosje schrijven tussendoor met verschuldigde eerbied voor U neer, leden van de Raad. Op een andere plaats, zou niet passen, aangezien het helemaal uw zaak is, en een zaak van heel onze burgerij, die toch de staatsgemeenschap is welke U in een de eeuwen overspannende opeenvolging van de voorvaderen hebt geërfd. Want in de stad der Bataven zie ik de gehele gemeenschap aanwezig, aangezien die stad vroeger het enige en tevens het allen insluitende schouwtoneel was van dat alleredelste volk. Dit alles zal nog duidelijker worden, als God in zijn grote welwillendheid mij duur van leven, en dát beetje vrije tijd geeft dat volstaat om de overblijfselen in mijn bezit nauwkeurig en ordelijk in chronologische opeenvolging vast te leggen.

6. De leden van de Staten-Generaal en van het Nijmeegse Stadsbestuur.
7. Horatius, *Ars poetica* 388.

Mijn enige, begrijpelijke zorg nu is dat dit werk van mij, voor het vaderland gedaan, door het vaderland zou worden afgewezen. Mijn toewijding zal, hoop ik, vergeving verkrijgen voor mijn stoutmoedigheid; de toewijding die het ons verbiedt van ziekte en armoede een excuus te maken voor ondankbaarheid.[8] Diezelfde toewijding doet mij wensen dat de overblijfselen van het vaderlandse verleden, die her en der bij andere burgers in bewaring zijn of die nog ooit gevonden zullen worden, in een openbaar archief bijeen worden gebracht - een maatregel waartoe men elders besloten heeft - en dat het mogelijk zal zijn daarin te laten opnemen al wat er in mijn verzameling aanwezig is aan zaken die men een plaats in die geordende collectie niet onwaardig acht. Zo kan als herinnering voor later eeuwen dat bewijsmateriaal vanuit een allerverst verleden voor altijd voortbestaan, die nog bewaarde overblijfselen, waaruit ons nageslacht kan leren boven alles naar de vaderlandse erfenis met bewondering op te zien en, naar het voorbeeld van het voorgeslacht en naar uw voorbeeld, aan die eeuwenoude moed en dat stralende voorvaderlijke voorbeeld in onwankelbare trouw gehecht te blijven.

Ontvangt, edelachtbare Raadsleden, mijn wensen voor uw welzijn ten bate van ons aller vaderland.

Geschreven te Nijmegen 10/20 oktober 1644.[9]

8. Seneca, *De beneficiis* II.30.2.5.

9. Door de invoering van de verbeterde Gregoriaanse kalender in gebieden onder pauselijk gezag waren er sinds 1582 regionale verschillen in tijdsrekening opgetreden. De oude Juliaanse kalender liep 10 dagen achter bij de nieuwe. Gelre ging pas in 1700 over op de Gregoriaanse kalender.

Op het betoog van de zeer edele en zeer geleerde
Oudheidkundige
J. Smithius,
Ter verdediging van Nijmegen als de Stad der Bataven

Huygens begint met de vermelding van de mythe van Deucalion, volgens welke de mens uit op aarde geworpen stenen ontstaan is, met andere woorden een aardse geboorte heeft. Daarop zinspeelt ook op het eind van het gedicht de uitdrukking 'zoon van de aarde' *terrae filius*, in het Latijn normalerwijs depreciërend voor iemand van onechte, onedele of onbekende geboorte, maar hier door Huygens veredeld in toepassing op Smetius, die als opgraver, met schatten van de oudheid omhangen, uit de aarde te voorschijn komt. Een ander motief is dat in de beschrijving van Smetius de figuur van Civilis doorschemert. Civilis was Bataaf, maar in zijn krijgsdienst tegelijk Romein. Die dubbele loyaliteit uit zich bij Smetius in zijn zorg voor de Romeinse oudheden in het land der Bataven.

Als het dus mag, als 's mensen afkomst van Deucalion
Een waar verhaal, niet onbetrouwb're fabel is,
Dan steeg bij dat proces uit vruchtb're klei een man met tal
Van gemmen en met munten scherp van beeldenaar,
Verrassing der natuur, juweel bewaard uit oude tijd
En licht en lieveling van 't huidige geslacht.
Op één punt zijn Romeinen en Bataven in dispuut,
Aan wie van beiden hij toch wel zijn afkomst dankt:
Zag misschien Rome het eerst de wieg van deze boreling,
Of zag hij op Bataafse grond het levenslicht?
Dat na die somb're nacht, na eeuwen duisternis, wat tot
't Bataafs verleden hoort, in helder licht zich toont,
Bewijst dat een Bataaf van eed'le herkomst[10] stelling nam
Tegen Romeinse scharen, en hun veldheer werd,
Dat hij van Rome's krijgsmacht, van Bataafse legering
En stad, zo lang betwist, de zeek're plaats aanwees,
De keizerlijke[11]. Met een stijl die noch Hortensius,
Noch Tullius in zuiverheid benaad'ren kon,
Houdt hij ons voor dat hij rasecht Romein was samen met
Romeinse manschap, die in hem haar veldheer eert.
Terwijl ze gretig vechten, d' uitslag zeer onzeker is,
- Wieg noemt zich Rome, en oorsprong eist 't Bataafse land -
Moet jij maar, Smithius, doen wat je doet en nog eens doen,
En zo herhaald' aanleiding zijn tot eed'le strijd.

10. Bedoeld is Smetius, die in het vervolg veldheer der Bataven heet. Maar op de achtergrond staat Civilis, die in de Bataafse opstand streed tegen de Romeinen.
11. Bedoeld is Nijmegen, het *Oppidum Batavorum*, zoals de titel luidt van het werk van Smetius, waarin Nijmegen als keizerlijke stad verheerlijkt wordt. Sinds Karel de Grote zijn palts hier vestigde draagt Nijmegen ook wel de bijnaam 'Keizerstad'.

**1r

En denk ook niet dat wat geboorte zonder vader lijkt
En zonder moeder, d' eer van de familie schendt.
Ruïnes luisterrijk zijn je verwanten; je gezel
Is vaak een broer die consul, soms die Caesar[12] is.
Wijs af het adellijk blazoen waarmee je luister oogst:
Als *Zoon van d' Aarde* ben je hoger edelman.

Constanter[13]

Puntdicht van Johannes Isacius Pontanus
Op het kabinet
Van de eerwaarde en doorluchtige heer
Johannes Smethius,
Oudleerling, nu hooggeëerde vriend

't Is voorbeschikt dat met de naam van Smethius
Oudheid met veel zorg nagespeurd verbonden is.
Dat speuren was het werk van d' eerste Smethius[14]:
Aan hem dankt Rome en het volk van Romulus
Dat zij in deze tijd nog steeds bestaan, van jaar
Tot jaar, en wat aan jaren in de toekomst rest.

Je volgt die Smethius, niet minder Smethius:
Verleden tijd wordt heden; door je goede zorg
Wordt weer ons deel, en toont zich nog origineel,
Brons, zuilen, munten, en gesteent', en al
Wat in de schoot der aarde schuil ging, daar
Waar Nijmegen het hoofd ten hemel hoog verheft.

Illust're Smethius, wat is je loon, waarmee
Zal ons geslacht je danken? Is 't loon nog zo groot,
't Weegt nauw'lijks op: er blijft voorgoed een groot tekort.

Nijmegen in de Statenvergadering, 6 december 1634

12. Bedoeld zijn consul- en keizermunten.
13. 'Constanter' (met standvastigheid) is de handtekening van Constantijn Huygens.
14. Bedoeld wordt hier Martinus Smetius.

Op het zeer geleerde en ook met alle zorg vervaardigde
Geschrift van de zeer doorluchtige heer
Johannes Smethius,
Waarin hij bewijst
Dat het door Tacitus vermelde Oppidum Batavorum
Geen andere stad is dan Nijmegen in Gelre.

Verzonken was 't in 't duister van voorbije werk'lijkheid,
Geschiedbeoefenaars tot heden onbekend;
Geen eeuwen, hoe lang ook verleden, brachten het bewijs,
Geen verre toekomst had het ooit aan ons bericht.
Dat *Nijmegen* nu *juist de stad van de Bataven* is,
Waarvan door *Tacitus* eens melding is gemaakt,
Door Tacitus, voor altijd als historicus beroemd,
't Meest ons geloof waard van de schrijvers uit die tijd,
Dát heeft in weinig pagina's geschilderd *Smetius*
Als onz' Apelles, kenner van het tafereel
Der oudheid en van 't beeld in later tijd daarvan gevormd,
Wie niet ontgaat wat grote geesten is ontgaan.
Niet met misleidend gissen, met steekhoudend argument
Bewijst hij dat genoemde plaats Nijmegen is.
Dat toont de ligging van de plek, dat het terrein rondom,
Dat de ruïnes aan de schoot der aard' ontrukt;
Dat houdt ons vóór al wat van het Romeins verleden rest,
Te Nijmegen gevonden, in en bij de stad,
Wat stamt uit vroege tijd, toen brand in de nog jonge plaats
Gesticht werd door *Civilis*, en door lateren
Onder Trajanus, keizer met de waardigheid van god,
En al de tijd dat Romes macht en welvaart bleef;
Dat zegt ook al wat rest uit niet te preciseren tijd,
Gemaakt en gesigneerd door vaard'ge kunst'naarshand:

Standbeelden, kleiner beeldwerk, gemmen fijn geciseleerd,
De nood'ge ringen, kledingspelden velerlei:
Ik noem dan niet diverse meetwerktuigen; evenmin
Gewichten, en beroete lampen, schrijfgerief;
Lotsstaafjes, afgodsbeelden, en van brons een tienvoetsmaat,
Steentjes voor mozaïek, maten van ellenlengt'
En marmerplaat; veel vaatwerk, waarin het verleden leeft,
Zie je, van goud en alle soort van aardewerk.
Edelgesteent' is er, de glans van zilver en van brons,
In 't oog valt glas, smeedwerk van ijzer laat ik daar.
Het volk had steeds zijn waardigheid, en zo ook deze stad,
Zolang 't Romeinse rijk door keizers werd bestuurd.
Steeds bleef die waardigheid, ook toen de heerser van het Rijk
De stad verpandde aan wie Gelre's meester was.
En altijd blijft voortaan die waardigheid, die naam, gestaafd
Door teksten: hier leeft nog Bataafse wet en trouw.
Waarom nog meer vermeld? Kijk naar 't gebied rondom de stad:
Men leeft naar d' oude wijs, naar de Bataafse trant.
Wie d' oudheid bestudeert, raadpleeg de boeken, overweeg:
Hier ligt, of nergens, *de Bataafse moederstad*.

Aldus schreef Guil. Verheiden

Korte beschrijving van land en volk der Bataven
Ter ere van
J. Smetius, predikant te Nijmegen,
Zeer onderlegde oudheidkundige
En dichter,
Die ons de ligging toont van de Stad der Bataven.

Het is nu zo dat Caesars rijk onder zijn omvang zucht;
De vogel die van Stad en Wereld teken is[15]
Vliegt trots met zware vleugelslag, bedreigend Azië,
Europa, Afrika geschroeid door zonnegloed.
Aan geen verzet waagt zich de Galliër, al evenmin
De Spanjaard en de Griek, toch meester in de strijd.
Fortuin kweekt overmoed: zijn grenzen gaat nu de Romein
Te buiten, rekent Rijn en Noordzee zijn bezit:
Bataven dreigt hij, maar Bataven nemen wapens op:
't Lijkt Habsburg en Oranje met elkaar in strijd.
Bataven nemen wapens op, de wapens, in hun strijd
Aan Rome's zijde, vriend en vijand welbekend.
Vol strijdlust stond de linie geformeerd: Civilis woedt
Met vuur hem eigen, bestookt Rome met zijn zwaard;
En Rome met veel list zich roerend en als altijd trots,
Wankelt en vlucht, is voor Civilis geen partij.
In dorst naar roem zoekt de Bataaf naar moed en wapentuig,
Romeinen zien het aan hoe Rome's roem vergaat.
De Noordzee, met op Romeins bloed het recht van erfenis,
Ontvangt 't door bloed gekleurde water van de Rijn.

15. Bedoeld is de Romeinse adelaar.

Maar waartoe nu nog leren van die strijd zo lang voorbij,
Die dapp're daden van een morsdode Bataaf,
Zolang - het cruciale punt! - niemand de plaats herkent
Van alles, niemand weet van 't oude vaderland[16]:
Waar lag Lugdunum, waar Matilo, waar het drukke kamp
Albiniana, waar zat de Kaninefaat?
Waar lagen de Castella, één dienend als Rijnmondfort,
en één door Agrippina's gier'ge hand gebouwd?
Waar Niger pullus, Fletium, Trajectus en het groot'
Ofwel Batavodurum ofwel 'Hereveld'[17]?
Waar Manaritium, waar Grinnes, stad van 't flinke volk,
Waar lag bij Arenacum het Tweestromenland[18]?
Of waar het 'Heilig Woud'[19], en waar d' in drie gesplitste Rijn,
Die door zichzelf, de Waal en d' IJssel water stuwt[20]?
Welke gezwollen waterstroom deed kolken Civilis,
En welke Corbulo, bedwinger van de Parth?
Eén van die stromen schuurt langs Forum Adriani, de
Tweede schuurt langs 't nabij gelegen Flenium.
Bij 'Mijlpaal twaalf' loopt 's reizigers bezit veel risico:
Carvo beveiligt hier wie 's keizers route volgt[21].
Die loopt tot aan Castellum Helium - onzeker is
De loop langs Maas of Waal - en tot Caspinium;
Men komt langs Tablae, Laurus en langs Castra Herculis
Met de geduchte naam, langs 'Leve's heiligdom'[22].
Wat zou **Thuyl** zijn, wat **Tiel**? misschien *ultima Thule*, naam

16. In het volgende noemt de dichter allerlei door de Romeinen bewoonde of aangelegde plaatsen, de meeste gelegen in het huidige Nederlandse rivierengebied; hij brengt op onsystematische wijze gegevens bijeen, voornamelijk geput uit de *Tabula Peutingeriana* en het *Itinerarium Antonini Augusti*.

17. Misschien wordt hier gezinspeeld op de onzekerheid omtrent ligging en identificatie van Batavodurum (zie hoofdstuk 1 en 11 van Smetius). Men heeft er (ten onrechte) het oude Nijmegen in gezien. Als alternatief wordt hier 'Hereveld' genoemd, letterlijk 'het onder een leider veilige Veld' *duce tutus Ager*. Men zou de verondersteling kunnen wagen dat hierbij gedacht is aan Herveld in de Betuwe.

18. Het is niet duidelijk om welke reden Grinnes, plaatsnaam op de *Tabula Peutingeriana*, van de toevoeging 'dappere kerels' *fortia pectora* voorzien wordt. Arenacum is het huidige Rindern bij Kleef, niet ver van de plek waar de Rijn zich splitst in Waal en Nederrijn.

19. Bedoeld is het Reichswald ten oosten van Nijmegen.

20. De dichter drukt zich op spitsvondige wijze uit: de Rijn splitst zich eerst in Nederrijn en Waal, met daarna de aftakking van de IJssel, die hier in de Latijnse tekst Nabalia heet; door de drie stromen vloeit het water van de éne Rijn.

21. Eén van de plaatsnamen in de *Tabula Peutingeriana* is Ad duodecimum, dat is 'bij de twaalfde mijlpaal'. In de buurt ligt Carvo, waar de auteur een wachtpost plaatst ter bescherming van de officiële route, die hij aanduidt met de benaming *iter Antonini* 'de route van Antoninus'. Hij doelt hiermee op een route genoemd in het *Itinerarium Antonini Augusti*, oude Romeinse routebeschrijving - waarin Carvo ook is opgenomen -, waarvan de eerste redactie in verband werd gebracht met keizer Antoninus Caracalla. In de marge van de pagina staat ter verklaring van Carvo in het klein gedrukt *Forte Gravesande* 'misschien 's-Gravenzande', dorp aan de kust ten zuiden van Den Haag: een onwaarschijnlijke suggestie. Misschien is de verklaring niet voor Carvo bedoeld, maar voor Castellum Helium in het volgende vers, dat als benaming geldt voor Brielle en andere bebouwing bij de riviermond.

22. De plaats heet op de *Tabula Peutingeriana* Levefanum, door de auteur geparafraseerd als *Fanum quod Leve numen habet* 'het heiligdom dat aan de godheid Leve toebehoort'.

Van wat toen werd beschouwd als 't land aan 's werelds end?
Die schrijver komt eer toe die in 't zich splitsen van de Rijn
Omarming zag, de mensen toen ter koestering.
Maar onontraadseld is nog meer dan één Bataafs geheim,
Eilanders machtig, vreemd, bebouwen nu het land[23].
Maar waar zich de Bataven vestigden, geen schrijver toont
Dit, naar ik meen, met overtuigend argument.
Verbetering van 't onderzoek is werk voor Smetius,
Dat 't speuren leidt tot een betrouwbaar resultaat

23. Dit vers, zoals ook de voorafgaande drie verzen, is moeilijk te begrijpen. Er staat letterlijk: een vreemd, overheersend Eiland bebouwt de akkers.

Omtrent 't Bataafse volk, de plaatsen waar ze woonden en
Wat, onbekend, niet deugdelijk is nagezocht.
Hier biedt hij Nijmegen, vesting van 't verre voorgeslacht,
Gelegen aan de voet van hoog oprijzend duin.
En 't is hem niet genoeg in proza als deskundige
Veel proeven van geleerdheid het licht te doen zien.
Nee, ook nog voegt hij, hevig gloeiend van Apollo's vuur,
Schoonheid van verzen toe aan 't werk van piëteit.
Toen hij nog sluim'rend kind was, trok Pallas het wiegetouw,
Met haar de schaar der Muzen, schenksters van talent.
In Aken opgeleid liet hij daar jong zijn aanleg zien;
Nu zingt hij van wat schittert in mijn vaderland.
Van twee rivieren samen vormend één Merwede-stroom,
Van 't grote Gorcum, 't grote Castra Herculis.
Zo leert hij mij, bewoner van dit land, door liefde voor
Dit land gedrongen, lof te zingen van zijn geest.

Iacob Kemp

Op 'De stad der Bataven'
Van Tacitus
Door de Heer Smithius
Ter plaatse heropgebouwd[24]

Is er onder Bataafse steden nauwelijks een stad
Ouder dan *Novomagum* of krijgshaftiger,
Zo is onder Bataafse steden nauwelijks een stad
Met meer vlijt bestudeerd, slechter in kaart gebracht.
Zozeer is alles uit het ver verleden duisternis,
Zozeer ondergedompeld in vergetelheid.
Grootheid ontbreekt haar niet; de mán ontbreekt die Nijmegens
Geschiedenis kon schrijven met gepaste lof.
Haar schreef nu *Smetius*; hij gaf terug *Neomagum*
Aan *Neomagum*, en herstelde d' oude naam.
Beter verdediger voor *Novomagum* was er niet
Dan *Smetius*, niets edeler dan wat hij schreef.
En om zijn *Smetius* zal *Neomagum* voor altijd
Gevierd zijn; zo ín *Novomagum Smetius*.

Joh. Leonh. Weidnerus

24. Het gedicht van Weidner is een spel met de naam van de stad, die volgens de auteur oudtijds Neomagum, in zijn tijd Novomagum was. Smetius heeft de naam Neomagum hervonden en de naam van Smetius leeft daarom voor altijd voort in Novomagum.

De stad der Bataven van Tacitus of Nijmegen wordt in 12 hoofdstukken uiteengezet.

1 *Over de stad der Bataven bij Tacitus* 1
De lezing in *Historiae* V.21 luidt niet ‘stad Batavodurum’, 2
niet ‘steden van de Bataven’ 4
en ook niet ‘stad Vetera’, 5
maar ‘stad van de Bataven’, omdat de Bataven met de naam van hun volk hun voornaamste en enige stad aanduidden. 6

2 *Noch bij Batenburg, noch bij een andere plaats - als je Nijmegen buiten beschouwing laat - past de naam ‘stad der Bataven’* 12
De waarheid omtrent de historische omstandigheden keert zich tegen Batenburg en noch de naam noch iets anders getuigt ervoor.

3 *Nijmegen is de door Tacitus vermelde stad; dit wordt aangetoond door de ligging van de plaats en de historische omstandigheden* 17
Het ligt op de eerste glooiing gezien vanaf de Noordzee, buiten het lage eiland, aan de oever van de Rijn, 18
daar is ook de zeer gunstige ligging, 20
de haven en de overslagplaats, 22
de lieflijke omgeving 24
en het heilige woud. 25

4 *Dit wordt ook aangetoond aan de hand van de oude overblijfselen, of liever door de ruïnes die te Nijmegen worden opgegraven* 27
Recente vondsten binnen het stadsgebied in het oostelijk kwartier, 29
in het zuidelijk kwartier, 29
in het westelijk kwartier 30
en in het noordelijk kwartier; 31
buiten de stad in westelijke richting, 32
in oostelijke richting 33
en naar het zuiden toe. 35
Recente vondsten aan de voet van de burcht. 36
Beschrijving van de overblijfselen in drie categorieën. 38
Aanvulling: beschrijving van de fibula, de oude kledingspeld. 40

***1r

Een aantal typen kledingspelden. 42
Getuigenissen van oude gebruiksvoorwerpen. 43

5 *Dit blijkt ook uit de blijvende waardigheid die het volk van de Bataven onder de keizers bezat* 52
De waardigheid van de Bataven in het verbond met de Romeinen, die ononderbroken voortduurde - zowel voor het volk als voor de voornaamste stad - tot aan de tijd van de keizers Septimius Severus en Gallienus, 55
tot aan de tijd keizers van de Franken, 57
tot aan de tijd van de Austrasische keizers en Karel de Grote, 59
tot aan de tijd van Frederik I en II. 62

6 *Dit blijkt verder uit het gegeven dat ook na de verpanding die waardigheid onder de hertogen van Gelre bewaard bleef* 65
De waardigheid heeft in niets nadeel ondervonden door de verpanding, noch door de leenheren, de Rooms-Koningen, 67
noch door de pandbezitters, de hertogen van Gelre, 68
noch door de pandnemers, de Nijmegenaren. 69
De rechten van de pandbezitters hebben geen afbreuk gedaan aan de waardigheid 70
en alle rechten als Rijksstad van hoge klasse zijn voor de stad onveranderlijk gebleven. 72

7 *Dit blijkt ook uit de titel 'hoofdstad'* 76
Vroeger was de stad van de Bataven vrij en daarna onder het Roomse Rijk ook; ze was verbonden met Gelre 77
en bezette de eerste plaats onder de vier Kwartieren en voornaamste steden, 78
zoals ze als voornaamste stad de belangen van het hertogdom behartigde. 86
De stad wordt door keizer Karel V genoemd als een van de vier voornaamste steden van Neder-Germanië 91
en nu heeft men haar ook op de eerste plaats in het bondgenootschap. 92

8 *Dit blijkt ook uit de vrijheid, de immuniteit en de dapperheid van de burgers* 93
Hier heerst vrijheid van slavernij, 93
vrijheid van heffingen en belastingen, 95
van onderhorigheid ten opzichte van vreemde heersers. 100
Hier heerst dapperheid in de strijd. 106

9 *Dit blijkt ook uit andere gebruiken van de oude Bataven* 109
Cl. Civilis en de Bataven hebben vroeger deze van de voorouders overgenomen instellingen in groten getale in stand gehouden en tegenwoordig is dat de zorg van de burgers van Nijmegen, 112
ook in het openbaar bestuur van de stad, 117

en in de omgang met wapens en paarden. 120

10 *Dit blijkt ook uit de naam en de gebruiken van de Bataven, die nog steeds in zwang zijn in het stadsgebied* 124
De naam 'Batavia' is onveranderlijk met Nijmegen verbonden en plaatsen in de buurt ervan tonen overal sporen van de oude waardigheid. 129

11 *Dit blijkt ook uit de naam 'Noviomagum'* 134
Heeft de stad vroeger misschien een andere naam gehad? 134
Wanneer is de naam 'Noviomagum' voor het eerst aan de stad verbonden? 136
Deze (door het laatste deel van het woord) Keltische naam gaat terug tot de tijd van de Flavische keizers 136
en is onveranderd aan één stad, de onze, verbonden gebleven. 143

12 *Dit blijkt ook uit wat geleerde auteurs uit een ver en uit een jonger verleden schrijven over de oorsprong van Nijmegen* 144
Zes theorieën over de oorsprong van Nijmegen, die allemaal minstens terug gaan tot de tijd van C. Julius Caesar, eerder dus dan de Flavische tijd. 144
Nijmegen is de oude stad van de Bataven, volgens Cornelius Haemrodius en Hadrianus Junius (als voorbeeld van overleden geleerden) 147
en volgens Petrus Scriverius en Constantijn Huygens (als voorbeeld van geleerden die nog in leven zijn). 149
In het supplement is een aantal lofredes op Nijmegen bijgevoegd 152
Keizer Frederik I 152
astroloog Laurens 153
Willem van Berchem 153
Gerard Geldenhouwer 155
Bernard Moller 155
Johannes Isacius Pontanus 156
Lambert Goris, enzovoorts. 156

Lijst van de klassieke en latere schrijvers en ook van de handschriften, wier nut voor deze studie van groot gewicht was

bisschop Adelbold van Utrecht - pagina 126
graaf Albert van Holland - 98
keizer Albert - 63, 67, 95, 127
Aimoin - 23, 26, 116, 128, 137
Ammianus Marcellinus - 3, 57, 107, 136
Kleefse Annales (handschriften) - 61, 87, 140, 146
Antonini itinerarium - 7, 8, 137
hertog Antoon van Brabant - 98
proost Aquilius van Arnhem - 79, 112
graaf Arnold van Gelre - 88, 131
Cornelius Aurelius - 147
Aurelius Victor - 8
Augustinus - 116
Ausonius - 137, 142, 143

het dorp Beek - 62
Willem van Berchem - 26, 62, 113, 128, 146
Berosus - 141, 144
Van Boxhorn - 124

Caesar - 6, 10, 112, 126
hertog Karel van Gelre - 99, 113
keizer Karel de Grote - 23, 26, 60
keizer Karel IV - 60, 67, 96, 107
keizer Karel V - 67, 91, 98
Karel Martel - 125
Cassiodorus - 58
Kleefse Kronieken (handschriften) - 87
Keulse Kroniek - 141
Cicero - 93, 101, 103, 104
Cluverius - 12, 13
Coler - 134
Conrad Celtes - 56, 134
Codex Iustiniani - 56
Cujas - 56, 95

Digesta - 56, 105
Cassius Dio - 121

Einhart - 59, 125, 135
bisschop Engelbrecht van Luik - 98
Eyndius - 5
Evagrius - 124
Eunapius Sardianus - 57

Eutropius - 8

Festus Pompejus - 25, 144
Rechtsvoorschriften voor advocaten - 92, 133
Fortunatus - 125
Freher - 143
keizer Frederik I - 60, 61, 62, 146, 152
keizer Frederik II - 61, 95
keizer Frederik III - 62, 67, 68, 94, 99, 103,105
Fulvio Orsino - 38

Gail - 64
Geldenhouwer - 82, 145
graaf Gerard III van Gelre - 130
Lambertus Goris - 156
Gozewijn van Born - 26, 64, 97
De Groot - 52, 149
graaf Willem van Gulik - 97
hertog Willem van Gelre - 122
koning Willem - 66, 127

Haemrodius - 147
Heda - 60, 62, 125, 135
bisschop Hendrik van Utrecht - 64, 97
keizer Hendrik VI - 62
Rooms-Koning Hendrik VII - 63, 95
Hesychius - 140
Herolt - 140, 142
Nicolaus Heinsius - 49
Hieronymus - 111
Hirtius - 134
Rochus Hofferus - 51
Constantijn Huygens - 43, 149

gravin Jacoba van Holland - 98
koning Jacobus III van Schotland - 88
oude inscripties - 6
hertog Jan van Brabant - 98
hertog Jan van Kleef - 88
graaf Jan van Beieren van Holland - 98
Isidorus - 26, 139
Hadrianus Junius - 147
Henricus Henningus - 145
keizer Julianus - 57
Justinus - 10
scholiast op Juvenalis - 40

Lactantius - 111
astroloog Laurens - 113, 153

Lipsius - 2, 3, 4
Livius - 93, 150
Lucanus - 52
keizer Lodewijk van Beieren - 67, 95

Martialis - 144
keizer Maximiliaan - 82
Merula - 107, 147
Meyerus - 86
Bernhardus Mollerus - 155
Munsterus - 139

de graaf von Neuenahr - 82, 134, 145
notitia imperii - 137

Occo - 38, 39
Optatus Milevitanus - 116
Orosius - 6, 112
keizer Otto I - 137

Pancirollus - 41
Panegyrici - 54, 124
Paterculus - 115
Peutinger - 56, 134, 135
Filips van Bourgondië - 85, 98
koning Filips II van Spanje - 69, 75
koning Pippijn - 23

Pistorius - 138
Plinius - 6, 11, 137
Plutarchus - 121, 144
Pontanus - 62, 78, 86, 147
Proculus - 101
Prosper - 58
Ptolemaeus - 2, 7, 8, 13, 137

M. Raderus - 90
graaf Reinoud II van Gelre - 79, 131
Reinoud III - 69, 80, 87
Reinier van Orange - 69
Remigius - 58
Regino - 126, 127, 137
koning Richard - 63, 67, 95
keizer Rudolf - I63, 67, 68, 95, 127
keizer Rudolf - II75, 95

Sallustius - 106, 107
van Aschafnaburg - 128, 137
Schriekius Rhodornus - 139
Scaliger - 113
Scriverius - 149
Gerhard Schuyren - 141
Seneca - 19, 115, 120
Servius Honoratus - 140
Sidonius - 58
keizer Sigismund - 68
paus Sixtus IV - 88
Solinus - 142
Stephanus van Byzantium - 142
Strabo - 150
koning Swentibold - 60
Suetonius - 100
Hieronymus Surita - 9, 137

Oorkonden van Keulen (handschrift) - 73, 77
    Koblenz (handschrift) - 74
    Gelre (handschrift) - 78, 79, 82, 83, 87, enz
    Mainz (handschrift) - 74
    Nijmegen (handschrift) - 71, 72, 75, 78, 82, 88, 100, 103, enz
Tacitus - 12, bijna om de bladzijde
Tertullianus - 116
geschiedschrijver Teschenmacher van Kleef - 127
graaf Diederik van Kleef - 97

Valerius Maximus - 117, 121

Varnewykius - 147
Jacob Verheyden - 134
Vegetius - 15, 21
Vergilius - 19, 140
Vitus Winsemius - 145
Ulpianus - 54
Jacobus van Ussher - 57

keizer Wenceclaus - 67, 68

Zosimus - 57
Zuingerus - 145

Johannes Smith

Stad van de Bataven of Nijmegen, één boek

Hoofdstuk 1: *Over de stad der Bataven bij Tacitus* *[De stad der Bataven in Tacitus' Historiae]*

Het is mijn bedoeling om de oudste geschiedenis van de Bataven, een vanaf het vroegste begin wijdvermaard volk, aan een wat grondiger onderzoek te onderwerpen, en wel op basis van de materiële overblijfselen die, als tweede bron naast de antieke geschiedschrijving, de schoot van de aarde voor ons heeft ontsloten. Het leek mij daarbij de juiste methode om eerst de oude stad van dat volk aan iedereen vóór te stellen en pas daarna nader in te gaan op zijn geschiedenis, zijn woongebied en de andere onderwerpen, waarover bij de auteurs soms allerlei uiteenlopende, soms door allen gelijkelijk onderschreven meningen te lezen zijn.

[Tacitus vermeldt de stad der Bataven]

Tacitus noemt de stad der Bataven uitdrukkelijk in de beschrijving van de oorlog[25], waarin door toedoen van de Bataafse aanvoerder Claudius Civilis[26] het Romeinse Rijk de ondergang nabij kwam. We lezen namelijk dat Civilis in die oorlog bij Castra Vetera[27] met succes tegen de Romeinen vocht, en dat hij een dag later, op het moment dat hij de beslissende slag leverde, de Romeinen aanvankelijk in verwarring bracht, dat hij echter na korte tijd, op aanwijzing van een overloper, zelf omsingeld en op de vlucht gedreven werd: waarna hij uitweek naar de stad der Bataven en vandaar naar het Eiland[28]. Laat ik de woorden van Tacitus, de crux van mijn hier volgende kleine wetenschappelijke uiteenzetting, in hun geheel weergeven (*Hist.* V.19): *Twee ruiterafdelingen, die met de overloper meegezonden waren, omsingelden de op niets verdachte vijand.*

25. Deze oorlog, de Bataafse opstand tegen de Romeinen, vond plaats in 69-70 na Christus en is ons overgeleverd door de Romeinse geschiedschrijver Tacitus in zijn *Historiae*.
26. Smetius spreekt over 'Claudius Civilis', de naam die overgeleverd is in de handschriftelijke overlevering van Tacitus' tekst. Tegenwoordig heerst algemeen de opvatting dat de naam 'Julius Civilis' is.
27. Castra Vetera, 'het oude kamp', is de naam van een Romeins legerkamp nabij Xanten.
28. Het zogenoemde 'eiland der Bataven' werd onder anderen door Tacitus in zijn *Annales* II.6 beschreven als het geheel door water omgeven gebied dat ingeklemd lag tussen de Rijn, zijn zijtak de Waal (meer naar het westen toe versterkt door de Maas) en de Noordzeekust.

Op het horen van het lawaai voerden de legioenen een frontale aanval uit en de Germanen, verslagen, sloegen op de vlucht in de richting van de Rijn. Het pleit zou op die dag zijn beslist, als de Romeinse vloot tijdig de vijand had achtervolgd. Maar ook de ruiterij zat de vijand niet achterna, omdat er plotseling stortbuien losbarstten en de nacht naderbij kwam. Op de volgende dag werd het veertiende legioen naar Gallus Annius in Boven-Germania gestuurd. Het tiende legioen uit Spanje kwam Cerialis' leger aanvullen. Wel ondersteunden hulptroepen van de Chauken Civilis' krijgsmacht, maar toch durfde hij DE STAD DER BATAVEN niet met de wapens te verdedigen: hij pakte haastig op wat draagbaar was, stak de rest in brand en week uit naar het Eiland, omdat hij wist dat er geen schepen waren om een brug te leggen en het Romeinse leger niet op een andere manier de rivier zou oversteken[29]. De passage is, dunkt mij, duidelijk: ik lees niet over een 'fort', of 'dorp', of 'wijk', maar over een 'stad', en dan niet de stad van een of ander onbekend of onbetekenend volk, maar de stad van de Bataven.

[Het dorpje Batavodurum]

Maar omdat de eigennaam van deze stad niet uitdrukkelijk genoemd is en deze benaming 'stad der Bataven', vanwege het tekortschieten van de bronnen betreffende oudheid en vaderlandse geschiedenis, elders niet wordt gevonden, hebben bepaalde personen, geleerden van grote naam en faam, in een ogenblik van onachtzaamheid juist voor de toch onmiskenbare duidelijkheid van deze passage geen oog gehad. Maar goed, wie van de stervelingen is in alle omstandigheden even scherpzinnig? Eén van die geleerden, de grote Lipsius - en op zijn voorgaan hielden ook anderen hun ogen gesloten - sleutelt aan de lezing van Tacitus: hij vraagt zich af of misschien in plaats van de vorm 'der Bataven', *Batavorum* het woord *Batavodurum* moet worden geschreven. Ik wil niemand van degenen, die met mij het talent van die man bewonderen, voor het hoofd stoten, maar is er hier wel reden, wel aanleiding voor een conjectuur? De tekst varieert niet en alle handschriften van de *Historiae* hebben dezelfde, steeds als zodanig aangehouden lezing, namelijk: stad der Bataven, en er is niets, dat de lezing onduidelijk of verdacht maakt.

Lipsius heeft misschien gedacht aan Ptolemaeus, die in zijn topografische beschrijving van Gallia Belgica [Noord-Gallië] met betrekking tot Neder-Germania het volgende zegt: *In Neder-Germania liggen ten westen van de Rijn de volgende steden: de landinwaarts gelegen stad der Bataven, Batavodurum; ten zuiden daarvan Vetera met daarin het dertigste legioen met de bijnaam 'Ulpia'; dan Agrippinensis [Keulen]; dan Bonn*[30]. Batavodurum, door Ptolemaeus op de westelijke oever van de Rijn geplaatst, zou dan de door Tacitus genoemde stad geweest zijn. Je moet hiertegen bedenken dat Ptolemaeus, hoewel de prins der geografen, een Griek en een Alexandrijn was en daarom niet de gehele aarde, die hij zich tot taak had gesteld te beschrijven, met eigen ogen had gezien noch door de inspanning van anderen er een beeld van had gekregen,

29. Tacitus, *Historiae* V.18-19.
30. Ptolemaeus, *Geographica* II.9.8.

met als gevolg dat hij zeer vaak in de aanduiding van ver afgelegen plaatsen, in goed vertrouwen zelf misleid, ook anderen misleid heeft. Hoeveel aperte vergissingen hebben bij hem niet diegenen genoteerd die na hem studies over Germania en Gallia hebben geschreven? Het gebied langs de Rijn beschrijvend, heeft hij Moguntiacum [Mainz] aan Neder-Germania toegewezen; hij plaatste de Vangiones ten zuiden van de Nemetes[31], in strijd met Ammianus Marcellinus[32], de Notitia Imperii[33] en andere bronnen. Wie kan hem geloven, als hij Leiden ten zuiden van de Rijn in Gallisch gebied plaatst of als hij de westelijke monding van de Rijn op een afstand van meer dan twee lengtegraden van de monding van de Maas legt? Niemand moet zich dus verbazen, als wij menen dat Ptolemaeus ook in de passage, die wij aangehaald hebben, wartaal heeft geschreven. Misschien hoorde of las hij hier de naam 'Batavodurum', elders de naam 'stad der Bataven' en meende hij dat daaronder één en dezelfde stad, genoemd naar het volk van de Bataven, verstaan moest worden. De vergissing lag voor de hand. Batavodurum was in die tijd een kleine vestiging op het Eiland, Ptolemaeus misschien onbekend, en in ieder geval in geen van de oude Romeinse geschriften waarover wij nu nog beschikken vermeld, behalve, naar aanleiding van de verhaalde gebeurtenissen, in de tekst van Tacitus. En de ligging van de door Ptolemaeus beschreven stad in het binnenland, dit wil zeggen op het vasteland, ten westen van de Rijn, stroomafwaarts van Vetera en het dertigste legioen met de bijnaam 'Ulpia', toont mijns inziens duidelijk genoeg aan dat Ptolemaeus met de naam Batavodurum geen andere stad heeft willen aanduiden dan de stad die genoemd is naar het volk en die Tacitus de stad der Bataven noemt.

Uit deze passage bij Tacitus kan beslist niet het Batavodurum gehaald worden dat in de navolgende eeuwen onder de naam Dorestat en Wijk bij Duurstede bekend stond. Lees maar in Tacitus, de man die zo uiterst zorgvuldig over deze streken geschreven heeft, de man die keizerlijk administrateur in Gallia Belgica is geweest[34]; raadpleeg hem: hij kende de situatie ter plaatse. Verderop in dit geschiedwerk beschrijft hij Batavodurum heel duidelijk als een plaats die niet buiten het Eiland der Bataven was gelegen, maar juist op het Eiland, zodat Civilis ernaartoe kon oversteken. En hij noemt Batavodurum niet een stad, maar een vestiging, en wel een kleine vestiging. Verder vermeldt hij dat Civilis, na de brand in de stad der Bataven, meteen de vestiging Batavodurum, het hoofdkwartier van het tweede legioen, aanviel. Daarom is het zeker, dat de passage van Tacitus niet gewijzigd mag worden,

31. Ptolemaeus volgt de Rijn stroomopwaarts en plaatst per abuis de Vangiones boven (dit is: zuidelijker dan) de Nemetes.
32. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* XV.11.8.
33. *Notitia Dignitatum Occidentis* XLI.
34. De in Plinius Maior, *Naturalis Historia* VII.76, genoemde Cornelius Tacitus, procurator van Gallia Belgica, is niet de geschiedschrijver Tacitus. Dit misverstand was algemeen in Smetius' tijd.

en dat er steeds ‘de stad der Bataven’, niet ‘de stad Batavodurum’ gelezen moet worden.

[‘Stad’ of ‘steden’ der Bataven?]

De grote Lipsius voelde dit ook zo aan, en toch kon hij zich er nog niet van overtuigen dat het over één stad ging. Gezien het feit dat het Romeinse handschrift ‘steden’, *oppida* leest, koos hij voor die lezing, en wees het eerder aangehouden Batavodurum af, dat hij nu als conjectuur beschouwde.[35] Hij meende, toch wel aarzelend overigens, dat de lezing niet is ‘stad der Bataven’, maar ‘steden der Bataven’, waarmee dan de steden bedoeld worden, die toen buiten het Eiland lagen. Heeft één handschrift dan zoveel waarde, dat we dat moeten laten prevaleren boven zo vele andere, ongeacht hun aantal? Gaat het om autoriteit, de andere handschriften zijn toch stuk voor stuk even doorslaggevend als dat ene: eenstemmigheid van alle andere schakelt dus zonder meer die eenling uit: de lezing van één kan toch niet eens een komma aan al die andere opleggen! Maar we willen dat zwaarwegende getuigenis van zoveel handschriften nu maar laten rusten en de zaak zelf onderzoeken.

Wij weten dat de woonplaatsen van de oude Bataven in het randgebied van Gallia, buiten en misschien ten oosten van het Eiland lagen. Maar dat de Bataven de uíterste rand van het Gallische gebied, waar geen landbouwers woonden, in bezit hadden genomen en niet ver van de oever hun woonplaatsen hadden, hebben wij elders aan de hand van Tacitus aangetoond. Dan valt het toch niet te geloven dat er toen op zo'n smalle streep veel steden zijn geweest, terwijl er bij de meeste volken van Germaanse oorsprong, die verspreid ten westen van de Rijn woonden, nauwelijks steden waren? Ik lees over dorpen van de Cugerni, buren van de Bataven; nergens over een stad. Hoe konden de Bataven in die tijd veel steden hebben op de oever, als het niet eens duidelijk is of er één enkele op dat behoorlijk grote Eiland lag?

Daarbij is het wel niet waarschijnlijk, dat Civilis, bij zo'n haastige vlucht, in zo'n korte tijd, met de vijand op zijn hielen en barrières van rivieren op zijn weg, al die steden, op zoek naar wat mee kon, heeft aangedaan en zoveel steden tegelijk in brand gestoken heeft. Je kunt je toch niet voorstellen dat hij de ijdele gedachte had opgevat vechtend tegen de zegevierende Romeinen het bezit van verschillende steden veilig te stellen, als blijkt dat hij van die verschillende er zelfs niet één heeft kunnen of durven verdedigen. Bovendien moest dan toch de naam van minstens één of twee steden van zo'n beroemd volk ergens bij de geschiedschrijvers te lezen zijn, omdat we ook kleine woonplaatsen vermeld vinden. En, tenslotte, waar zijn de ruïnes? Waar zijn de overblijfselen of sporen van zoveel verbrande steden op heel deze oever van de Rijn?

35. Lipsius gaf verschillende malen de tekst van Tacitus uit; steeds verwerkte hij nieuwe lezingen in de tekst.

Als men zou zeggen, dat van veel steden er één verbrand is, dan was er pas echt reden om de naam ervan te noemen, om twijfel te voorkomen dat Civilis van die vele steden alleen de stad der Bataven, vanwaar hij was overgestoken, in de as had gelegd. Dus laat ook dit vaststaan: op deze plaats bij Tacitus moet zonder twijfel niet 'steden', maar 'stad' gelezen worden.

[Het legerkamp Castra Vetera]

Niet zo lang geleden heeft evenwel een geleerde nog een ander punt met betrekking tot deze stad ter discussie gesteld. Met verandering van het zinsverband maakte hij de vorm *Batavorum*, 'van de Bataven' niet afhankelijk van 'stad', *oppidum*, maar van 'wapens', *armis*, alsof Tacitus met 'stad' Vetera had bedoeld, en Civilis die stad niet met 'de wapens der Bataven' had durven beschermen. Maar Civilis beschikte over de wapens van de Germanen, de Galliërs en de Chauken, die aan de wapens van de Bataven, mochten die er niet genoeg zijn, toegevoegd konden worden. En de naam Vetera beantwoordt bij Tacitus nergens aan een stad, maar aan een winterkamp of legerplaats. We moeten ons de concrete situatie voor de geest halen.

Hoe kon deze stad toch met Vetera in verband gebracht worden? Civilis *sloeg bij Castra Vetera zijn legerkamp op, op een veilige plaats en met de bedoeling de moed* van de Germanen *te vergroten door de herinnering aan de daar voorspoedig verlopen gevechten*[36]. Hier weerde hij in een ongeregeld maar succesvol gevecht Cerialis af; de volgende dag - vóór de nederlaag waardoor hij naar de stad van ons onderzoek verjaagd werd - *riep hij* bij zijn soldaten *het beeld op van de plaats die van hun moed in het gevecht getuige was geweest. Hij bracht de Germanen en Bataven in herinnering dat zij bij het vertrappen van de as en de beenderen van de legioenen de herinnering betraden van hun roem* (bij Vetera namelijk). *In welke richting de Romein ook zou kijken, krijgsgevangenschap, nederlaag, allerlei afschuwelijks zou hem voor ogen komen*[37]. Als Vetera de stad was, waar Civilis onmiddellijk na zijn nederlaag heentrok, hoe klein was dan hier niet de vluchtafstand? Wat had de Romeinse vloot of ruiterij in zo'n klein gebied kunnen doen om de oorlog met Civilis te beslissen? Hoe konden de hulptroepen van de Chauken hier Civilis bereiken dwars door de omsingeling van Cerialis? Of hoe kon Civilis van hieruit met zijn leger naar het Eiland uitwijken onder de ogen van de vijand, met diens vloot in de buurt, terwijl Vetera toch meer dan zestien mijl van de eerste Rijnsplitsing en dus van de kop van het Eiland aflag? Trouwens, kort tevoren *hadden* de Germanen, volgens *Historiae* IV.60, *Castra Vetera* na de overgave tegen Civilis' wil in *verwoest en in brand gestoken en het vuur had alle* Romeinen, *die het gevecht overleefd hadden, gedood*[38]. De stad, eenmaal tot de grond toe afgebrand, kon toch later niet opnieuw door Civilis in brand worden gestoken?

36. Tacitus, *Historiae* V.14.2-4.
37. Tacitus, *Historiae* V.17.1-5.
38. Tacitus, *Historiae* IV.60.17-18.

Het moet dus een algemeen aanvaarde zekerheid zijn dat in de tekst van Tacitus niet de wapens, maar de stad der Bataven wordt aangeduid, de enige stad, die de Bataven in die tijd hadden.

[De naamloze stad der Bataven]

Maar, zal iemand opwerpen, Tacitus had de stad moeten noemen, onder vermelding van óf haar eigen naam óf een bijnaam. Zonder twijfel had hij dat moeten doen, als er meer dan één stad was geweest, bij voorbeeld wanneer er, zoals *bij de Vocontii* het geval was (hetgeen bij Plinius, *Naturalis Historia* III.4, te lezen valt), *twee hoofdsteden* waren, *Vasio en Lucus Augusti*. Als Tacitus in *Historiae* I.66 over de brand van de tweede stad spreekt, zegt hij niet: hij stak de stad van de Vocontii in brand, maar uitdrukkelijk: hij stak *Lucus - dit is een stad van de Vocontii* - in brand. Maar in onze passage scheen de éne stad die de Bataven hadden door de uitdrukking 'van de Bataven' duidelijk genoeg aangeduid, zoals ook tevoren, als Tacitus in *Annales* I.36 spreekt van *de ten ondergang gedoemde stad van de Ubii*. Redelijkerwijze kan niemand er terecht bezwaar tegen maken dat de naam van die stad niet is gegeven en dat er op die plaats niet zoals elders, bij voorbeeld in *Annales* XII.27 en *Historiae* IV.2, de naam Colonia Agrippina, Agrippinensis of Agrippinensium als toevoeging te lezen is. Want door de uitdrukking 'van de Ubii' werd de voornaamste stad van het volk duidelijk genoeg aangeduid. Zo wordt er in *Historiae* IV.72 en IV.62 van Civitas, Colonia en Moenia van de Treviri gesproken. En Civitas van de Lingones valt er te lezen in *Historiae* I.54 en I.59, Augusta en Colonia van de Taurini in II.66, Colonia van de Viennenses in I.66, van de Senienses in IV.45, van de Provincia Rhaetia in *Germania* 41: er is geen sprake van onduidelijkheid of dubbelzinnigheid.

En niet alleen voor Tacitus, maar ook voor andere geschiedschrijvers is deze manier van uitdrukken niet ongewoon. C. Julius Caesar vermeldt in zijn *Commentarii de bello gallico* II.1 in het algemeen *de steden van de Rhemi* en in II.2 met precieze aanduiding *de stad van de Rhemi genaamd Bibrax*. In III.5[39] schrijft hij eveneens uitdrukkelijk dat Crassus vanuit marsformatie de stad van de Sontiates bestormde, zoals ook bij P. Orosius[40] VI.8 te lezen valt: het volk van de Sontiates in Aquitania had namelijk slechts één stad en geen tweede, die onderscheid noodzakelijk zou maken. Zo lees je ook bij betrouwbare schrijvers en in oude inscripties: stad van de Arretini, van de Asisinates, van de Calatini, van de Gadenses, van de Ligitani, van de Rhegini, van de Ravennatenses, van de Suessani, enzovoorts,

39. *Rhemorum oppida* staat niet in II.1; in II.3.3 is wel sprake van de *oppida* van de *Rhemi*; *Rhemorum oppidum nomine Bibrax* staat niet in II.2 maar in II.6.1; Crassus wordt niet genoemd in III.5, maar in III.21.2.
40. Orosius, *Historiae adversus paganos* VI.8.

ook: woonplaats van de Aquenses, van de Laurenses, van de Murrenses, enzovoorts, om maar te zwijgen van de Augustae en de Coloniae: het wijdverbreide gebruik door de oude schrijvers maakt duidelijk dat steden vaker door de volksnaam dan door een andere naam van elkaar worden onderscheiden.

[Jongere Bataafse steden]

Er blijft nog één probleem over, bij Ptolemaeus, die niet alleen Batavodurum - in het voorafgaande door ons besproken -, maar ook Leiden tot de steden der Bataven rekent, én bij de schrijver van het reisverslag dat veelal op naam van Antoninus Augustus staat, die de weg beschrijft van Leiden, 'de hoofdstad', *caput* van de beide Germaniae, naar Straatsburg, en die bovendien andere plaatsen noemt, die tot de steden in het land van de Bataven gerekend schijnen te worden. Daarom zou iemand op het idee kunnen komen, dat in Tacitus' tijd de Bataven niet één, maar verschillende steden hadden, dit des te meer omdat het nauwelijks waarschijnlijk is dat in zo'n korte tijd, namelijk tussen Tacitus en Ptolemaeus, verschillende steden in het woongebied van één volk gebouwd zijn. Maar deze overwegingen, en andere zaken die men ter ondersteuning kan aanvoeren, deren de positie van de stad die Tacitus 'de stad der Bataven' noemt allerminst. Die is verbrand bij het begin van de regering van Vespasianus. Ptolemaeus, zo meent men, heeft zijn geografisch werk onder Marcus Aurelius voltooid. Er ligt dus een tijdsverloop van ongeveer honderd jaar tussen, inderdaad een periode lang genoeg om verschillende steden te laten verrijzen; om over andere gebieden te zwijgen.

In de vaderlandse annalen lezen we dat onder Otto III[41], die bijna tweeënveertig jaar graaf van Gelre was, de zes steden Roermond, Arnhem, Harderwijk, Zaltbommel, Goch en Wageningen stadsmuren kregen: de eerste twee verwierven niet zo veel later hun plaats bij de vier voornaamste steden van de gehele provincie. Het kan toch geen verwondering wekken, dat er vroeger, in een zoveel langere periode, na die eerste stad nog een aantal andere steden in het zeer uitgebreide gebied van de Bataven gesticht is?

Als men een argument vanuit een verder verleden wenst, dan moet men zich de Romeinse geschiedenis voor ogen halen. Hoeveel nederzettingen voor de eigen burgers stichtte het Romeinse volk niet in alle provincies, alleen al in de zestig jaren na de slag bij Actium? En men moet eens kijken - want dat komt al dichter bij onze tijd - naar de eeuw, waarover wij spreken. Germania, dat tot het begin van de regering van Trajanus geen enkele stad had, heeft misschien juist daarom, of mogelijkerwijs vanwege de felle wedijver tussen de verschillende volken, zoveel steden tegelijkertijd gebouwd,

41. Bedoeld is Otto II.

dat Ptolemaeus ongeveer honderd ervan - hij noemt ze *poleis* - met coördinaten beschrijft in zijn geografische tabel, de vierde van zijn tabellen van Europa. Na de Flavische keizers en Nerva heeft Trajanus - hij was van alle heersers de meest onbekrompene in de ondersteuning der steden - op bijna aanmatigende wijze met werkelijk keizerlijke pracht en praal de zorg ter hand genomen voor openbare gebouwen, wegen en allerlei kunstwerken. Zelfs *steden aan de overkant van de Rijn in Germania heeft hij heropgebouwd*, aldus Eutropius in boek VIII.[42] Hij heeft zich in de hoogste mate verdienstelijk gemaakt jegens het Romeinse Rijk en jegens het hele mensdom en liet ook heel wat bouwwerken na in de gebieden, waar hij bestuurder was op het moment dat hij door Nerva tot medekeizer werd uitgeroepen en te Keulen met de versierselen van de macht werd bekleed. Tot die monumentale nalatenschap behoort de door hem gestichte nederzetting, naar hem Colonia Trajana genoemd, ongeveer een mijl stroomafwaarts van Vetera aan de oever van de Rijn gelegen, op de plek waar tegenwoordig de Kleefse stad Xanten ligt. Er is ook de verharde weg, die hij, naar het schijnt, vanaf die Colonia naar Nijmegen heeft laten aanleggen: ik heb als bewijsstuk daarvan een klein formaat mijlpaal in mijn bezit. Over dat alles kom ik op een andere plaats nog te spreken. Het voorbeeld van die voortreffelijke heerser heeft ook Hadrianus nagevolgd en na hem Antoninus Pius en Marcus Aurelius Antoninus: allen echte keizers, hetgeen hun monumentale erfenis ook in deze streken meer dan voldoende duidelijk maakt. Ik laat de Antonini nu terzijde. Denk eens alleen, lezer, aan Hadrianus, over wie Aurelius Victor uitdrukkelijk zegt: *hij bezocht alle provincies van de Romeinse wereld te voet, in hoog tempo de leden van zijn gevolg voorafgaand; hij bouwde veel, herstelde alle steden en gaf ze raden van bestuur. Naar het voorbeeld van de legioenen had hij de handwerkslieden, de steenhouwers, de bouwmeesters en alle vaklui van bouw en decoratie in cohorten ingedeeld*[43].

Er is dus geen enkele reden waarom iemand zou twijfelen aan de betrouwbaarheid van de belangrijkste geschiedschrijver van allen in zo'n glasheldere passage over de stad der Bataven. En het is ook geen reden tot verwondering dat Ptolemaeus zoveel later verschillende steden bij de Bataven geteld heeft: er zou meer reden zijn tot verbazing, als hij er géén genoemd had. Tot hetzelfde oordeel moet men komen met betrekking tot boven genoemde reisbeschrijving in de tot ons gekomen redactie, die niet alleen uit de tijd na Ptolemaeus, maar zelfs uit de tijd na Septimius Severus stamt: dat bewijzen niet alleen de daarin voorkomende stedennamen, afgeleid van de namen van Constantijn en Maximianus - door sommigen als glossen afgedaan -,

42. Eutropius, *Breviarium ab urbe condita* VIII.2.

43. De door Smetius nogal vrij weergegeven tekst is niet van Aurelius Victor, zoals men in de zeventiende eeuw dacht, maar van een onbekend auteur van het eind van de vierde eeuw: *Epitome de Caesaribus* XIV.4-5.

maar ook de wegen in Britannia, zoals Hieronymus Surita in zijn talrijke aantekeningen over die wegen duidelijk heeft gemaakt. De passage over Leiden, 'hoofdstad', *caput* van de beide Germaniae, is duidelijk corrupt; en ik vraag me af of iemand het woord *caput* zo begrijpt, dat dit betekenis heeft voor de stad, waarnaar wij nu onderzoek doen.

[Van hutbewoners tot stedenbouwers]

Om dus eens klip en klaar te zeggen wat ik over de stad der Bataven bij Tacitus denk, hier is mijn opinie. Tacitus bedient zich in zijn zeer nauwkeurige beschrijving van de zeden van de Germanen in zijn tijd van de volgende woorden (*Germ.* 16): *Het is algemeen bekend dat de volken van de Germanen geen steden bewonen: ze willen zelfs geen met elkaar verbonden behuizingen. Ze wonen in afzondering en verspreid, aangelokt door een bron, een veld of een bos. Ze leggen hun dorpen niet aan op onze manier, met aansluitende bebouwing. Ieder omgeeft zijn huis met een open ruimte, als voorzorg tegen brand of uit een tekortschieten in bouwkundige kennis*[44]. Daarna volgt de beschrijving van de instellingen en gebruiken van de afzonderlijke volken, voor zover die verschillen; hierbij noemt de schrijver de Bataven *de eersten in moed*[45] onder de volken van de Germanen, die de Rijnoever bewoonden, maar hij brengt in dat werk niets naar voren dat wijst op een afwijking van die gewoonte om geen steden te bouwen.

En het lijkt ook niet waarschijnlijk, dat de Bataven zomaar die gewoonte van hun vaderland zouden hebben laten vallen, zodat ze vóór dat tijdstip verschillende steden zouden hebben gebouwd. Want de volken ten westen van de Rijn stamden af van de Germanen, zoals ook weer Tacitus duidelijk zegt met betrekking tot de Treviri en de Nervii (*Germ.* 28): *zij maakten heel bijzonder aanspraak op een Germaanse afkomst, in de mening dat zij zich door deze roemvolle verwantschap verre hielden van een gelijkenis met de luie Galliërs*. Hoewel de Bataven bondgenoten waren van de Romeinen en lange tijd met Germanen vochten, noemen zij de Germanen toch bloedverwanten: zie *Historiae* IV.14. En zij heten ook vaak, zoals uit andere passages valt op te maken, Germanen.

Eveneens ten tijde van Tacitus, toen de machtsontplooiing van het Romeinse volk ontzag voor het Rijk tot over de Rijn en tot over de oude grenzen van het Rijk bracht, *bevond het volk van de Mattiaci zich in dezelfde afhankelijkheidspositie als de Bataven. Wat betreft hun woonplaats en gebied woonden zij op hun eigen*, dat is, de Germaanse oostelijke *oever* van de Rijn; *voor de rest*, aldus Tacitus, *waren ze gelijk aan de Bataven, behalve dat ze, juist vanwege bodem en klimaat van hun eigen land, een grimmiger temperament hadden*[46]. Omgekeerd waren de Bataven dus ook gelijk aan de Mattiaci, behalve dan dat ze, aan hún kant van de Rijn, op het Eiland en op de Gallische oever, vanwege de betere landbouwgrond en het gunstiger klimaat zich enigszins boven de ruwe zeden en het gemis aan beschaving van de andere Germanen hadden uitgewerkt:

44. Tacitus, *Germania* 16.1-2.
45. Tacitus, *Germania* 29.1.
46. Tacitus, *Germania* 29.3.

ik meen dat men dit gevoeglijk ook met het bouwen van de stad in verbinding kan brengen. Er is overeenkomst met de situatie van de Gallirs, over wie Justinus in boek XLIII van zijn uittreksels uit Trogus schrijft: sinds de komst van de Grieken *leerden de Galliërs hun onbeschaafde levenswijze af te leggen en te onderdrukken en zich op een meer verfijnde levenswijze en de goede verzorging van de akkers toe te leggen en steden te ommuren; en zo spreidde een brede glans van licht zich uit over mensen en dingen in Gallia*. Zo schijnen de Bataven, die zich op de Gallische of Romeinse oever van de Rijn langzamerhand ontwikkeld hadden, in navolging van wat in de Gallische gebieden gebeurd was, ook een stad gesticht te hebben ten zuiden van het Eiland; dat was de praktijk van bijna alle volken van de Germanen, die na de oversteek van de Rijn zich op de oever neergezet hadden. Zo schrijft Caesar in *De bello gallico*, boek IV: *de staat van de Ubii* was *aanzienlijk en bloeiend, voorzover daar bij de Germanen sprake van kan zijn. En zij waren zelfs een ietsje beschaafder dan de overige Germanen, die van hetzelfde ras zijn, en wel omdat zij aan de Rijn woonden, vele kooplieden hen vaak bezochten en zijzelf als buren gewend waren aan de Gallische levenswijze*[47]. En dit vermoeden over de Bataven is niet zonder grond, aangezien Tacitus hier zo uitdrukkelijk spreekt over de stad der Bataven gelegen buiten het Eiland: met betrekking tot de geschiedenis van zijn tijd en de beschrijving van de stad en dat beroemde volk is hij immers op hem vertrouwd terrein en geniet hij terecht het volste vertrouwen.

[De enige oude hoofdstad]

Dat de Bataven toen zeker een stad hadden, is zo duidelijk, dat niemand, voor zover ik weet, dit durft te ontkennen; dat het de enige was, dat zal, ook al is niet iedereen daar gelijkelijk van overtuigd, de mening zijn van de onpartijdige lezer, op grond van de vele informatie die wij nu verschaft hebben. Er is toch niets dat met recht en reden tegen die duidelijke tekst van Tacitus ingebracht kan worden? Ik persoonlijk, als ik alle gegevens uit de geschiedschrijving bijeenbreng, meen dat er, bij de grote schaarste aan bronnen in de vaderlandse geschiedenis, nauwelijks iets is dat beter aan te tonen valt. Maar als deze kwestie iemand misschien nog niet voldoende uitgemaakt lijkt, laat hij dan proberen, of hij ergens een stevige grondslag kan vinden voor dat toenmalige veelvoud van steden der Bataven; iedereen die dit onderneemt zal merken, hoe weinig of helemaal niet steekhoudend alle redeneringen op dit terrein zijn.

Maar om te voorkomen dat er toch nog enige twijfel bij iemand blijft bestaan, wil ik, voordat ik de behandeling van dit punt besluit, jou, kritische lezer, op je wens iets onder ogen brengen dat nooit iemand met tegenargumenten zal kunnen weerleggen.

47. Caesar, *Bellum gallicum* III.3.3.

Stel dat er behalve deze stad vóór haar brand meer steden in het gebied van de Bataven hebben gelegen, dan is en blijft toch het feit - en dat is voor ons voldoende - dat deze ene, naar het volk genoemde, de eerste en voornaamste stad is. En niet is deze naam of titel 'stad der Bataven' haar gegeven ten tijde van de brand, maar ongetwijfeld meteen bij de bouw; deze naam had aan geen enkele stad terecht gegeven kunnen worden die niet als eerste bij de Bataven gesticht was.

Maar toen de naam eenmaal aan deze stad gegeven was kon hij zo blijven - het bijzondere voorrecht van de gewoonte! -, hoewel er misschien later meer dan één is bijgekomen. Men vergelijke - en ik kom hier met een reeds aangehaald voorbeeld, en dit met des te meer genoegen, omdat het aan dezelfde schrijver en met betrekking tot een naburig volk van gelijke herkomst en wonend aan dezelfde rivier, ontleend is - Colonia Agrippinensis, dat meermalen met de naam 'stad van de Ubii' wordt aangeduid. Dit was niet omdat de Ubii in Tacitus' tijd helemaal geen andere stad hadden - hij vermeldt zelf Neuss en Ara Ubiorum [Keulen], en ook het winterkamp Bonn, dat Ptolemaeus onder de steden telt -, maar omdat Colonia de voornaamste stad was, de moederstad, eerste van de steden der Ubii.

[Middelpunt van de Bataafse geschiedenis]

Het is duidelijk, op grond van hetgeen ik hier nu uiteengezet heb, dat die stad der Bataven, genoemd naar het volk, de belangrijkste, de hoofdstad is geweest. Ook elders (*Hist.* IV.18) maakt onze auteur daar melding van, als hij schrijft dat Claudius Labeo *in de stedelijke machtsstrijd* de rivaal van Civilis is geweest. Dus zijn zowel Civilis als Labeo afkomstig uit dezelfde stad in het Bataafse gebied. De gebroeders (*Hist.* IV.32) *Julius Paulus en Claudius Civilis stonden door hun koninklijke afkomst bij de Bataven ver boven de anderen*: daarom hebben ze in hun kwaliteit van leiders zonder twijfel als voornaamste plaats van het gehele volk 'de stad der Bataven' bewoond. En Claudius Labeo, de rivaal van Civilis wegens zijn bijzonder grote invloed op zijn landgenoten, bewerkte de vooraanstaanden bij de ruzie, die Tacitus *stedelijke machtsstrijd* noemt, niet in een onbetekenende, maar in de meest aanzienlijke plaats, in 'de stad'.

Op deze plaats riep Civilis, zoals waarschijnlijk is - zie *Historiae* IV.14 en volgende[48] - *de vooraanstaanden van de stam en de flinksten uit het mindere volk* onder het mom van een maaltijd naar het heilige woud. Toen hij constateerde dat ze door het nachtelijke duister en de feestvreugde verhit waren geraakt, vuurde hij hen aan in een redevoering, en riep hij hen met de traditionele vloekformules te wapen tegen de Romeinen.

Van deze plaats zijn gezanten naar de Caninefaten gestuurd om hen tot aansluiting te bewegen.

48. Tacitus, *Historiae* IV.14.9-11, IV.15.1-2, IV.15.12-13, IV.15.18-20, IV.16.1-4, IV.16.7-8 en IV.18.6.

12

En nadat dezen het winterkamp van twee Romeinse cohorten vernietigd en geplunderd hadden, kwamen de veldtekens, de standaards en wat er aan Romeinse soldaten na de brand van de forten over was, op het oostelijke gedeelte van het Eiland bijeen. Civilis kiest ervoor met list te werk te gaan. Hij vertoont zich dichtbij, beschuldigt ook nog de commandanten dat ze de forten verlaten hadden en zegt dat hij met het cohort onder zijn commando het oproer van de Caninefaten zal onderdrukken en dat zíj ieder naar hun eigen winterkamp moeten terugkeren. Toen zijn list niet goed genoeg werkte, ging hij over op geweld, versloeg de Romeinse cohorten niet ver van de Rijn, maakte zich meester van de vloot en verdreef al wat Romein heette van het Eiland van de Bataven.

Deze stad van een zo beroemd volk, dat lang vóór de Ubii de Rijn overstak en alle andere volken ten westen van de Rijn in dapperheid overtrof, is zonder twijfel hoogst aanzienlijk geweest, en zoals haar de naam van het volk gegeven werd, zo waren ook andere instellingen en voortreffelijkheden van de Bataven, waarover wij elders zullen spreken, elk op een bepaalde manier haar bezit.

Hoofdstuk 2: *Noch bij Batenburg, noch bij een andere plaats - als je Nijmegen buiten beschouwing laat - past de naam 'stad der Bataven'*

[Het dorpje Batenburg]

Onze volgende taak is het te onderzoeken op welke plaats deze stad der Bataven gelegen heeft. Allereerst moet als vaststaand gelden wat we zoëven hebben aangetoond, dat namelijk deze stad niet Castra Vetera is, de plek waarbij het gevecht plaats vond en vanwaaruit Civilis naar de stad is gevlucht. Bovendien moeten we de stad buiten het Eiland zoeken, in het Gallische gebied, want Civilis stak vanuit de stad over naar het Eiland. Aan Batavodurum valt dus niet te denken, want dat die plaats op het Eiland ligt, hebben we bewezen aan de hand van het ondubbelzinnige getuigenis van Tacitus.

[Batenburg aan de Maas]

Op deze rand van het Gallische gebied - de Bataven bewoonden de oever van de Rijn en de direct aangrenzende landstrook - zijn er niet zo veel plaatsen die kunnen strijden om de eer van deze oude naam. Als je Nijmegen buiten beschouwing laat, is het alleen Batenburg waaraan Cluverius, wellicht als enige, die eer toekende,

alsof die oude naam van ‘stad der Bataven’ nu nog voortleeft in Batenburg of Batavenburg, dit wil zeggen ‘burcht of stad der Bataven’, met verkorting van het woord, zoals ook de naam Batavia tot Batua, in de landstaal tot Betuwe, geworden is. Daar komt nog bij dat de aardrijkskundige kaart van Ptolemaeus op ongeveer dezelfde plaats, als waar nu Batenburg ligt, de stad Batavodurum heeft, waarbij de naam *Bateburgum* in Batavodurum is veranderd, een grove fout, naar het lijkt.

Met betrekking tot Ptolemaeus hebben we boven gezien, dat hij zich vaak vergist in de beschrijving van de plaatsen in deze streken en dat hij niet zo betrouwbaar is dat hij op dit punt geloofwaardiger zou zijn dan Tacitus. Ptolemaeus heeft eveneens op dezelfde kaart - ook Cluverius heeft dit opgemerkt - Lugdunum Batavorum [Leiden] aan de zuidkant van het Eiland, op de kust van de Noordzee geplaatst. Cluverius zal het er toch niet mee eens zijn dat iemand het gebied van de Bataven zich laat uitstrekken tot ten zuiden van de Scheldemonding, of de naam van een of andere Zeeuwse stad, waarvan de ligging zou kunnen kloppen, omwerkt tot *Lugdunum*? Hij zal het er zeker niet mee eens zijn: hij heeft dat soort fouten op verschillende plaatsen aan de kaak gesteld en bij anderen dergelijke gewaagde conjecturen niet geaccepteerd. Want als die ziekte[49] van veranderen en omwerken toegestaan wordt, dan zal er in geen enkel opzicht nog iets zeker zijn in onze kennis van de oudheid.

Maar laten we Ptolemaeus toch eens inzien. In zijn beschrijving van de ligging van Gallia Belgica (*Geographica* II.9) vermeldt hij achtereenvolgens de Maas en aanliggende steden - zonder dat daarbij de naam Batavodurum valt - en de steden en volken, die aan de Seine wonen. Daarna behandelt hij het gebied langs de Rijn, genaamd Germania Inferior, en somt daarbij de steden ten westen van de Rijn op: hij begint bij de landinwaarts gelegen steden van de Bataven, precies genomen bij Batavodurum, en volgt de Rijn stroomopwaarts; zo voert hij Vetera, Legio XXX Ulpia, Agrippinenses [Keulen], Bonn en andere steden, die allemaal op de Rijnoever liggen, op met hun cordinaten. Er is dan toch geen reden om het vermoeden uit te spreken dat Batavodurum niet op de Rijn- maar op de Maasoever lag, daar waar tegenwoordig Batenburg zich vertoont? Landkaarten worden ontworpen volgens Ptolemaeus' beschrijving en ze moeten ook allemaal volgens deze beschrijving uitgevoerd worden. En er is bij de kaarten, die ik tot nu toe onder ogen heb gekregen - waaronder ook de grote, die onder toezicht van Paus Julius II in het begin van de vijftiende eeuw[50] te Rome gepubliceerd is -,

49. Juvenalis, *Satura* VII.52.

50. Julius II was paus van 1503 tot 1513. De aanduiding die Smetius gebruikt is niet niet helemaal correct: hij spreekt over de vijftiende eeuw in plaats van de zestiende. Een gewoonte die vandaag de dag nog steeds in zwang is in Italië.

niet één die Cluverius steunt. Ik ben daarom verbaasd dat bij zo'n scherpzinnig man een dergelijk idee kon opkomen.

Maar goed, laten we Cluverius eens volgen in zijn opvatting, dat er namelijk bij Ptolemaeus alleen met betrekking tot de naam, niet met betrekking tot de ligging van de stad vergissing in het spel was: de stad van Ptolemaeus zou dan niet op ongeveer dezelfde, maar op precies dezelfde plaats als Batenburg te vinden zijn - zover heeft overigens Cluverius zelf niet durven gaan in zijn bewering; en op Ptolemaeus' kaart is de lezing Batenburg ook onomstreden - : hoe zal Cluverius dan met een sluitende bewijsvoering kunnen aantonen dat Batenburg die gevierde stad van de Bataven was, vanwaaruit Civilis overstak naar het Eiland?

[Batenburg - Batavenburg]

Ik zie niet dat hij iets anders aanvoert dan wat hij als overeenkomst in benaming ziet. Maar als het over een zo ver verleden gaat, is een dergelijke overeenkomst, als ze niet door een andere deugdelijke redenering ondersteund wordt, als bewijs hachelijk en misleidend. Dat merkt Cluverius zelf op, en dat niet alleen: hij benadrukt het keer op keer op allerlei plaatsen in zijn werk, zodat we hemzelf wel tot scheidsrechter mogen uitroepen om in deze zaak uitspraak te doen. Zie eens, lezer, als je daar iets aan gelegen is, zijn betoog over het in onze streken gelegen Castra Herculis.

Nadat hij zich vrolijk gemaakt heeft over degenen die Castra Herculis in het dorp Arkel bij Gorinchem of in de stad Erkelenz niet ver van Gulik geplaatst hebben, voegt hij meteen toe: *Zo vergissen wij ons natuurlijk vaak op alle gebied, telkens als wij ons met betrekking tot een of ander woord alleen laten leiden door een schijn van verwantschap, die niet door deugdelijke argumenten bevestigd wordt.* Zeer treffende en eerlijke woorden: *Zo vergissen wij ons vaak op alle gebied*, waarmee hij bekende dat ook hijzelf niet van dergelijke vergissingen gevrijwaard was. In deze kwestie is hij zeker slachtoffer van zo'n vergissing, want hij legt geen enkel deugdelijk argument voor zijn uitspraak op tafel.

Het enige dat overblijft is dus die schijnbare verwantschap van benaming, en de waarde daarvan heeft hij in zijn zojuist geciteerde oordeel tot nul gereduceerd. Hij was ervan overtuigd dat in de naam ‘Batenburg’ de naam ‘stad der Bataven’ zat, hoewel de naam Batenburg noch duidelijk van ‘Bataven’ noch duidelijk van ‘stad’ spreekt. Er is groot verschil tussen ‘Batenburg’ en ‘Batavenburg’. Als je je aan de inheemse nabootsing van de naam van het Eiland houdt, dan zul je ‘Betouwburg’ te horen krijgen, niet ‘Batenburg’. Sommigen verwijzen bij de naam Batenburg naar Bato, maar Cluverius schrapt Bato als een product van de legende. Voorzover ik weet bestaat er niemand - op Cluverius na - die, Bato verwerpend, de vorm ‘der Bataven’, *Batavorum* uit de naam ‘Batenburg’ te voorschijn heeft getoverd.

Het woord ‘stad’ is evenmin in ‘Batenburg’ uitgedrukt. Afgezien nog van het feit dat het woord *burgum* volgens andere auteurs te jong is om op de door Tacitus vermelde stad te kunnen slaan, staat het in ieder geval vast dat *burgum* verschilt van *oppidum*, ‘stad’. Dat kon ook Cluverius zelf niet ontkennen, en daarom formuleert hij het zo: *Batavenborg, dat is ‘burg’,* castellum *of ‘stad’,* oppidum *der Bataven*. Maar hoe kan dat? Is *castellum* dan hetzelfde als *oppidum*? Flavius Vegetius zegt het anders in *De re militari* IV.10. Maar goed, ik zou hierover niet willen discussiëren. Misschien duiden de benamingen *castrum*, ‘kamp’ en *castellum*, ‘burcht’ soms een stad aan, want vaak genoeg is wat tevoren fort of burcht was later tot een stad uitgegroeid, waarbij de oude naam onveranderd bleef. Maar ik zou niet willen erkennen dat, als iets ooit en ergens gebeurd is, het altijd en overal gebeurd moet zijn. Daarom gaat ook Cluverius' bewijs niet op dat, als de term ‘burcht’ ergens aanduiding van een stad is, hij ook in de naam ‘Batenburg’ ‘stad’ betekent.

De geschiedenis, de concrete loop der gebeurtenissen, spreekt vóór onze zienswijze, tegen die van Cluverius. Want al heeft Batenburg, in het verleden van een stadsmuur voorzien, vanwege de naam ‘stad’ en de daarmee samenhangende rechten een bepaalde onderscheiding genoten, daarvan is toch bij de ouden, schrijvend in de tijd, dat de Romeinen de macht hadden in deze streken, nergens sprake. En ook veel later niet, zodat ik niet kan zeggen of Batenburg vóór het jaar 1000 ergens bekend stond als stad of door vreemden ooit als stad beschouwd werd. Batenburg had zeker nooit stemrecht onder de steden van het Roomse Rijk of het hertogdom Gelre. Het dankt zijn naam en groei aan de burcht en is altijd onderdanig geweest aan de burchtheer, hooggeplaatste onder de voorname heren van Gelre, zodat het met alle duidelijkheid vaststaat dat het woord burgum in ‘Batenburg’ indertijd niet ter aanduiding van een stad, maar van een burcht, een fort gegeven is: het heeft dus niet op een stad, die der Bataven of een andere, maar speciaal op een burcht betrekking.

[De vluchtweg naar de Waal]

Voeg hieraan toe dat het onwaarschijnlijk is dat de voornaamste stad van de Bataven gelegen was aan de uiterste rand van hun gebied, aan de Maas, volgens Cluverius de zuidelijke grensrivier van de Bataven. Bovendien sloegen de Germanen na de nederlaag bij Vetera op de vlucht naar de Rijn, naar de stad, en daarvandaan trokken zij overhaast naar het Eiland. Gesteld dat Batenburg die stad is geweest, dan gingen de mannen die Civilis volgden niet naar de Rijn, maar naar de Maas.

Toen ze de stad in brand staken, maakten zij zelf door de vlammen hun plan voor een nieuwe vlucht, met alle gevaar vandien, van verre kenbaar aan de vijand, die zij probeerden te ontvluchten. Ruim vier mijl moesten ze nog afleggen, voordat ze de Waal bereikten; ze hadden op dat stuk weg onderschept of op de oever overweldigd kunnen worden. Want voor de Romeinen, die om de Bataven vóór te zijn recht naar de Waal zouden trekken naar een punt ter hoogte van Batenburg, was de weg veel korter dan voor de Bataven. Logischerwijs immers moeten degenen die menen dat Batenburg door Tacitus bedoeld is stellen dat de Bataven op hun overhaaste vlucht van de Rijn naar de Maas en dan van de Maas weer naar de Rijn zijn getrokken.

Bovendien, waar was hier een plaats voor de overtocht? En waar was op de Waaloever een kade? Waar lagen voldoende schepen klaar om zo'n grote menigte snel over te zetten? Want behalve de weerloze personen uit de in brand gestoken stad en de groepen vrouwen en kinderen uit de buurt, was er de niet geringe krijgsmacht, waarmee Civilis snel daarna tegelijkertijd vier legeringsplaatsen (Arenacum, Batavodurum, Grinnes en Vada) van de cohorten en ruiterafdelingen van het tiende en tweede legioen aanviel.

[Romeinse ruïnes]

Tenslotte hebben alle steden, ook die op de plaatsen van een vroeger bewoond klein legerkamp liggen, wel iets onder de grond, dat, als het wordt blootgelegd, de opgravers vertelt over een verleden in de oudheid. Maar welk puin van die gevierde stad der Bataven is er bij Batenburg? Welk spoor? Graafwerk ten behoeve van kelders en putten, dat daar behoorlijk diep is uitgevoerd, heeft, zo ver de herinnering van de bewoners reikt, nooit iets van dien aard aan het licht gebracht. Men zegt dat daar en in de buurt wel eens Romeinse munten gevonden zijn, maar als losse exemplaren: overblijfselen ongetwijfeld van een Romeinse samenleving. Maar dit soort overblijfselen tref je verspreid over heel het gebied aan dat ligt tussen Maas en Waal, met name in het oostelijke deel. Niemand kan dus op grond daarvan met recht beweren dat de stad der Bataven op die plaats gelegen heeft.

Tussen Nijmegen en Batenburg ligt een dorp, *Loer* [Leur] genaamd - tegenwoordig onder Batenburgs gezag -, waar een heuveltje ligt, dat door mensenhanden opgeworpen lijkt te zijn. De bewoners geloven bij traditie dat het een legerkamp van de Romeinen is geweest. In de omgeving van dat heuveltje zijn munten uit verschillende tijden gevonden; een zilveren heb ik in mijn bezit, die de naam van keizer Victor[51] draagt.

51. Het is onduidelijk wie Smetius bedoelt met keizer Victor.

Toch, zo lijkt mij, zal niemand op grond van zo'n lichte aanwijzing beweren dat dat dorp eens de voornaamste stad van de Bataven is geweest. Want als dit argument geschikt genoeg is om zo'n belangrijke zaak te bewijzen, dan kunnen er ook personen opstaan, die aan de dorpen Beek, Wychen en andere, misschien ook aan de onbebouwde Nijmeegse heide en het aangrenzende woud, dezelfde eer zouden kunnen toekennen, omdat er op die plekken wel eens munten van de alleroudste keizers en andere overblijfselen opgegraven zijn.

De Batenburgers zelf menen dat hun roem voldoende gewaarborgd is, als zij de oorsprong van hun *burgum* tot de eerste hertogen van de Bataven kunnen terugvoeren. En deze eer is door begunstiging van de faam zo groot dat er, voorzover ik weet, geen enkel andere burcht in deze streken is die zich op het punt van ouderdom de meerdere van Batenburg heeft durven noemen.

De stad der Bataven is dus door wat Cluverius over Batenburg geschreven heeft niet gevonden. Als wij onze ogen en onze geest verder in alle richtingen laten gaan naar plaatsen, die vroeger bewoond werden door de Bataven ten zuiden van het Eiland, dan komt er van al die plaatsen geen andere in aanmerking dan alleen Nijmegen: zelfs een niet beredeneerde veronderstelling biedt al zekerheid, of minstens een sterk vermoeden, dat Nijmegen de voornaamste stad is. Dus rest ons nu de taak een onderzoek betreffende Nijmegen in te stellen.

Hoofdstuk 3: *Nijmegen is de door Tacitus vermelde stad; dit wordt aangetoond door de ligging van de plaats en de historische omstandigheden*
[Tacitus' stad der Bataven aan de Waaloever]

Allereerst moeten wij de ligging van Nijmegen bekijken om te zien of zij in alle opzichten beantwoordt aan de beschrijving die Tacitus geeft. Want als niet van tevoren vaststaat dat de beschrijving van de stad bij Nijmegen past, is het bijeenzoeken van verdere argumenten een nutteloze bezigheid.

Het kan niet betwijfeld worden dat de bij Tacitus vermelde stad stroomafwaarts van Vetera [bij Xanten] op Gallisch gebied en buiten het Eiland heeft gelegen. Toch lag ze niet dicht bij Vetera: tussen beide lag enige afstand want er is sprake van een vlucht; en de hoofdstad van het Bataafse volk moet men niet buiten het Bataafse gebied of in zijn uiterste grensstreken zoeken.

We moeten de stad ook niet stroomopwaarts van de Rijnsplitsing willen plaatsen, aangezien de oversteek vanaf dat deel van de oever niet naar het Eiland leidt, maar naar het tegenoverliggende Germaanse land. Na het gevecht met de Romeinen bij Vetera week Civilis immers naar de stad der Bataven en vandaar *na haastig oppakken van wat draagbaar was naar het Eiland*. Deze stad heeft ook niet stroomafwaarts van de samenvloeiing van Waal en Maas gelegen. Want Civilis heeft met zijn leger op weg naar de stad niet een rivier overgestoken, maar *hij is* vanuit de stad, waar hij in een overhaaste vlucht naartoe getrokken was, *uitgeweken naar het Eiland*. De stad lag dus op de Gallische oever, stroomafwaarts van de Rijnsplitsing bij de kop van het Eiland, en stroomopwaarts van de samenvloeiing van Maas en Waal.

[De Nijmeegse heuvelrug]

Doorkruis dan nu te voet heel dit territorium, neem het op met je ogen, tast het af met je handen, laat alles zoveel mogelijk in je geest de revue passeren, bestudeer het hele gebied, onbewoond en bewoond, van de kop van het Eiland tot aan de samenvloeiing met de Maas: je conclusie, lezer, zal zijn dat Nijmegen gelegen is op de meest geschikte en tegelijk meest lieflijke plek, een plek die ook nog bijzonder gekenmerkt is door de talrijke overblijfselen uit de vroegste oudheid. Geen andere plaats op deze oever of in de buurt ervan zal je voor ogen komen, die aan de status van Nijmegen als de aanzienlijkste stad kan doen twijfelen en die zichzelf met enige geloofwaardigheid - met enige geloofwaardigheid? laat ik rustig zeggen: met maar een begin van waarschijnlijkheid -, voor die status in aanmerking kan laten komen. Als je je speurtocht begint bij genoemde samenvloeiing van Maas en Waal of zelfs helemaal vanaf de Noordzeekust, dan vind je, stroomopwaarts over de Gallische oever gaande, deze stad meteen dáár voor je, waar het lage land hellend oploopt tot heuvels.

Als je liever in een tocht stroomafwaarts de ligging van de stad wilt opnemen, neem dan het hele gebied in ogenschouw. Wie vanaf Keulen stroomafwaarts reist, ziet in de buurt van de kop van het Eiland der Bataven op de Germaanse oever een berg, de hoogste in heel dit gebied: tegenwoordig nog heet hij, misschien vanwege zijn hoogte, de Eltener berg[52]. De uitlopers daarvan strekken zich uit in de richting van de gracht die door de graafwerkzaamheden van Drusus de derde Rijnarm vormt[53]. Stroomafwaarts van de Drususgracht liggen over een grote afstand de Veluwse heuvels langs de middelste Rijnarm[54]. Op de Gallische oever verheft zich, stroomafwaarts van Vetera, het land van Kleef: met een hoge, steile helling in de vorm van een bergrug naar de rivieroever gekeerd, loopt het verder ook over een grote afstand in lager gelegen gebied uit. Die helling strekt zich in de buurt van Kleef uit vanaf meer landinwaarts gelegen gebied naar de rivier en loopt tot tegenover de Eltenerberg;

52. Smetius ziet verwantschap tussen de naam Alten/Elten en het Latijnse woord *altus* (= hoog).
53. De Drususgracht is in Smetius' ogen de IJssel. Drusus liet, als commandant der Romeinse troepen die rond het begin van onze jaartelling in deze streken opereerden, een verbindingsgracht graven tussen Rijn en IJssel.
54. Bedoeld zal zijn de Rijn, de rivierarm gelegen tussen Waal en IJssel.

vervolgens buigt zij weer terug naar het westen, en in een doorlopende hoogte van meer dan twaalf mijl loopt zij eerst door Kleefs land, dan door het aansluitende bosgebied van het Rijk van Nijmegen en komt tenslotte uit op de oever van de Waal.

Op de plek nu waar de heuvels vlak beginnen te worden en de hoogte begint over te gaan in een glooiende helling[55], ligt op het eind van die helling de stad Nijmegen, op de oever van de rivier, ongeveer in de vorm van een halve cirkel of een gespannen boog. Waar de pees van die boog zich bevindt en de stad vanuit haar oeroude burcht naar het oosten en noorden uitziet, beheerst zij, vrijwel op de rand hoog oprijzend, de Waal. Aan de andere kant, in het zuiden, valt de stad over een grote afstand met de bergrug samen en met de voet van die lange berg strekt zij zich uit tot in het westen, tot de plaats waar op een oude inscriptie PES IMPERII te lezen is: nu nog noemt het volk naar oude gewoonte die buurt 'Roomse Voet'.

Vanaf dit deel van de stad strekt een vlak laagland zich uit tot aan de zeekust. Tussen de voornoemde bergachtige gebieden op beide oevers in ligt verder een effen vlakte. Tussen de Eltenerberg en de zich naar die berg uitstrekkende heuvels daartegenover bij Kleef ligt een engte van ongeveer vier mijl. Al snel breidt de vlakte zich uit door het terugwijken van de heuvels; in de buurt van Nijmegen is het ongeveer acht mijl tot aan de Veluwse heuvels. Vandaar af strekt de vlakte, in het zuiden door geen obstakel belemmerd, zich helemaal tot aan de Noordzee uit als effen, open land. Aan het begin van de bergpas, niet precies in het midden, maar eerder naar Elten toe, splitst de Rijn zich in een vork met twee armen, de Rijn en de Waal, die het Eiland der Bataven vormen. De Rijn stroomt naar het noorden, naar de Drususgracht en de Veluwse heuvels. De Waal kronkelt rustig naar het westen dwars door die vlakte heen en stroomt tegenwoordig nergens meer langs heuvels, behalve bij de laatste uitloper aan de voet van de stadsmuren van Nijmegen; hij loopt over ongeveer dezelfde afstand langs vlak Gallisch land als langs het Eiland. Er was dus op het Eiland of daarbuiten op de Gallische oever geen enkele glooiende, de rivier beheersende plaats buiten de plek waarop Nijmegen gesticht is.

[Bescherming tegen wateroverlast]
De steden van de Egyptenaren *stonden*, bij overstromingen van de Nijl, *als eilanden boven het water*, zoals er staat bij Seneca, *Naturales quaestiones* IV.2.

55. Vergilius, *Ecloge* IX.7.

En *het volk der Chauken*, zoals Plinius bericht in boek XVI.1, *leefde* in zijn gebied, vlakbij dat van de Bataven, *op hoge heuvels of met de hand opgeworpen terpen voor het geval dat ze met springtij te maken kregen. Daarop hadden ze hun huisjes zo geplaatst dat, wanneer het water ze omspoelde en het land bedekte, ze op zeereizigers en, wanneer het water was geweken, op schipbreukelingen leken*. Op dezelfde manier *werd het Romeinse legerkamp*, dat ten tijde van Tacitus *op de vlakte* van het Eiland der Bataven was *gelegen, door de kracht van de rivier uiteengeslagen, toen de stroom, gezwollen door veel stortbuien tegen het einde van de herfst, het moerassige, laaggelegen Eiland bedekte, zodat het de aanblik bood van een waterpoel*: aldus Tacitus zelf in *Historiae* V.23.

Daarom heeft de natuur de Bataven lang geleden deze hoger gelegen plaats aangewezen, die immers nooit gevaar zou lopen door het zwellende nog niet door opgeworpen dijken beteugelde rivierwater overstroomd te worden. Sinds er op heel de Waaloever in de loop der tijden tegen het opdringen van de rivier dijken zijn opgeworpen om het Gallische land tegen overstroming te beschermen, is deze plaats tegenwoordig de enige die gelegen is tussen de stroomopwaarts zowel als stroomafwaarts verder aaneengesloten rij rivierdijken: voor deze helling was een dijk niet nodig, aangezien zij voor zichzelf en voor de naaste omgeving door haar hoogte juist als dijk fungeert.

Wie meent dat de Bataven de hoofdstad van hun volk elders hebben gesticht met voorbijzien van zo'n geschikte plek, moet hen wel voor buitengewoon kortzichtig en bijna onnozel houden. Er is ook geen reden om de stad in het binnenland te zoeken, ver van de rivieroever vandaan. Andere volken die van oudsher aan de Rijn woonden, hebben hun hoofdsteden juist op de rivieroever gesticht: denk aan Agrippina [Keulen], Moguntiacum [Mainz], de Vangiones, de Nemetes en Argentoratum [Straatsburg], en die hadden niet eens ook aan de andere kant van de Rijn nederzettingen. Het is daarom onwaarschijnlijk dat de Bataven, van wie het merendeel aan de overkant van de Waal op het Eiland woonde, een stad hadden die ver van het Eiland of de rivieroever lag. Denk hierbij ook aan Civilis' haastige, in allerijl uitgevoerde overtocht van de stad naar het Eiland en aan de uitvoerige uiteenzetting in dezelfde geest die wij in het voorafgaande over Batenburg gegeven hebben.

[Eerste levensbehoeften]

Tacitus wijst als volgt, in *Historiae* IV.23, op de voordelen van Vetera's gunstige ligging: *een deel van het kamp liep in lichte glooiing een heuvel op, het andere was te benaderen via een vlakte. Want Augustus had gedacht dat de Germaniae door dat winterkamp in bedwang en onder druk gehouden werden*. Precies zo is het hier met de ligging van de stad der Bataven.

Zowel *hout, als voedsel, als water* - de Romeinen beschouwden de aanwezigheid daarvan als belangrijke voorwaarde bij het uitzetten van een kamp of het uitkiezen van de locatie voor een stad, zoals bij Vegetius, boek I.22 en III.8, te lezen valt - *was hier in overvloed voorhanden*.

Ook hoefden de weiden voor het vee, de toevoer van graan en overige behoeften: water, hout en voedsel, niet speciaal beveiligd te worden tegen een vijandelijke inval, want woud, rivier en weiland liggen vlakbij. En niet alleen op het Eiland liggen weiden, maar ook ten zuiden van de Waal vlakbij de stad is er een strook weiland, aan de ene zijde bespoeld door de Waal, aan de andere door de rivier Het Meertje, aan de achterkant nagenoeg afgesloten door de Ooijse Beek. Het Meertje ontspringt uit verschillende bronnen in het Kleefse woud en in de Duffelt en verbreedt zich tot een aantal plassen of meren die men Het Meer of De Meren[56] noemt. Aan het eind van die plassen komt het water weer samen en verder stromend mondt het riviertje aan de voet van de Nijmeegse stadsmuren uit in de Waal via een afsluitbare uitwatering, die men met een aan de oude Franken ontleend inheems woord 'sluis' noemt. Deze rivier is eerder diep dan breed en zij draagt talloze bootjes, die hout uit het naburige woud en uit de stad Kranenburg naar Nijmegen verschepen. Dat weidegebied, Ooij genoemd naar de heerlijkheid Ooij die er middenin ligt, wordt van water voorzien door een groot aantal sloten in de buurt en levert, bovenmate vruchtbaar, meer dan voldoende voedsel en voeder voor acht of tien of zelfs twaalf eskadrons ruiters, die hier soms in garnizoen liggen, en tegelijkertijd ook voeder voor het vetmesten van runderen ten behoeve van de burgers. Talrijke koeherders drijven deze runderen ook jaarlijks ver weg naar Keulen, Luik, Brabant en elders.

Hier worden allerlei soorten graan verbouwd. Het land ten zuiden van de rivier voorziet onder andere - want wie kan alles opnoemen? - in haver en gerst; het Eiland in tarwe. Beide leveren ook fruit voor de bevolking ter plaatse. Op het bouwland op de heuvel groeien rapen en pastinaken, een gewas dat zo genoemd is - als we Isidorus mogen geloven -, omdat zijn wortel belangrijk voedsel voor de mens is.[57] Deze wortel is vandaag de dag bij de plaatselijke bevolking zeer populair, zoals vroeger, volgens Plinius, boek XIX.5, witte peen uit Gellep[58]. De drank uit gerst of ander graan (volgens Tacitus[59] gegist tot iets dat lijkt op wijn), het bij ons inheemse bier, heeft een Latijns woord tot een woord van onze taal gemaakt, afgeleid van *mollire*, of *mola* in de zin van 'dik, grof meel'.[60] Dit bier staat tegenwoordig nog hoog aangeschreven bij de mensen in deze omgeving.

Andere producten, die niet hier groeien, worden zonder problemen aangevoerd via de enorme bedding van de Waal.

---

56. Het Wylerbergmeer, bestaande uit verschillende plassen.
57. Isidorus leidt pastinaak af van *pastus*, 'voedsel'.
58. Gellep is een voorstad van Krefeld.
59. Tacitus, *Germania* 23.
60. *Mollire* betekent 'fijn maken', 'weken', *mola* is normaal 'molensteen', maar soms ook 'gemalen graan', 'meel'. Eén van de ten tijde van Smetius in Nijmegen gebrouwen bieren was het zogeheten mol. Dat deze naam afkomstig zou zijn van een Latijns woord is meer fantasie dan wetenschap.

De stad is hier zeer gunstig gelegen om het oevergebied te beveiligen en het Eiland te verdedigen, namelijk om vijanden tegen te houden die mogelijkerwijs via het gebied tussen Rijn en Maas naar het noordwesten zouden oprukken of aandringen vanuit Gallia of Germania. Van hieruit is er een korte, goed begaanbare route in beide richtingen, zowel naar de Maas als naar de Rijn en Drususgracht of IJssel. Ook als een vijandelijk leger de meer stroomafwaarts gelegen delen van het Eiland zou overvallen, dan is het gemakkelijk Waal of Rijn af te zakken, als er troepen overgebracht moeten worden. Want de stad beheerst de vier rivieren, Maas, Waal, Rijn en IJssel, zodat vanuit de stad, die aan de middelste en grootste van de vier ligt, de zeilen van schepen op die vier rivieren te zien zijn. Men hoeft ook hiervandaan slechts voetvolk te sturen om praktisch binnen twee uur de oevers van die rivieren te bezetten en schepen aan te houden. Ik weet niet of er ergens anders een stad ligt die zo vele en zo belangrijke rivieren tegelijk beheerst. Dit alles heeft onze wijze stichters er zeker toe gebracht deze plek boven alle andere uit te kiezen voor hun hoofdstad.

[De Waalhaven]

Zoals Tacitus meedeelt, *week* Civilis, *na haastig oppakken van wat draagbaar was*, vanuit de stad der Bataven *naar het Eiland*. Dus was het bereiken van de stad gemakkelijk en was er een aanlegplaats, die voor Civilis en zijn leger groot genoeg was. Toen de schepen uit deze stad waren weggehaald, hadden de Romeinen in deze streek geen andere om een brug te leggen, en zonder brug zou het Romeinse leger, zo mocht men verwachten, niet oversteken. Kijk nu weer naar de ligging van Nijmegen.

Is er ergens op heel de Waaloever tegenover het Eiland een geschiktere ligplaats voor schepen? Is er een gunstiger plaats voor een oversteek? Al degenen die bekend zijn met de oversteekplaatsen in deze streken, verzekeren ook heden ten dage nog eenstemmig dat er nergens een betere overvaart bestaat dan bij Nijmegen. De oever is in beide richtingen gemakkelijk begaanbaar en is, tot mijlen stroomopwaarts of stroomafwaarts van Nijmegen, de geschiktste voor het aan boord gaan van schepen en veerponten. Een aantal jaren geleden verzamelde zich hier regelmatig het leger van de Verenigde Provinciën: hier aan de zuidelijke oever, vlak bij de stad en, stroomafwaarts, bij het met de overblijfselen van oude ruïnes bezaaide terrein, lagen in lange rij de schepen voor anker en gingen de troepen aan boord. Het lijkt dan ook niet ver bezijden de waarheid dat hier destijds ook een deel van Germanicus' vloot samenkwam, waarover Tacitus in *Annales* II.6 met deze woorden schrijft:

het Eiland der Bataven, waar een vloot van duizend schepen zich moest verzamelen, was een geschikte plaats: men kon er gemakkelijk afmeren, troepen inschepen en zo de strijd naar de andere oever overbrengen, omdat de Rijn bij het begin van het Bataafse land zich als het ware in twee stromen splitst. Aan de noordkant stroomt hij langs Germania, aan de zuidkant stroomt hij, breder en rustiger de Gallische oever bespoelend, met een enorme monding uit in zee. Want met het oog op transport via de Drususgracht over zee naar de Eems lag het voor de hand schepen de Rijn af te laten zakken, of eventueel schepen, na haastige bouw of vordering op het havenrijke Eiland of na aankomst vanuit de Gallische provincies, stroomopwaarts naar het knooppunt Nijmegen te dirigeren en vanaf de aanlegplaats hier naar de kop van het Eiland te sturen. Deze plaats is, zoals wij zojuist hebben aangetoond, meer dan andere geschikt voor het innemen van troepen en voorraden, en er was hier geen noodzaak tot loopbruggen voor het aan boord gaan, zoals aan de Eems. Dit soort schepen, door Tacitus in dezelfde passage beschreven als *voorzien van een smalle achter- en voorsteven en een brede kiel*, is ook in deze tijd bij de Nijmeegse schippers veel in gebruik, zodat er in de hele streek geen stad te vinden is waar tegenwoordig méér van dit soort schepen naartoe varen.

Dat vroeger de stad vaak door schippers werd aangedaan tonen de bronzen ringen van Neptunus, die de schippers als beschermgod vereerden, ringen gekenmerkt door een ingegraveerde afbeelding. We hebben er veel gezien, die gevonden waren op deze oever. Hier kom ik verderop nog over te spreken. Ook in de daaropvolgende periode is er geen andere plaats geweest aan heel de Waal (of moet ik zeggen: Rijn?) die als havenstad meer verkeer aantrok. Want afgezien van de bij de riviermondingen in Holland gelegen steden, is er tot aan de bronnen van de Rijn absoluut geen enkele stad die de vergelijking met Nijmegen kan doorstaan, op Keulen na, de vroegere hoofdstad van Germania Secunda. Dat het vroeger, vóór de tijd van Karel de Grote, de gewoonte was hier in Nijmegen tolgeld en heffing te betalen, daarvan is gezaghebbend getuige Karel zelf, om zijn voortreffelijkheid en faam ‘de Grote’ genoemd. Want in het elfde jaar van zijn regering, in 779 na Christus, bevestigde hij bij koninklijk besluit, te lezen bij Aimoin van Fleury, *De gestis Francorum* V.1, ten gunste van de abt en de kooplui van het klooster van St. Vincent en St. Germain bij Parijs, de vrijstelling van belasting, die eerder door zijn vader, koning Pippijn, verleend was, en bepaalde hij dat zij nergens verplicht konden worden tolgelden voor scheeps- of wagenvracht of wat voor vracht dan ook te betalen,

met name niet te Utrecht, Dorestad of Nijmegen: zij genoten algehele vrijstelling. Tolgelden en heffingen worden gewoonlijk in havens of plaatsen geheven en betaald, waar in- en uitgaande schepen met koopwaar veelvuldig aanlopen.

In Nijmegen diende vroeger de stadsgracht aan de voet van de muur als schuilplaats voor schepen tegen de ongemakken van oostenwind en ijs. Maar tegenwoordig overwinteren daar zelden schepen, uitsluitend oorlogsbodems, omdat er onlangs een grotere, nieuwe haven binnen de stad in degelijke uitvoering is aangelegd. Er zijn twee inhammen, geschikt voor het aan boord gaan van mensen die de rivier over willen steken. Eén ervan heeft als bijzonderheid een geweldige hijskraan voor het optillen van zware lasten. Er lopen enige houten steigers de rivier in, de balken verbonden door een begaanbare vloer. Schippers die stroomopwaarts gaan proberen hier meestal aan jaagpaarden te komen. En al gaat het hier misschien niet om zaken uit een ver verleden, de ligging van de plaats, beschut door de bebouwing en de hoogte van de heuvels, beschermt hier in ieder geval de schepen over vrijwel de hele oever tegen de westen- en zuidenwind. En dat zijn de winden die het vaakst en het zwaarst deze streken teisteren en die de schippers het meest vrezen. Dus de natuur zelf, moeder aller dingen, heeft deze aanlegplaats vóórgevormd, die door de techniek verder aangepast moest worden. Nergens langs de hele Gallische oever van de Rijn is er nu, of was er ooit, een hiermee vergelijkbare, voor schepen even geschikte aanlegplaats.

[Een bekoorlijk panorama]

Ik denk niet dat de aantrekkelijkheid van ligging de eerste zorg van de stichters van de stad is geweest, maar ze waren, dunkt me, niet zo verstoken van gezond verstand dat ze daarmee totaal geen rekening hebben gehouden. Hier is de aantrekkelijkheid zo groot dat zij iedereen, niet alleen deskundige of liefhebber, maar ook de gewone man, bij de eerste aanblik versteld doet staan. Ik heb ze gezien, mensen, die een groot deel van de wereld met nieuwsgierig oog hadden bereisd, die beide Rome's[61] hadden gezien; maar die, toen zij op de toren van onze burcht stonden, niet genoeg konden krijgen van het uitzicht en vol verbazing bezwoeren dat ze nergens een bekoorlijker plaats hadden gezien. Zij merkten op dat vanaf deze plek bergen, heuvels, akkers, graslanden, dalen, wouden, weiden, rivieren, steden en dorpen te zien zijn en dat er nergens ter wereld een aantrekkelijkheid bestaat waarvan hier niet een exemplaar te vinden is. Dat gaat niet op voor de zee,

61. Beide Rome's: bedoeld zullen zijn Rome in Italië en het ‘nieuwe Rome’ aan de Bosporus, Constantinopel.

maar die, afschrikwekkend als zij is, ligt niet verder hiervandaan dan het Eiland lang is, zodat ze, wat ze 's morgens vanuit haar schoot de mens te gebruiken biedt, tegen de avond, als een gunstige westenwind het transport bevorderd heeft, de Nijmeegse bevolking te bewonderen en te genieten biedt.

En niet alleen vanaf de top van de burcht of vanuit uitkijkpunten en zolders van de huizen is dit alles te zien, maar op veel plaatsen ook vanaf het niveau van straten en pleinen. Zo is er net ten zuiden van de Hunerpoort bij de stadswal een heel bijzondere plek, die ons volk en de buitenlanders eenstemmig *Belvedere* noemen, naar het voorbeeld en in de taal van de Italianen.

[Het heilige woud]

Zeer veel geleerden menen ook dat in de buurt van de stad der Bataven een heilig woud heeft gelegen; en ze menen dat niet zonder reden, aangezien Tacitus schrijft in *Historiae* IV.14 en IV.15 dat Civilis *de vooraanstaanden van de stam en de flinksten uit het mindere volk*, die ongetwijfeld de belangrijkste stad bewoonden, *bijeen had geroepen in het heilige woud*, dat hij ze had aangevuurd tot oorlog met de Romeinen *en allen verplicht had met de traditionele vloekformules*. Dat woud ga je toch niet dáár zoeken waar het eiland weerloos uitgeleverd is aan de grillen van de zee, de werking van het getij en langdurige overstromingen? Trouwens, het vervolg van de *Historiae* wijst overduidelijk naar het stroomopwaarts gelegen deel van het Eiland. Want Tacitus vermeldt dat spoedig na de verwoesting van het Romeinse legerkamp door de Caninefaten *de nog resterende soldaten zich met hun veldtekenen en standaards onder leiding van de officier Aquilius op het stroomopwaarts gelegen deel van het Eiland samengetrokken hadden*: daar waren zij door Civilis, blijkbaar van dichtbij, eerst met list benaderd en daarna in een open veldslag overwonnen en zo van het Eiland verdreven. Dus zullen we zowel de stad als dat heilige woud moeten zoeken in de buurt van de kop van het Eiland.

Tacitus noemt het woud heilig en geeft daarmee te kennen dat het geen boomkwekerij, boomgaard of kapbos was, maar een woud, een bos met ongerepte bomen, gewijd door de contacten van de voorouders met de godheid en de religieuze schroom van voorbije eeuwen[62]; een bos waarin de Bataven naar voorvaderlijke gewoonte altijd samenkwamen voor hun eredienst en het behartigen van het gemeenschappelijk belang. Maar waar kan men zo'n woud vinden in dat toentertijd lage, moerassige, aan overstromingen blootgestelde land? Welk ander woud zou men kunnen noemen dan het woud dat zich over een breed terrein uitstrekt ten oosten van Nijmegen en ‘Reichswald’ heet? Dat is inderdaad een bos, dat volgens de definitie van Festus een woud is: bekoorlijk, de andere overtreffend door zijn bomen, struiken, kruiden en talrijke plantensoorten;

62. Tacitus, *Germania* 39.

een bos ook van goddelijke aard volgens Isidorus' afleiding[63], dicht en schaduwrijk, inderdaad een ongerept en heilig woud.

In dit woud zijn bergen en dalen, die nog altijd de raadselachtige sporen van een ver religieus verleden dragen. Als men de oorsprong van het woord voor woud, nemus, liever van het Griekse *νέμω*[64] afleidt, dan kan men denken aan een plek die wel met bomen beplant, maar tegelijk ook weiland is. En altijd hebben zich in groten getale wilde dieren in dit woud opgehouden, en zelfs de keizers, Karel de Grote en zijn opvolgers, hebben zich in herfst en lente in dit bos vaak goed vermaakt met jachtpartijen: in heel het Rijk, zo vonden zij, was er geen bos dat mooier was of beter geschikt voor de jacht. Lees Aimoin, IV.113, maar, en andere geschiedschrijvers van die periode. In de volgende eeuwen hebben de keizers ook persoonlijk graven als boswachters over dit woud aangesteld. En zoals de Bataven dit woud vanouds als heilig beschouwden, zo bestond er veel later, door een bepaalde, men mag aannemen, bijgelovige of op het verleden gerichte verering, tussen de graven van Gelre en die van Kleef een overeenkomst met betrekking tot dit woud, om het ongerept te laten en nooit te rooien.

Het door Tacitus gebruikte woord woud is verder door een of ander toeval bij onze bevolking altijd, ook in barbaarse tijden, alleen voor dit woud, en bijna als zijn eigennaam, in gebruik gebleven. De woorden van een verdrag uit 1266, waarvan de tekst in Nijmegen in een handgeschreven document wordt bewaard, luiden als volgt: *En verder verklaren wij over het Reichswald, dat de graaf van Kleef en ook de graaf van Gelre van rechtswege dit woud niet mogen omhakken en met wortel en tak verwijderen - wat in de landstaal 'roden'[65] heet -, of ontginnen en braak laten liggen, zoals zij die hiervoor ingezworen en aangesteld zijn, samen met ons, en wij met hen, erkennen*. Willem van Berchem schreef ongeveer tweehonderd jaar geleden dat Johan, graaf van Kleef, in datzelfde woud - hij noemt het geregeld het Nijmeegse Reichswald - een hert tijdens de jacht had geschoten, dat op een bronzen halsband de naam van C. Julius Caesar droeg,[66] en dat hij het gewei ervan aan Edward, hertog van Gelre, ten geschenke had gegeven.

Dit vermeld ik alleen maar om te laten zien dat men vroeger algemeen geloofde dat dit woud zoveel eeuwen heeft bestaan, en wel als een kostbaar oud en heilig bezit, en dat het vroeger met zijn schaduwrijke donkerte vlak bij de stad lag. Van Berchem klaagde in zijn tijd

63. *Nemus*, 'woud' zou verwant zijn met *numen*, 'godheid'.
64. Het Griekse woord νέμω betekent 'vee hoeden', 'weiden'.
65. Roden = rooien.
66. De traditie wilde dat Caesar herten liet uitzetten met op een halsband de tekst *Noli me tangere quia Caesaris sum*, 'Raak me niet aan want ik ben van Caesar', een waarschuwende boodschap aan jagers.

dat dat woud door de graven op bepaalde plaatsen met de bijl was geschonden en dat het - ik geef zijn woorden weer - van een lommerrijk woud een woud met open plekken was geworden. Onze burgers hadden het recht en de gewoonte op hun eigen gebied alleen die boompjes te kappen die ze met de hand konden ombuigen of in drie slagen konden vellen; van de grotere bomen mochten ze alleen het dode hout of de takken afzagen waar ze bij konden als ze op hun kar stonden, zonder op de wielen van kar of wagen te klimmen. De latere onlusten hebben veel verwoest en ook het woud niet gespaard, zodat het vandaag de dag tot ver ten oosten van Nijmegen dient voor de levering van hakhout. Toch komt het woud nergens dichter bij de Waal dan op de plek waar het Nijmegen benadert. En geen ander woud is er op dit moment, of is er sinds mensenheugenis geweest, waarmee de gegevens van Tacitus beter overeenstemmen dan ons Nijmeegse Reichswald. Zo is dus zelfs een woud, voorzover een woud daartoe in staat is, aanwijzing voor Nijmegen als de stad der Bataven.

Hoofdstuk 4: *Dit wordt ook aangetoond aan de hand van de oude overblijfselen, of liever door de ruïnes die te Nijmegen worden opgegraven*
[Sporen van Romeinen en Bataven in en om Nijmegen]

Een ander overtuigend, en meervoudig, bewijs dat Nijmegen de stad der Bataven is bieden ons de materiële overblijfselen die hier worden opgegraven. Want het gaat niet om wat spaarzame kleinigheden, maar om een massa vondsten van groot formaat. Na zoveel eeuwen komen ze hier dagelijks onder de ogen van de opgravers te voorschijn: de fundamenten van gebouwen, zuilbases, plaveisels, riolen, marmer, inscripties, beeldjes, lampen, munten, aardewerken potten: elke soort voorwerpen uit de vroegste oudheid.

[Teloorgang van oudheden]
Ik moet hier treurnis uitspreken dat onze stadgenoten in het verleden zó achteloos tegenover die vondsten zijn geweest, dat zij ze allemaal hebben verwaarloosd. Beelden van de antieke steenhouwer en inscripties op marmer hebben ze op afvalhopen gegooid. Munten en gebruiksvoorwerpen van de zilver-, brons- en ijzersmid hebben ze omgesmolten, of aan een willekeurige vriend of koper gegeven om ze ergens anders heen te brengen.

Er is vandaag de dag geen enkele oude man uit die kringen nog in leven, die niet veel wonderlijks weet te vertellen over de resten van de oudheid, de ‘oude rommel’, die in zijn jeugd hier zijn gevonden. Er zijn inderdaad geleerden geweest - ik zou er nogal wat kunnen noemen - die als ze een dergelijk voorwerp toevallig in handen kregen het bewonderden, speciaal de oude Romeinse herkomst ervan. Maar niemand ging ertoe over die voorwerpen omwille van het onderzoek in de oude vaderlandse geschiedenis op te sporen of te bewaren. Wat iemand in handen kreeg, ging al snel als geschenk naar vreemden: kwam er toevallig een vriend of snob van elders langs, dan kreeg hij een antiek cadeau mee. Hoeveel hebben Rudolph en Theodoor van Steenwijk de afgelopen jaren niet met gulle hand overgemaakt aan hun familielid Bernardus Paludanus in Enkhuizen, hoeveel niet de doorluchtige Jacob Verheyden, groot sieraad van onze stad, aan zijn vrienden, hoeveel niet anderen aan allerlei mensen van buiten de stad?

Daarom kunnen wij nu, beroofd als wij zijn van verreweg de meeste en mooiste overblijfselen, nauwelijks een ruwe schets van dat grote geheel geven. Toch zal ik dat doen, ook al is het in onduidelijke contouren, aan de hand van de vondsten, die ik tenslotte, wél laat, een paar jaar geleden, als ze toevallig voor de dag kwamen, in mijn eentje heb verzameld.

Die resten - om de draad weer op te nemen - worden tegenwoordig niet alleen binnen het stadsgebied opgegraven, maar ook in de wijde omtrek ervan, stroomopwaarts zowel als stroomafwaarts van de stad. Stel je de stad voor verdeeld in vier kwartieren. De ene van de kruisende wegen leidt in de lengte vanaf de in het oosten gelegen Hunerpoort naar de tegenovergelegen westelijke oftewel Hezelpoort. De andere, die van het noorden van de Waal afkomt, kruist die eerste ongeveer in het centrum van de stad en klimt naar de in het zuiden gelegen naar de molens genoemde Molenpoort. Die poorten corresponderen nagenoeg met de vier windstreken. Beide wegen verdelen de stad in ongeveer gelijke delen; de één in de lengte-, de ander in de breedterichting. Je hebt dus vier bijna gelijke kwartieren. Het eerste, in het oog vallend door de burcht, ligt in het noordoosten, tussen de grote Waalpoort en de Hunerpoort. Het tweede kwartier strekt zich uit in het zuidoosten, van de Hunerpoort tot aan de naar de nabijgelegen molens genoemde Molenpoort. Het derde ligt in het zuidwesten, van de Molenpoort tot aan de naar Hees voerende Hezelpoort.

Tenslotte is er het vierde kwartier, dat meer noordelijk ligt, tussen de Hezelpoort en een andere, de middelste of grote poort, aan de Waal.

[Vondsten rond de Valkhofburcht, in het noordoosten]
In het eerste kwartier zijn er op verschillende plaatsen vondsten gedaan. Ik heb meermalen munten ontvangen die op de oever hier zijn gevonden. En niet zo lang geleden is bij de poort, die het dichtst bij de burcht staat, op de plaats waar vroeger de veerponten met de roeischuiten afgemeerd lagen, tegelijk met een munt van keizer Nerva zelfs een bronzen lamp gevonden. In het huis 'De Roode Leeuw' van mijn schoonvader Reinier Bouwens bij de straat die vanaf de Waal rechtstreeks naar het zuiden leidt, en bij de Antoniuskerk, in het huis van zijn verwant Arnold Jordaan Rampers, doctor in de beide rechten[67], raadslid van de stad en thesaurier van het Nijmeegse Kwartier, zijn bakstenen ontdekt met de inscriptie L.X.G. en L.X.G.P.F.[68]. Burgemeester Arnold Kelfken, raadsheer in de vergadering van de Staten-Generaal, heeft mij bronzen munten ten geschenke gegeven, die hij zelf in de tuin van zijn huis had gevonden. Ik bezit ook nog een aantal munten, op dezelfde plek gevonden door zijn zoon Willem Kelfken, doctor in de beide rechten, secretaris van de stad. Verder heb ik nog een andere munt, door deze zelfde Willem gevonden in de tuin van het door hem bewoonde huis van de edelachtbare heer Johan Kelfken, raadsheer van het Hof van Gelre: de munt is mij geschonken door Frans van Bockhoven, meester van het Arsenaal. In de straat van de muntmeesters, die de Muchterstraat heet, heeft Jacobus Romborgh, thesaurier van de stad, nog niet zo lang geleden in zijn huis resten van tegels en bakstenen en exemplaren van munten opgegraven. Hoeveel is er vroeger niet gevonden in de burcht, die trouwens zelf al een allereerbiedwaardigst gedenkteken van de vroegste geschiedenis van heel dit gebied is? Er zijn daar twee inscripties te zien, die wij elders zullen publiceren.

[Vondsten rond het raadhuis, in het zuidoosten]
In het tweede kwartier in het zuiden heeft men, bij het graven van een waterleiding vanuit de poel, die op de heuvel tegenover de burcht steeds weer overstroomt naar de lager gelegen straat, een hoop ruïnes en tufsteen opgegraven en aan het licht gebracht: dit eveneens, zeer kort geleden, in de buurt daar vlakbij. In de tuin van het huis dat onderofficier Willem Ruhr van de door de Heer van Sommelsdijk gecommandeerde cavalerie tegenover die poel bewoont, heb ik allerlei scherven gezien van oude tegels, bakstenen en stucwerk, te voorschijn gekomen toen er diep was gegraven; ook een munt van Octavianus Augustus die in een naburige tuin was gevonden. In de galerij naast de zogenoemde Predikherenkerk[69] en in het door mij bewoonde belendende huis is twintig jaar geleden en in recente jaren rood en wit vaatwerk van verschillend formaat gevonden.

67. De betrokkene is gepromoveerd in zowel het wereldlijk als het kerkelijk recht.
68. Deze afkortingen geven aan dat de betreffende bakstenen door het Romeinse leger zijn gefabriceerd. *L.X.G.*(*P.F.*) betekent *Legionis Decimae Geminae* (*Piae Fidelis*): 'van het Tiende Legioen, met de bijnaam 'Gemina' (het Loyale en Trouwe)'.
69. De kerk werd vóór de invoering van de protestantse eredienst bediend door de Predikheren (Dominicanen).

Heel kort geleden, in 1641, heeft Peter Hertzog bij de installatie van een regenbak bij zijn huis aan de andere kant van die galerij, drie bekers opgegraven, waarvan er twee in mijn bezit zijn. Ik heb van oude mensen gehoord dat er ook zeer veel resten van allerlei aard uit de oudheid zijn opgediept, toen er onder het stadhuis kelders werden gegraven. Pas geleden, in oktober 1640, heeft bakker Rudolph Jansen, die toen met toestemming van de magistraat een keldertje groef voor een oven in zijn huis, dat tegenover het stadhuis ligt op de hoek van de Nieuwstraat en Burchtstraat, twee oude bekers gevonden, een hoge rode en een kleine zwarte. Ook worden hier op verschillende plaatsen munten gevonden. Onlangs gaf drukker Nicolaas van Hervelt mij een paar munten, die hij zelf gevonden had in zijn tuin bij de Mariënburg. En Johan van Broeckhuizen, klerk van het arsenaal, bezorgde mij er een uit een aangrenzende tuin.

[Vondsten rond de Hessenberg, in het zuidwesten]
In het derde kwartier is niet minder gevonden. In de Houtstraat een stenen sarcofaag; in de Hezelstraat, door koopman Hendrik Bernards, verschillende stukken vaatwerk. De hoogedele Gerard van Bronckhorst, Heer van Waardenburg, heeft in zijn huis in dezelfde omgeving, toen de werklieden, die hij in dienst had om een waterput te graven, weg waren, zelf een aardewerken lamp gevonden. Op de Jodenberg in het huis van de heer Cornelis Lepelaer, nu eigendom van Jacob van der Mist, - beide heren militaire rechters - zijn aardewerken potten gevonden; in de tuin ertegenover munten. De edele heer Joris van Haeften, heer van Verwolda, heeft in de tuin van zijn huis in de Doddendaal een witte beker en een bronzen gewicht gevonden; mijn volle broer Abraham, die, aangesteld in de Oost als hoofd van de factorij in Djambi op Sumatra, daar zeven jaar geleden gestorven is, heeft in een ernaast gelegen door hem verzorgde tuin een aantal munten gevonden. Dat alles is nu in mijn bezit. Toen zeven jaar geleden de weg, die daarlangs leidt, werd geplaveid, en de stratenmakers, op zoek naar zand, om zich de moeite en de kosten van het van elders aanvoeren te besparen, ter plekke een kuil groeven, vonden ze bij het zoeken naar zand iets, wat ze niet zochten: een zwarte, aardewerken pot, met daarin naast stukjes gebeente een paar bekertjes van doorzichtig barnsteen en een aardewerken olielamp met op de onderkant de naam van de pottenbakker *FORTIS*.

Op de nabije Hessenberg zijn er, toen men zand zocht voor het bouwen van het nieuwe Weeshuis[70], verschillende stuks vaatwerk, de resten van balkspijkers en een munt opgegraven: ik kom hier nog op terug. Verder nog aardewerken beeldjes, speciaal een stenen kistje, en ook potten van rood en wit aardewerk, in groten getale opgegraven in de tuin van het grote huis dichtbij de Hezelpoort, dat, afkomstig van Frans Buijs, rechter te Nijmegen, nu toebehoort aan diens kleinzoon, Simon van Linden, officier van de schutterij.

[Vondsten rond de Stevenskerk, in het noordwesten]
Wat het vierde, meer noordelijk gelegen kwartier aangaat, dat op bepaalde plaatsen erg hellend is, ik herinner me niet dat daar in de laatste jaren evenveel materiaal zou zijn opgegraven als in de andere kwartieren, maar er bevond zich toch wel wat klein aardewerk in het huis van Maarten Muylecom op de hoek van de Hezelstraat en de Begijnenstraat, waarvan de naam afkomstig is van de slotzusters, die naar Begga, de betovergrootmoeder van Karel de Grote, Begijnen heten. Er zijn ook munten gevonden op de oever van de rivier. Eveneens in de tuin van de Minderbroeders en in de tuin van het klooster, dat vroeger bewoond werd door de als 'de Nonnen' bekend staande gesluierde religieuzen van adellijke afkomst: toen burgemeester Christiaan Terspycken, een mij hoogst dierbaar persoon, en mijn zeer geliefde ambtgenoot Rudolph Schivelberg nog leefden, hebben zij mij munten laten zien, die zij respectievelijk in de tuin van de Minderbroeders en in de tuin van de Nonnen gevonden hadden.

[Een oudheidkundige schatkamer]
Wat ik nu heb opgesomd, dat alles is, dat herinner ik me, in een tijdsbestek van een paar jaar binnen de muren van Nijmegen opgegraven of gevonden en met nog meer vondsten aan mij getoond. Veel andere zaken ben ik vergeten, en veruit de meeste zijn me ontschoten, omdat ander werk me in beslag nam. Het zou even vervelend als overbodig zijn als ik die hier uitvoerig op zou willen sommen en heel precies zou willen onderzoeken. Ik denk dat ik met het grote aantal getuigen dat ik heb aangevoerd de onpartijdige lezers meer dan voldoende overtuigd heb, en dat er niet nog meer getuigen nodig zijn voor een zaak, die hier iedereen, tot aan de kinderen toe, bekend is.

Ik moet je er veeleer op wijzen, lezer, dat je samen met mij verbaasd zou moeten constateren, dat er na zoveel eeuwen nog íets van dat verleden, onontdekt, in de schoot der aarde was verbleven, en dát in een stad, die allerlei veranderingen heeft ondergaan, waarin zoveel fundamenten van gebouwen en muren gelegd zijn, waarin zoveel putten, kelders, regenbakken en riolen zijn gegraven.

70. In het jaar 1638.

Op nog een ander punt wil ik wijzen. In het eerste kwartier, waarin de burcht, en in het tweede, waarin de Hessenberg ligt, zijn, zoals je ziet, meer oude resten gevonden dan in de andere kwartieren. Misschien is dan ook het oude verhaal niet helemaal ongegrond dat de Bataven na hun aankomst eerst de burcht en haar directe omgeving en daarna het terrein van de Hessenberg bewoond hebben: ik ga daar elders uitvoeriger op in. Laten we nu onze aandacht richten op de situatie buiten de stad.

[Vondsten op de Winseling, ten westen van de stad]
Aan de voet van de helling ligt op een afstand van vier steenworpen stroomafwaarts van de stad op de oever een vlak, vierkant terrein, waar ook nu nog in een brede aaneengesloten strook ontelbare resten en ruïnes van oude bebouwing voor iedereen zichtbaar zijn: fragmenten van met name bakstenen en aardewerk, opvallend glanzend en glad. Het materiaal van de rode voorwerpen is beter dan deze streken de afgelopen tien eeuwen hebben gekend; vele van die vondsten, die letters en zelfs afbeeldingen tonen, verraden onmiskenbaar hun Romeinse herkomst. Op bijna heel dat veld, waar vroeger de stad gelegen heeft, kun je, als er geploegd of geëgd wordt, in bijna iedere voor, met name als een stortbui er grond heeft weggespoeld, veel van dat soort voorwerpen zien en verzamelen. Heel de oever is hier bezaaid met bouwvallen en de rivier brengt sinds mensenheugenis tot op de dag van vandaag een massa dergelijke dingen aan het licht: afhankelijk van stroomsnelheid en windkracht sleurt zij licht vaatwerk mee of werpt het terug op het land en legt zij zwaar vaatwerk bloot door het wegspoelen van leem en zand.

De mensen hier noemen de plaats **Winselingh**, naar een woord dat sommigen van geldwisselen afgeleid achten: de betekenis zou **wisseling**, dat wil zeggen ‘geldwisseling’ zijn; vroeger zouden daar wisselkantoren hebben gestaan, waarvan de tegenwoordige vondsten de overblijfselen moeten zijn. Naar mijn persoonlijke mening is het eerder een afleiding van **wentelen**, waarvoor de mensen in ons oude dialect, dat nog altijd in gebruik is bij inwoners van het naburige Kleef, **winsselen** zeggen: bij dat ‘wentelen’ moet men dan aan ‘kolkend’ of ‘draaikolk’ denken. De grote kracht van de rivier, beukend tegen de oever, heeft die zonder twijfel vroeger op deze plaats uitgehold, en knaagt er ook nu nog heel sterk aan. Iedere keer als de overgestroomde rivier terugkeert in haar bedding of als zij, al is het nog zo weinig, door de zuidoosten wind wordt opgestuwd, vliegen mensen, die eropuit zijn antieke resten op te sporen en te verzamelen, van alle kanten eropaf, en niet voor niets.

Hier vinden ze bronzen, zilveren, soms ook gouden munten; hier zegel- en trouwringen; hier tot allerlei afbeeldingen bewerkte gemmen van jaspis, agaat en onyx; zeer vaak mantelspelden, schrijfstiften, spijkers, ringen, sleutels, beeldjes en allerlei soorten antieke bronzen gebruiksvoorwerpen. Hier vinden ze marmer, bakstenen, met letters gemerkte dakpannen, resten van gebakken aardewerk, van glas en lood: we zullen er in een aparte uitgave een lijst van opmaken. Ook al stoten ze niet op waardevolle resten, ze zijn er toch zelden of nooit voor niets; zoveel is zeker dat ze altijd wel een paar bronzen voorwerpen en soortgelijke kleinigheden mee naar huis nemen.

De fundamenten zijn indertijd wel voor het grootste deel uitgegraven om te dienen voor nieuwbouw in latere eeuwen en om een van hindelijk materiaal gezuiverd akkerland te krijgen, maar de schaarste aan tufsteen in de laatste jaren, gevolg van het afsnijden van de aanvoer uit vijandelijk en naburig gebied,[71] was er de oorzaak van dat een paar schippers, om tufsteen te verzamelen, die resten begonnen te doorzoeken. En ook andere burgers kochten of pachtten land in dat gebied, namen gravers in dienst en doorzochten op enige voeten diepte de onderste fundamenten van oude gebouwen, muren, kelders, putten en riolen, die in de grond achtergebleven waren. Stenen vloeren zijn hier ontdekt, bogen, zuilbases, stapels stenen en botten, heel en kapot door elkaar, ijzeren gereedschap en talloze andere overblijfselen, te veel om op te noemen. Ik heb zelf gezien - ik stond erbij - hoe stucwerk van muren met goed verwerkte kalk, schilderingen met de oorspronkelijke kleuren, vaatwerk, munten en bakstenen uit de grond werden gehaald. Meermalen is er een groot aantal bronzen, geplateerde, zilveren en zelfs gouden munten gevonden: hierover meer in het geschiedenisoverzicht. Hier zijn altaren met inscripties voor Jupiter Optimus Maximus en Fortuna gevonden en een blok marmer, dat opgesteld was voor de Matronae Aufaniae. Hier is ook een ijzeren werktuig gevonden, dat nu voor het stadhuis staat opgesteld.

[Vondsten op de Hunerberg en verder, ten oosten van de stad]

Stroomopwaarts van de oude stad worden op een lang, aaneengesloten terrein op de zogenaamde Hunerberg eveneens in groten getale overblijfselen van de vroegste oudheid uit de grond gehaald. Toen hier buiten de muren vestingwerken werden aangelegd, is er heel veel allerhande soort materiaal opgegraven. Een lid van de schutterij, Frans Sterenberg, heeft mij meermalen verteld dat hij meer dan vijfhonderd bronzen munten gevonden had bij het halvemaanvormige verdedigingswerk, dat tegen de oude Sint Jorispoort, nu de Sint Joristoren, aan ligt.

71. De aanvoer van tuf of tras, gebruikt voor de fabricage van mortel, stokte door het woeden van de Dertigjarige Oorlog.

Niet verder dan twee pijlschoten van die plaats vandaan, precies bovenop de rug van de berg, is onder mijn toezicht een marmeren wasbekken ontdekt en opgegraven, viereneenhalve voet lang, drie hoog en drie breed, afgedekt door nauwelijks anderhalve voet aarde; tegelijk daarmee een ruwe munt van Constantijn de Jongere. Ook is een potje met tweendertig zilveren munten ontdekt, waarvan de jongste de naam van Hadrianus droegen. Er zijn ook, ongeveer een halve mijl stroomopwaarts van de stad, zesendertig stukken tufsteen opgegraven, elk vijf voet lang en drie breed: in de lengte naast elkaar gelegd vertoonden ze een doorgetrokken uitholling van ongeveer twee duim en in die uitholling waren ze met een soort rode klei aaneengesmeerd: de resten van een oude waterleiding of een oud riool.

Ik zou nog meer kunnen opnoemen, maar ik laat het hierbij: ik volsta met samenvattend te zeggen, dat ook hier stenen met inscripties en alle mogelijke soorten oude bakstenen, vaatwerk en munten gevonden worden, hoewel in wat kleiner aantal dan stroomafwaarts van de stad. Dit terrein hier, waarin onlangs fundamenten van oude bebouwing opgegraven zijn, is zeer uitgestrekt. Want aan de voet van de heuvel, niet ver van Ubbergen, is een monumentale muur opgegraven: een deel ervan wordt nu nog, zoals de uitdrukking zegt, door de aarde verborgen gehouden. Op een andere plaats wat dichter bij de stad, in het derde dal, dat zich ten oosten van de stad naar de helling toe vernauwt[72], is in 1541 tussen de talrijke resten van een groot gebouw een inscriptie gevonden, die luidt: LUTATIAS SUEBAS. Hiervandaan loopt een voetpad, vroeger met puin en keistenen geplaveid en vermaard om de daar gevonden resten, in de volksmond het Kattenpad geheten, in de richting van de stad. Resten van dit pad zijn, naar ik hoor, te zien en te betreden op verscheidene plaatsen bovenop de rug van de helling voorbij Ubbergen en vóór het dorp Beek. Op de top van de helling nabij voornoemd dal, waar gravers over een breed terrein naar tufsteen hadden gezocht, heeft zeer kort geleden de hoogedele heer Cornelius van Aerssen, Heer van Sommelsdijk en Spijck, commandant van de ruiterij en militair gouverneur van Nijmegen, in gezelschap van voorname lieden en samen met mij, tot zijn verbazing, bij bijna iedere stap die hij zette ontelbare resten van ten onder gegane oude gebouwen gezien:

72. Bedoeld is waarschijnlijk wat tegenwoordig het Beekmansdal heet.

men zag er verschillende soorten ijzeren gereedschap, glasscherven, pottenbakkersscherven en ook met de namen van de pottenbakkers bekraste bakstenen, en andere onloochenbare overblijfselen van de Romeinse oudheid. De hoogedele heer Nicolaas Vijgh, Heer van Ubbergen, en raadsheer van de stedelijke raad en van de algemene raad van de Staten, heeft mij onlangs, met andere onder zijn verantwoordelijkheid hier gedane vondsten, ook nog een schitterend bronzen beeldje van een in een krijgsmantel gehulde Mars geschonken.

De breedte van het terrein is minder groot dan de lengte, maar ik kan niet met zekerheid zeggen tot waar het in zijn breedte loopt. In de buurt van het gebied dat vroeger de begraafplaats van de Joden was - het draagt er tot op de dag van vandaag de naam van - zijn, naar ik van verschillende personen vernomen heb, tien en meer jaar geleden vele Romeinse resten opgegraven.

[Vondsten ten zuiden van de stad]

Op plaatsen buiten de stad in zuidelijke richting worden soms toevallige vondsten gedaan. Zo is er vroeger een stenen kistje met een bronzen lamp, dat iets ten westen van de Molenpoort was gevonden, in het bezit van burgemeester Hendrik Beyer gekomen, die het weer aan de Heer van Warmond ten geschenke heeft gegeven. Van dezelfde plaats afkomstig zijn twee gladde, zwarte bekers zonder oren, de grootste met geribde buik, die ik zeer onlangs in bezit heb gekregen. Niet weinig personen hebben mij verteld dat vroeger in het tegen de poort gelegen hoornvormige verdedigingswerk en onder aan de zuidkant daarvan vaak lampen, munten, en ook bronzen stuks vaatwerk gevonden zijn. Ook vereerde raadslid Antoon Vos mij met een zeskantig glazen bekertje met twee oren, dat daar door zijn werklieden gevonden was toen zij zand uitgroeven in de stadsgracht. Toch hoor ik er niet van dat ergens in dit gebied zo uitgebreide of zo talrijke fundamenten ontdekt worden dat het de moeite waard is om je aan het zoeken naar tufsteen te wijden en gravers op pad te sturen. Dat geldt ook voor het gebied dat zich stroomafwaarts over een afstand van drie steenworpen tot de oever uitstrekt, hoewel men daar bij toeval ook wel het een en ander vindt.

[Oudheid en omvang van de antieke bewoning]

Soms kwam de vraag bij mij op of bovengenoemde resten enige aanwijzing konden geven of het op vlak terrein gelegen gebied eerder of later bewoond was dan het gebied op de heuvel. Maar hoe nauwkeuriger ik ze onderzoek en bekijk, des te meer raak ik ervan overtuigd, dat beide gebieden, stroomop- en stroomafwaarts, vanaf de vroegste oudheid bewoond zijn geweest.

Want overal zijn de overblijfselen, de munten met consul- en met keizeropdruk en de andere vondsten, zo onderling corresponderend, dat ik er eigenlijk van overtuigd ben dat beide gebieden vanaf de eerste keizers tot aan de neergang van het keizerrijk door de Bataven bewoond zijn geweest. Maar de resten van jongere overblijfselen, uit de tijd van Franken en Karolingers, zijn op de heuvel veel talrijker dan op het vlakke terrein. Ze vertonen zich hier zelfs in zo'n gering aantal dat naar mijn vermoeden dit woongebied, sinds zijn verwoesting door de invallen van de Germanen in en rond de vierde eeuw, aan verwaarlozing prijsgegeven is geweest en de Bataven daarna in een smaller gebied bij de burcht op de heuvel gewoond hebben.

Ik weet dat de Romeinen aan de voet van de wal kampdorpen hebben gehad, waarin kooplui woonden en andere personen die zich bij het legerkamp aangesloten hadden. We lezen bij Tacitus, *Historiae* IV.22, dat zulke nederzettingen, *die ontstaan in een tijdperk van langdurige vrede*, in de eeuw waarin de stad der Bataven in vlammen opging, *niet ver van Vetera als steden met de status van Romeins burgerrecht gesticht waren*. Maar gesteld dat iemand zich wellicht iets dergelijks met betrekking tot onze stad voorstelt, dan moet hij zich toch wel verbazen over de omvang van de oude stad. Want de lengte van het gebied, waarin ruïnes van oude gebouwen worden uitgegraven, is bijna twee mijl, de breedte hier en daar wel een halve mijl. Die omvang is toch echt te groot om een vermoeden te rechtvaardigen dat het hier om een doorsnee legerkamp of een onbelangrijke stad zou gaan.

[Een belangwekkende muntvondst]

Stadsbode Willem Arnolds heeft lang geleden een huisje gebouwd dat tegen de westelijke muur en poort van het legerkamp, dat is de burcht, aan lag. Toen hij in het jaar 22 van deze eeuw [1622] daarin toevallig een regenbak groef, is een beker met zilveren munten naar boven gekomen. Maar bij het graven brak de beker en de gravers, de bouwlieden en de toeschouwers vlogen allemaal tegelijk op de te voorschijn gekomen munten af. Ze kwamen in verschillende handen terecht. De jongste ervan, van degene althans die ik onder ogen heb gehad, waren ruw en droegen de naam van keizer Claudius. De meeste andere waren van Tiberius: zo bij voorbeeld enkele exemplaren, die met de scherven van de beker in het bezit waren van de zeer doorluchtige heer Nicolaas Verbolt, rechtsgeleerde, burgemeester van onze stad, lid van de Raad van Zijne Hoogheid, de Prins van Oranje, en raadsheer van de Staten-Generaal.

Ieder van jullie, naspeurders van de Bataafse oudheid, vraag ik nu je speurzin een ogenblik in te tomen en je op deze munten te concentreren: zij kunnen iets zeggen over de ouderdom van het legerkamp.

Het is onwaarschijnlijk dat die munten vóór de bouw van de burcht aan de voet van de muur begraven zijn: toen de fundamenten voor zo'n groot bouwwerk gelegd werden, was de bouwsleuf zonder twijfel veel te diep en te breed dan dat de grond, waarin die beker stond, onberoerd kon blijven. En wie gelooft er nu dat werklui uit die tijd hun handen van die schat afgehouden en, blind voor een voordeeltje, de eenmaal ontdekte munten op dezelfde plaats teruggezet zouden hebben? Niemand bij zijn verstand komt, dunkt me, met zo'n bewering. Dit geval leert ons ook dat, als er munten worden begraven, ze begraven worden ongeveer in de tijd waarin ze geslagen zijn: want munten van voorgaande eeuwen verdwijnen langzamerhand uit de circulatie en het handelsverkeer óf ze blijven over, maar dan in zeer gering aantal en afgesleten door het gebruik. Zo was er in een ander potje, dat ik hierboven vermeld heb, waarin ruwe munten van Domitianus, Nerva en Trajanus zaten, die op de Hunerberg in de grond gestopt waren, één munt van Octavianus, en die juist erg afgesleten. Alle muntschatten die hier ooit zijn opgegraven, geen één uitgezonderd, bewijzen dit, want alle munten die ze bevatten zijn van dezelfde tijd. Daarom is het niet geloofwaardig dat deze beker pas in de tweede of derde eeuw na Tiberius Claudius op die plaats begraven zou zijn.

Ik beschouw het dus als zeker dat iemand, hetzij Bataaf, hetzij Romein, tijdens de regering van Claudius of Nero, heimelijk zijn spaarpotje heeft verstopt aan de voet van de heilige burchtwal, in zijn ogen de allerveiligste plaats; en dat de munten, toen de eigenaar onverhoeds uit het leven was weggerukt, na zoveel eeuwen nog aanwezig waren, omdat de burcht wel vaak verwoest werd en keer op keer brandde, maar het herstel op die plaats zich steeds voltrok op de oude fundamenten. En deze munten, beveiligd door de diepte van de kuil en de heiligheid en gunstige ligging van de plek, kunnen ons enige informatie geven over de stichtingsdatum. Daarom bestond deze burcht al vóór de regeringsperiode van Tiberius Claudius, en ging de stichting niet alleen vooraf aan de door Claudius Civilis in deze stad gestichte brand, maar was zij waarschijnlijk te danken aan de Bataven vele jaren eerder. De vraag of deze stelling juist is laat ik graag ter beantwoording over aan de onpartijdige, naar eigen vermogen oordelende lezer. Ik voor mij, om eerlijk te zeggen wat ik meen, ík vind dit argument zo overtuigend dat men, rekening houdend met zo'n ver verleden, nauwelijks een beter mag verwachten.

[De Bataafse oorsprong van Nijmegen]

Dat de oorsprong van de stad terug te voeren is op de Bataven, daarop wijzen bovendien, naast de vondsten die wij vermeld hebben, nog talloze andere materiële overblijfselen uit het vroegste verleden. Ik wilde ze graag op deze plaats opnoemen,

niet alle weliswaar die hier gevonden zijn - er zou geen eind aan komen -, maar wel die exemplaren die niet bekend waren aan die uitzonderlijke specialisten in Romeinse numismatiek, Fulvio Orsino en Adolph Occo, en verder ook die, die vermoedelijk enig licht kunnen werpen op de allervroegste geschiedenis. Maar omdat er ook van deze laatste groep meer tevoorschijn komen dan te verwachten was - vondsten, die niet alleen op de stad, maar ook op de afkomst van de Bataven en op dit volk in het algemeen licht kunnen werpen - wijzig ik, als het God belieft en jij, beste lezer, met mijn plan instemt, mijn opzet en bewaar ik ze voor latere publicatie deels in een Bataafse kroniek, deels in een overzicht van Bataafse oudheden. Hier moge een vermelding van de hoofdlijnen volstaan. Ik deel ze in in drie categorieën: de eerste behelst de vondsten die dateren van vóór de stadsbrand, de tweede de vondsten die dateren van het begin van de regering van Vespasianus tot aan het vertrek van de Romeinen, de derde de vele andere vondsten waarvan een precieze datering in de oudheid niet mogelijk is.

De eerste categorie bestaat uit hier gevonden ruwe munten met een Januskop en een schip; Keltische munten; Romeinse consulmunten, munten van Romeinse families en van de eerste keizers, en ook gekartelde munten die bij de oude Bataven in gebruik waren, doormidden gesneden munten, en diverse soorten zeer oude zilveren en bronzen munten. Verder ook aardewerken godenbeeldjes, en vele andere overblijfselen, die dateren van vóór de regeringsperiode van de Flavii en zelfs van vóór de brand van de stad.[73]

Het eerste vaste kamp van de Romeinen in deze streken werd opgericht door Octavianus Augustus. Dit kreeg later - en behield - de naam *Vetera*, 'het Oude', toen er meer kampen, ieder met eigen naam, gesticht werden. Dat kamp was heel groot: toen er langs heel de Rijn acht legioenen lagen, lagen er twee daar. In de buurt ervan lag ook Colonia Trajana; daar komen zeer veel zeer oude Romeinse resten te voorschijn. Maar zover ik hier met navragen en nazoeken heb kunnen achterhalen, is er in Vetera niets zó ouds gevonden dat er geen tegenhanger van is in Nijmegen.

73. Deze overblijfselen dateren dus van vóór 69 na Christus.

Verschillende uitzonderlijk goede kenners van Romeinse oudheden - onder hen de hooggeleerde Hermann Ewichius, geruime tijd in Xanten, nu in Wesel, predikant - bevestigden dat zij die alleroudste munten, gekenmerkt door een Januskop en een schip, zoals ik er hier enkele heb, nooit in Vetera gezien hadden.

Ik meen dus uit de talrijke overblijfselen van vóór de brand met zekerheid op te kunnen maken dat op deze plaats die wegens haar bondgenootschap met de Romeinen zo bekende stad der Bataven heeft gelegen, die Claudius Civilis in brand heeft gestoken.

De tweede categorie omvat de inscripties, die herinneren aan het tiende legioen, met de bijnaam 'Gemina'. Dit legioen versterkte het leger van Cerialis meteen na de brand, en was sindsdien tot aan Hadrianus in garnizoen in deze stad: garnizoenen lagen namelijk meestal in de belangrijkste plaatsen van een bepaald stamgebied. Ook andere inscripties horen hiertoe, van Trajanus, van het dertigste legioen, met de bijnaam 'Ulpia Victrix' en van de tijd daarna. Verder ook losse munten van bijna alle keizers sinds Vespasianus, tot aan het vertrek van de Romeinen, Occo en andere schrijvers over de numismatiek onbekend. En ook nog veel andere resten, die geloofwaardig maken dat de stad na de brand spoedig herbouwd werd, in de tijd daarna door vele inwoners werd bewoond en de waardigheid van stad van de eerste rang onaangetast bewaard heeft.

De derde categorie bevat niet te dateren inscripties, resten van marmer, van baksteen en van aardewerken potten en overig huishoudelijk materiaal, vervaardigd uit edelgesteente, goud, zilver, brons, ijzer, lood, glas, been, aardewerk en steen; zeer veel overblijfselen ook van openbare en privé-gebouwen. Hiertoe behoren ook veel zaken en uitrustingsstukken die te maken hebben met de kerk[74], het leger, de ambachten, het huishouden, de geneeskunst, de kleding- en kledingspeldenindustrie, de edelsmeedkunst, het geldwezen, de fabricage van ringen, het meet- en weegsysteem, het speelbankwezen, enzovoorts. Op deze terreinen horen thuis de beelden en beeldjes, ringen en gesneden gemmen, kledingspelden, lampen, schrijfstiften, maten, gewichten en vele andere dingen, die hier opgegraven zijn en die ten overvloede bevestigen wat de vorige categorieën al te kennen hadden gegeven. Bijgevolg, steunend op het bewijs van zoveel oudheden, aarzelen wij niet te stellen dat ons Nijmegen die fameuze door Tacitus genoemde 'stad der Bataven' was.

74. Smetius lijkt hier aan oudchristelijk materiaal te denken: het woord 'kerk', *ecclesia* met zijn afleidingen (hier *ecclesiasticus*) is alleen in het christendom gebruikelijk.

Bijvoegsel: Romeinse kledingspelden

Terwijl dit werk op de drukker wachtte, spraken sommige mensen de wens uit dat er op deze plaats een voorbeeld van ‘antiek’ huisraad besproken zou worden en dat er getuigen aangehaald zouden worden, die in het algemeen hierover geschreven hebben. Dus zal ik op hun verzoek hier in een aparte toevoeging - om te voorkomen dat ik de opbouw van het werk geweld aan toe - een omschrijving van de KLEDINGSPELD, *fibula* opnemen. Het is maar een ruwe schets, in dezelfde bewoordingen die ik ongeveer tien jaar geleden in een brief aan de grote deskundige Claudius Salmasius heb gebruikt. En naar aanleiding hiervan hebben we enige tijd met elkaar gecorrespondeerd over de kledingspeld en aanverwante zaken. Hierdoor en door het feit dat ik nog bijgeleerd heb van het sindsdien gegroeide aantal kledingspelden durf ik het wel aan een verantwoorde uiteenzetting over de kledingspeld te beloven, met afbeeldingen van de vormen die ik bezit, als tenminste een zaak die niet meer in gebruik is die moeite waard lijkt. Hoe dan ook, ik ga de kledingspeld nu ontsluiten.

De eerste soort kledingspeld van de ouden bestond uit een ring en een naald. Leren en andere voorwerpen werden door de ring heengehaald en dan met de naald aan elkaar vastgehecht. Ik zou hier veel exemplaren van kunnen laten zien: gouden, zilveren, bronzen, verschillend in grootte en versiering. Maar eeuwenlang doorgegeven is ze tot op de dag van vandaag nog altijd algemeen bekend en in gebruik.

Een tweede kledingspeld was die der komediespelers, die de oude scholiast op Iuvenalis[75] met een algemeen woord ‘ringetjes’ noemt; misschien dat ik er ook nog een paar restanten van heb.[76]

De derde is net als de tweede tegenwoordig in onbruik geraakt en wordt terecht als een verloren zaak beschouwd. Deze kledingspeld bestond uit een schijf of een beugel in plaats van de ring, zodat de naald leek op de pees van een boog en het bovenste gedeelte op de boog zelf. Deze kledingspeld zette wapperende kleding stevig vast en vroeger gebruikte men haar veelvuldig bij het vastmaken van de toga op de schouder. Van dit soort heb ik zilveren, ijzeren en bronzen spelden: sommige verguld, verzilverd of met zilverwerk versierd, andere voorzien van gemmen, glaswerk en allerlei opgebrachte versiering.

Het onderste gedeelte van de kledingspeld is de naald; ze is bij alle exemplaren eenvoudig en onversierd: de éne soort vormt met de beugel één geheel, de andere is daarvan los.

75. Iuvenalis, *Saturae* VI.379.

76. De hier door Smetius genoemde *fibula* werd door de voorhuid van een toneelspeler gestoken om hem zo tot sexuele onthouding te dwingen. In de oudheid geloofde men namelijk dat sexuele onthouding de kwaliteit van de stem ten goede kwam.

De eerste naald, in een kromming doorlopend vanuit het verlengde van de beugel, spitst zich aan haar uiteinde toe tot een punt. Het kost enige moeite en inspanning om ze met dat uiteinde in de daarvoor bestemde uitholling, het naaldbed, te duwen: weer uit het naaldbed genomen springt ze vanzelf terug. De losse naald is meestal met een palletje, waar ze omheen scharniert, aan het bovendeel bevestigd. Ze is voorzien van een plaatje of een soort haak met klem: zo drukt ze tegen dat bovendeel en houdt de stof steviger samen. Toch zijn er wel een paar naalden te vinden, waar de beugel of het bovendeel naar toe springt, en heel wat, die het plaatje missen, omdat een verdikking of verhoging van de beugel de functie daarvan overneemt. De naald is meestal recht, in een paar gevallen gebogen, maar altijd puntig. En dat is de reden, dat ik niet, met anderen die die stelling huldigen, zou durven beweren dat de kledingspeld wel de kleding vasthield, maar er nooit doorheen prikte.

Het bovenste gedeelte van de kledingspeld, dat de naald bedekt, is naar het uitwendige eenvormig of samengesteld. Is het eenvormig, dan is het in de lengterichting uitgerekt met een gebogen ronde of vierkante draad. Meestal is het één beugel, soms twee of drie naast elkaar. Naar de vorm is het een cirkel, ovaal, driehoek, vierkant, parallellogram of ruitvormige figuur, naar het oppervlak vierhoekig, zeshoekig, enzovoorts. Er zijn kledingspelden versierd met oplegwerk in de vorm van rondjes, vierkantjes, ruitjes, veldjes, knopjes, sterretjes, schildjes, ribbeltjes, gleufjes, mozaek, enzovoorts, in allerlei kleuren. Ze zijn prachtig en in hun kleureffecten en in de werking van de steentjes en de golvende beweging van het mozaïek tegenwoordig nauwelijks geëvenaard. Ook zijn er in de vorm van een leeuw, een paard, een rund, een hertje, een schaapje, een haasje, een konijn, een vis, een berenvechter, enzovoorts. Sommige dragen letters door stempeling of drijfwerk aangebracht. Bij de schijfvormige zijn er met een plat oppervlak of met een verhoging in het midden. Andere zijn opvallend versierd met ringen, openingen en velerlei opengewerkte krullen, naar het model van wielen en niet nader te benoemen vormen van uitbundige kunst.

Een samengesteld bovendeel heeft variaties in de drie delen waarin het voor het gemak onderverdeeld kan worden: het bovenste, middelste en onderste deel, als bij een boog de beide uiteinden en het middenstuk. Het bovenste noem ik dát deel dat de beugel met de naald verbindt. Sommige naalden van het soort dat met de beugel één geheel vormt hebben bij de overgang naar de beugel vier, zes, acht, tien, twaalf of meer windingen - tot vijfentwintig toe - en lopen dan verder rechtuit met de vorm van de speld mee.

Dit deel, soms versierd met schildjes, bolletjes en dergelijke, was op bepaalde spelden met behulp van onder andere ringetjes en openingen dusdanig aangebracht, dat zo'n speld daarmee aan kleding vastgemaakt of opgehangen kon worden. Er zijn spelden waarbij de beugel en de naald na de verbinding doorlopen, eerst van elkaar afbuigend, dan met verandering van richting elkaar weer ontmoetend: het gevolg is dat het andere uiteinde van de beugel steviger klemt. Het onderste deel herbergt de uitholling, het naaldbed, waar de naald in terecht komt, als de speld in gebruik is. Bij sommige kledingspelden is te zien dat dit deel uitgerust of versierd is met bolletjes, ringetjes en knopjes. Het eindigt wel eens in een vissenkop of in de kop van andere dieren. De uitholling van het naaldbed varieert in lengte, breedte, diepte en in het aantal gaatjes. Er zijn kledingspelden waarbij een bronzen draad, vanuit het inwendige van de beugel schuin omlaag te voorschijn springend, de naald, eenmaal in het naaldbed, met zijn beweging vastzet.

Op het middelste deel, de beugel die zich buigt tussen de uiteinden, zijn alle bijzonderheden van toepassing die wij als kenmerken aan de beugel als zodanig hebben toegekend. De kunst van de Ouden heeft zich hier geen beperkingen opgelegd. Onder de ongeveer honderdvijftig vormen die deze kledingspelden vertonen (de gladde, eenvoudige soort, zonder versiering, tel ik er niet bij) tref ik nauwelijks één gelijk paar aan.

Dit, doorluchte heer, heb ik tussen mijn andere bezigheden door, in een wat grove schets en zo goed en zo kwaad als ik kon, neergeschreven, met de bedoeling, volgens de suggestie van de zeer geleerde Gronovius, U een beschrijving te geven van de voornaamste soorten kledingspelden die ik bezit.

Deze kledingspeldenmaterie, ingewikkeld als ze is, zou bij kennismaking een zekere weerzin kunnen oproepen. Ik zal daarom van een aantal spelden een afbeelding geven.

A. Een onversierde, gladde kledingspeld, gesloten:
b. is de naald, c. de beugel, d. het middenstuk, e. het bovenste deel of de verbinding, de knoop en f. het onderste deel, dat het naaldbed of bekertje of haakje bevat, waarin de naald wordt opgeborgen.

[tussen 42 en 43]

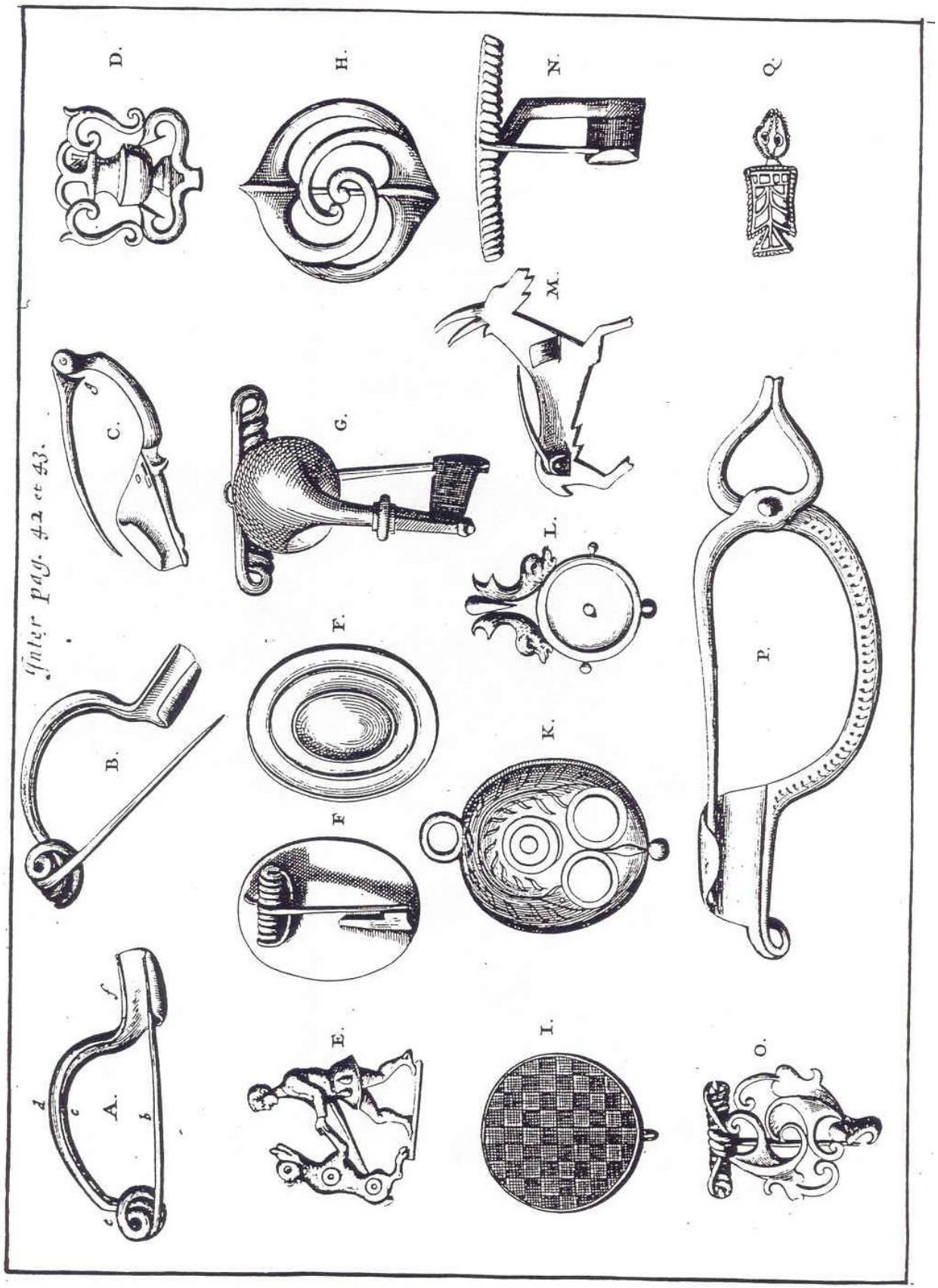

B. Dezelfde kledingspeld maar open, met een uit de beugel doorgetrokken naald, zoals ook bij F, G, N en O.
C. Een speld met losse naald, zoals ook E en M:
g. is de klem op de naald.
D. Een zilveren opengewerkte speld zoals ook E, H, K, L en O.
Opengewerkt en tegelijk met oplegwerk versierd zijn E, I, K, L en Q.
F. Een speld die aan de voorkant in het centrum versierd is met een groene edelsteen die op de vatting van een juweel lijkt: op de twee naar de rand toe liggende velden is ze verguld.
Aan de achterkant vertoont zij de naald.
I. Kledingspeld met mozaïekwerk. In de afzonderlijke stenen zijn telkens zesendertig andere steentjes in de kleuren blauw en wit te onderscheiden.
M. Dit vergulde bokje heeft aan de achterkant een uit de beugel komende naald; het is aan de voorkant versierd met oplegwerk.
N. Kledingspeld waarvan de draad vijfentwintig maal gedraaid is.
P. Kledingspeld waarvan de delen na de verbinding uit- en weer terugbuigen.
Q. Kleine speld, van goud en met oplegwerk versierd.

[Lofdichten op Smetius' collectie oudheden]

Ik meen dat ik juist in dit hoofdstuk over de ruïnes van het verleden meer dan voldoende getuigen heb aangehaald. Maar ik wil hier toch ook ten overstaan van vreemden mijn vrienden eren. Van de velen die mij hun gedichten op mijn collectie oude gebruiksvoorwerpen hebben toegezonden met de bedoeling dat ik die in een tweede werk, vooraan of verderop in de tekst, zou opnemen, zal ik er - ik hoop met hun welnemen en niet tot mijn schande - drie ten tonele voeren, die als personen van aanzien alle anderen zullen vertegenwoordigen en die mijn werk met de glans van hun literaire talent zullen opsieren. Wat ik aan twee, om de afgunst die zulke lofuitingen zouden kunnen oproepen weg te nemen of te verminderen, heb geantwoord zal ik toevoegen. De eminente geleerde, Constantijn Huygens, Heer van Zuylichem, schrijft vanuit het legerkamp op 28 september 1634 over zijn gedicht, dat hierna volgt, aldus: *Ik zal deze versregeltjes op een oorkonde laten overschrijven. Opgehangen aan de deur van uw hal, zal zij een tweeledig doel dienen. De gast, die bij U vertoeft, moet heengaan verdiept in wat hij bij U gezien heeft. En tegelijk moet hij beseffen dat hij het huis verlaat met in zijn persoon de verzekering van een grote weldaad: want over de schatten die U op heel voorkomende wijze laat zien, zult U graag op nog geleerder wijze aan iedere leek uitleg geven.*

Op de oudheidkundige inboedel
Van J. Smithius
Man van hoge geleerdheid en hoge beschaving

O, as van een gestorven rijk, o huisraad hoogbejaard,
Klein Rome voortbestaand op een uitheemse grond;
Brokstukken godheid, schutspatroon, beroete huisgod, naar
Voor 't oog, met niettemin een heil'ge altaarsteen
- Jullie, de voorzaten Sicambriërs, met het aak'lig
Geknoopte haar, voorwerp van spot, maar ook van angst -
En speld, telkens opnieuw misleiding van 't publiek[77], en ring
Waar goed bij past een steen van flonk'ring velerlei;
Wapens en borstversieringen, asurn, verdrietig toen
En nu, lampscherven, schrijfstiften, snijwerk in been;
Maat van een twaalfde voet zo lang gezocht[78], door 't dobbelen
Versleten steen, kapotte koop'ren ketelwand;
En jullie, offerkruikjes, kelken klein en groot formaat,
Wijnfles uit Setia, bekers van Spaanse waar;
Jij, talisman van de bespotte god, en sleutel ter
Verzegeling[79], cimbalen stukgegaan, ontstemd;
Versleten munt, dus fraai; kostbaar, want van vergaand metaal;
Jeugdig - zeldzaam genoeg - op grond van ouderdom;
Verzaam'ling kost'lijk door verval, geld koningin omdat 't
Van koningen de naam weergeeft, en ook van vee[80]:
Een schat zijn jullie; ik geef ijdelheid en leeg gedoe
En al wat zee en land herbergt voor jullie prijs.
Maar 't zien verzadigt niet; mocht iemand denken dat ik m'er
Gulzig tegoed aan doe: nee, honger is mijn deel.
Aanraken dan? 't Ontroert me niet: roest aangepakt zegt niets,
Niets aardewerk met toegewijde hand gedraaid.

77. Het ontgaat de vertaler waar Huygens hier op doelt.
78. Huygens doelt hier op een Romeinse maatstok uit Smetius' collectie. Zie ook *Antiquitates Neomagenses* p.122: pedis moduli.
79. De bespotte god is Vulcanus, om zijn hinken door de andere goden uitgelachen (Homerus, *Ilias* I.599-600); de verbinding van sleutel en verzegeling is een zinspeling op Horatius, *Epoden* I.20.3.
80. Het Latijnse woord ‘geld’ (pecunia) is op grond van ruilhandel in vroeger tijden verwant met het woord ‘vee’ (pecus, pecudis).

't Is niet metaal, welk ook, dat trekt; de geest wenst vuriger
De donk're grotten van 't verleden in te gaan,
De schoot van de geschiedenis, verborgen werk'lijkheid,
Verheugd jou, Rome, Rome van weleer, te zien:
Wie van jouw stam beschermgeest was, welk eigen eerbewijs
Ied're god had: dier, wierook, wijn op d' offersteen;
Waarom de rossige Bataaf eigenlijk oren heeft[81];
Waar de Sicambriërs tóen ploegden, en waar nu;
De kleren die hij droeg, met wat voor naald bewerkt, waaraan
Gespeld, waarmee jekker en toga aangesnoerd.
Waar hij de ring liet flitsen zichtbaar aan zijn rechterhand,
Flitsen onschuldig rood, der mannen instrument[82];
Waar 't paard de borstversiering droeg; welk' overledene
De rouwurn stom - grafschrift beschadigd - aan ons toont;
Tot eer van welke godheid méér, van welke minder strekt'
De lamp, te trots voor menselijke dienstbaarheid;
Of 't vlammetje van 't eeuwigbrandend licht louter zichzelf
In stand hield, of van iets onzienlijks teken was;
Of bij de schrijfstift zilver 't oude been verjoeg, maar zelf
Week voor verguld, geschikt voor werk naar Cicero;
Niet onbelangrijk: aan wie was[83], blij met een blijvend schrift,
Zich prijs kon geven als een te bewerken bed;
Waaruit de maat bestaat van 't twaalfde deel van een nu wel
Gevonden voet, welk marmer haar betrouwbaar maakt;
Wanneer de dobbelsteen in ‘hondenworp’ ongunstig viel,
En wanneer gunstig met een worp van ‘alle zes’[84];
Wat Arretijns-Etruskisch aardewerk, Porsenna's kring
Voor feest'lijk tafelen ten dienste, onderscheidt;
Welk' aardsoort goede bekers garandeert, welk bas-relief
Door glans een draaischijf uit Sorrento kennen doet;
Hoe schimmen konden bang zijn voor Priapus levenloos,
De god om wie in leven, heel Subura[85] lacht;

81. Zinspeling op Martialis, *Epigrammata* VI.82.6 waar sprake is van een Bataafs oor, dit is een oor dat niets verstaat.
82. De ring gezien als teken van autoriteit, middel tot gezagsuitoefening.
83. Bedoeld is (bijen)was voor een schrijftafeltje.
84. Ontlening aan Persius, die in *Saturae* III.48-49, spreekt over *damnosa canicula* ‘het schadelijk teefje’ (= lage worp) en *dexter senio* ‘de gunstige zes’ (= hoge worp).
85. Een van de functies van god Priapus was het wacht houden op begraafplaatsen. De Subura was een volksbuurt in Rome met mensen van allerlei slag.

De sleutels: 't exemplaar van wie de voorraadkast beheert;
Stiefmoeders stroeve, 't gulle[86] van een minzaam heer.
Hoe 't te Korinthe buitgemaakte welluidend metaal
Het brons ontmoet dat met de Grote Moeder treurt[87];
Door welke consul en welk jaar een geldstuk waarde krijgt[88],
Wat karteling, wat twee- of vierspan doet op 't beeld;
Voor wie en waar het muntmetaal massief klinkt, wie het door
In 't binnenste verscholen ijzerlaag bedriegt[89];
Hoe dat versleten geld de meesters van de wereld toont,
Hoe de Romeinse burger uit verleden tijd;
Wat d' echtheid uitmaakt van een Othokop; d' afkortingen
Voor een tribuun, het wit voor zoveel jaar in 't ambt;
Waarom bij gunsten de senaat verschil maakt tussen twee:
Heeft wie met zilver komt meer kans dan wie met brons?
Of een soldaat voor beiden met een ring in 't oor méér telt,
Of geldt d' hoeveelheid wapens, de persoonlijkheid?
Mijn lust is én details én het geheel te zien: soms de
Details, soms het geheel, dat heel het voorwerp spreekt.
D' onwetende wordt wijs door 't woord van Smithius, de man
Der Oudheid, wiens behulpzaam licht de twijfels doodt,
Die man te Rome ongezien, maar mocht het huidige
Rome hem zien, 't ontzegd' hem niet het burgerrecht.
Komaan nu, die verbaasd naar al die wond'en keek; ik wens
J' als gast van Smithius een groter wonder toe:
De Heer geeft wat ontbreekt: zo neem ik in perfekte staat
Mee wat je hier kapot of zwaar gehavend ziet.
Ik ga met honger weg, ik ga verzadigd weg; mij vult
Niet het Romeinse goud, maar 't woord van Smithius.

Constanter

86. Huygens gebruikt hier het in de Latijnse literatuur niet voorkomende adjectief *pandulus*, wellicht in verband te brengen met het werkwoord *pandere* (= openen).
87. Naar Martialis, *Epigrammata* XIV.204, waar sprake is van de koperen cimbalen waarmee in Frygië de priesters van Cybele, de Grote Moeder der goden, haar liefdessmart om Atthis ondersteunden, en naar Vitruvius, *De architectura* V.5.8 die vermeldt dat Mummius, veroveraar en verwoester van Korinthe in 146 vóór Christus, het koper van de theaters naar Rome liet verslepen.
88. De vermelding van het jaar als waardebepaling is uit Horatius, *Epoden* II.1.35, waar een vergelijking met het jaarnummer van een goede wijn getroffen wordt.
89. 'Massief klinkt' *solidum crepet* is ontleend aan Persius, *Saturae* V.25; Huygens tekst is vanwege de uiterste beknoptheid moeilijk precies te vatten.

Op de boedellijst
Door de zeer edele en zeer doorluchtige heer
Constantijn Huygens etc. etc.
Te Nijmegen aan de uitdragerswinkel
Van Johannes Smith
Aangebracht

Gebroken, aangevreten stukken eeuwenoud metaal,
Ruw of met kunst'ge hand tot zigzagvorm bewerkt;
Steen, botten, stukken glas, resten van afbraak, apparaat
Door d' Ouden aangemaakt voor 't altaar, voor 't gezin;
Oud spul van aardewerk en baksteen, waardeloze troep
Van huisraad, prullen weggesleten in een hoek,
Die het Bataafs publiek niet aanbevelenswaardig acht,
Die ied're knecht onbruikbaar noemt voor 't werk in huis:
Als jullie waarde hadden, óf door een herordening
Onlangs in lange rij, óf door de grote hoop,
Of door een eerbiedwekkend' ouderdom van duizend jaar,
Of door het woord 'Romeins' wat vaag om jullie heen,
Dan was die waarde minimaal: bij 't half begraven zijn,
Door weinigen gezien, in 't duister van mijn huis.
Maar toen de grote Huygens jullie met een vriend'lijk oog
Gezien had, greep hij in: de waarde schoot omhoog.
Hij sprak: en macht'ge hand sloeg jullie puin tot bouwstof om,
De hand die, machtig, 't vaderland tot roem verhief,
De hand, wáár ook onoverwonnen, roemrucht noord en zuid,
Die Spanje, huiverend, als noodlotshand ervaart.

Terstond, op 't voorgaan van die grote Prins[90], zie, rijen zich
Aaneen de groten, hoogverheven van geslacht,
Mannen van aanzien talloos: z' achten 't niet beneden zich
Jullie te zien, te voelen ook met eigen hand:
Meer nog: jullie bezingt met gulle lof, in kunstig lied,
Huygens, Standvastig, waarlijk Welgeborene[91],
Sieraad van onze wereld, onze tijd; roem, lieveling
Van 't koor gelauwerden, in 't dromen muzenvriend.
Bezingen is hem niet genoeg: hij zet zijn tekst op schrift,
Plaatst jullie op een lijst afwezigen ten dienst.
Op deze naamlijst opgesomd wordt niet-gezien gezien;
Alles precies geteld laat niets in duisternis.
Het publiceren gaf aan wat nog naamloos was zijn naam,
Van d' éne grote schat komt alles aan het licht.
Wat stuk is maakt zijn tekst compleet; aaneengesloten raakt
Wat brok'lig is; voor één soldaat maakt 't korps muziek.
Veel speurt hij na betreffend' het antieke leefmilieu:
Carmenta[92] geeft grif toe: 'mij was het onbekend'.
Met deze leidraad[93] krijgt een vormeloze massa vorm;
En moed de heer, die in 't bezit geen heil meer zag.

Alles dus, doorlucht'ge Huygens,
Al dit hier, is uw geschenk;
Wie langs komt wijst in mijn richting:
D' oude rijkdom is zíjn zorg.
Dat ik leef, dat men 't - is dat zo -
Op prijs stelt, 't is uw geschenk.

Johannes Smith

90. Bedoeld is Frederik Hendrik, Prins van Oranje, die zeer succesvol was als legerleider tegen Spanje.
91. Het Latijn heeft *vere Eugenius*, 'de waarlijk welgeborene'. Tegelijkertijd is het een zinspeling op de naam 'Huygens'.
92. Carmenta, volgens de mythe stadsgodin van Rome, is hier gezien als verpersoonlijking van de stad.
93. Bedoeld is de door Huygens aangelegde lijst van Smetius' oudheden.

Op het oudheidkundig kabinet
En het Romeinse huisraad
Van de eerwaarde en doorluchtige heer,
Johannes Smithius,
Verkondiger van het Woord Gods te Nijmegen.

Antieke stenen, meubilair uit Rome's ateliers,
En koper met gepaste keizerkop gemunt,
En speld en weegschaal, van achttien-karaats metaal gemaakt,
En jij, zo'n pracht van steen bestemd voor meisjeshand,
En al wat ons Bataafs geslacht aan monumenten rest
Uit laatste bloei en erfenis van zo'n godin,[94]
Proficiat, dat nu na zoveel jaren Smithius
Vanuit het duister jullie in zijn daglicht plaatst.
Tot op vandaag lag je verwaarloosd en in duisternis;
Nu Rome, stad van Mars, straal j' als ruïnenstad.
Bezoekers staan perplex, aan alles hangt verbaasd hun blik;
Men waant zich in 't genot van de stad Rome zelf.
Uit de ruïnes komt tot vorm een eerbiedwaardig beeld,
Zelfs as en puin verwekt een sfeer van heiligheid.
De vonk van het ontstaan leeft bijna nog in 't bronzen beeld,
En toont heel kunstig, lijkt het wel, de goden zelf.
Een goddelijke glans verlicht van wie het ziet de geest
En dringt diep in het hart: der keizers majesteit.
Van nu af aan, o ring, sier je de vingers van mijn vrouw,
Met hem gestempeld zijn de brieven die ik stuur.
De gemme houdt, zo is mijn wens, mijn kleding goed bijeen;
De speld met kromme rug klemt losse plooien vast.
De aarden kruik hangt aan het oor tot het versleten is:
Graag zien de goden de vertrouwde offerschaal.
Tenslotte blaast van d' hoge burcht Latiums Jupiter
En dreunen moet voortaan zijn stem in bronzen klok.

94. De dichter heeft de godin Roma voor ogen mét de stad waarvan zij de personificatie is. De rijkdom van het Rome aan de Tiber leeft in het Rome aan de Waal voort in Smithius' collectie.

50

Gij allen die uit lust tot zien het vlak der zee bevaart
En moeizaam roeiend door het west'lijk water stuurt,
Waarom op weg naar Rome in 't verre Rome over zee?
Rome is nu thuis in Smithius' geleerde hof.

Nicolaas Daniëlszoon Heinsius

Puntdicht
Gericht tot de hooggeleerde
Heer Nicolaas Heinsius
Zoon van de grote Daniël Heinsius

Antieke resten in de grond twaalf eeuwen lang bewaard
Bracht kort geleden graafwerk onvoorzien aan 't licht.
Met zorg heb ik z' onlangs gerangschikt, en bij mij, hun heer,
In mijn bescheiden woning, z 'onderdak verleend.
't Niet daarbij latend, eert z' ook nog een vriendelijke fee
In lovend vers van Huygens en van Heinsius.
En op de vleugels van die zang voert mijn bezit mij mijns
Ondanks van hier omhoog het wijde luchtruim in.
Ho ho! Een prullenboer in Phoebus' wagen! Laat die man
Met prullen spelen in zijn huisje, op de vloer!
Of als de fee gebiedt op raad der gidsen hemelwaarts
Te vliegen, dan verhoede zij een plotse val.

Johannes Smith

Op de vijftiende dag vóór de kalendae van augustus [18 juli] 1640

Op de Romeinse Oudheden, Van de zeergeleerde heer Johannes Smithius, Predikant te Nijmegen

Het gedicht ziet het antieke Rome bewaard en voortlevend in Smithius' collectie.

O, Rome, eens der mensheid hoofd en 's werelds meesteres,
Maar nu een jammerlijke schaduw van dat rijk,
Aanzie met vriend'lijk oog de vreemden in het Gelders land,
Aanzie welwillend hier het huis van Smithius.
Je zult hier zien, aan 't grimmig bijten van de tijd ontrukt,
Zoveel gedachtenis van vóór je ondergang.
De goden eens gevierd, hun beeltenis gefabriceerd
Uit brons, uit steen, benaderd met godvrucht'ge schroom.
De urnen spreken van bewaarde resten, van geschrei
Der klaagvrouw dat weerklonk, der doden laatste eer.
Met haar bijtgrage tand verbindt de speld losse kledij:
De dobbelsteen laat zien het kansspel met zijn worp.
Drinkbeker, schaal en kruik van Spoletaanse makelij
Getuigen, roemrijk Rome, van d' oud' ambacht'lijkheid.
Gewichten goed geijkt staan voor een schaal in evenwicht,
En langs de vinger schuift een ring uit vroeger tijd.
Je ziet ook meer dan één aan godendienst gewijde lamp
En exemplaren dienend voor privé-gebruik.
Gezicht en naam van vorst en veldheer toont zich aan ons oog,
En onbekend en afgesleten stempelbeeld.
Waar blijft het eind? Een ord'lijk overzicht onmogelijk:
Zoek ik volledigheid, mijn oog, mijn tong verzaakt.
Kom, Rome, kijk: en zie verbaasd jezelf in groter pracht:
Méér dan jouw Latium vermag het Gelders land.
Méér dan wat schreven de klassieken, roem van 't nageslacht,
Zal Smithius' verkondiging je zijn tot eer.

Rochus Hofferus 1640

Hoofdstuk 5: *Dit blijkt ook uit de blijvende waardigheid die het volk van de Bataven onder de keizers bezat*
[De Bataafse erfenis van de Keizerstad Nijmegen]

Hoewel alle mensen van nature naar vrijheid streven, hingen toch de Germanen het meest van allen aan die gave, die zij van de natuur en van hun voorouders hadden gekregen. Zij wezen de eenhoofdige staatsvorm af en meenden dat *vrijheid en heren niet makkelijk samengaan* (Tacitus, *Hist.* IV.64): de Romeinen ondervonden en erkenden het. Tacitus formuleert het (*Germ.* 37) als volgt: de vrijheidszin van de Germanen was sterker dan de macht van Arsaces - en deze was toch koning over *ontembare en zeer krijgshaftige volksstammen* (Tacitus, *Ann.* XV.27). Zo ook Lucanus in boek VII[95]:

de vrijheid trok zich terug, tot achter de Don en de Rijn, / kostbaar bezit nu van Germaan en Scyth.

De Germanen verstonden onder het woord 'koning' een figuur die *noch onbeperkte noch willekeurige macht had*: in vergaderingen *wonnen zij hun gehoor meer door gezagvol overreden dan door autoritair commanderen* (Tacitus, *Germ.* 7 en 11). Zelfs bij die *volkeren van de Germanen die met wat straffere hand dan de andere bestuurd werden* (*in zoverre* althans, volgens Tacitus, *Annales* XIII.45[96], *de Germanen werden bestuurd*), *won de teugel het nog niet van de vrijheid* (Tacitus, *Germ.* 43). *Zij wensten óf de vrijheid te behouden óf liever te sterven dan slaaf te zijn* (Tacitus, *Ann.* II.15). En niet alleen wezen ze slavernij en overheersing van buiten af, maar ze verdroegen ook de heerschappij van stamgenoten niet, zelfs niet die van Arminius, die toch de bevrijder van Germanië was (Tacitus, *Ann.* XI.44. en XI.88[97] en XI.16).

[Vrienden en broeders van het Romeinse rijk]
Als één der Germaanse volkeren hadden de Bataven van het begin af aan dezelfde instelling en dezelfde voorkeur. Het van oorsprong vrije volk, weggetrokken uit het voorvaderlijk gebied, vestigde zich, in overeenstemmig met een zeer billijke regel van het natuurrecht, in een onbewoonde streek, waar het zonder iemand te schaden naar eigen inzicht en wetten kon leven. Toen de Romeinen op het hoogtepunt van hun macht heel Gallië onderwierpen en de vrijheid van de Germanen over de Rijn onder druk zetten, besloten de Bataven, bewoners van een klein stukje Gallië en van een nog kleiner stukje wereld[98], als enigen,

95. Lucanus, *Bellum civile* VII.433-435. Lucanus heeft *Tigrim* (Tigris), niet *Tanaim* (Don).
96. De correcte vindplaats is *Annales* XIII.54.
97. De correcte vindplaats is *Annales* II.88.
98. Smetius ontleent hier aan Tacitus, *Historiae* V.25. In deze paragraaf en in de volgende paragrafen verschijnen allerlei gegevens en uitdrukkingen uit Tacitus, *Historiae* IV.12-17.

niet opgewassen als zij waren tegen de Romeinen, om voor de macht van de sterkere en van de gegeven situatie te zwichten. Slim legden ze het eropaan de vrijheid, die met wapens niet te verdedigen was, door middel van een eervolle overeenkomst ongeschonden te bewaren. Ze vroegen bij C. Julius Caesar om een vredesverdrag, werden door hem voorkomend behandeld en gingen met de Romeinen een bondgenootschap aan. Dit hield het volgende in:
de Bataven hadden blijvend de eer bondgenoten der Romeinen te zijn[99].
Zij konden in vrijheid voor eigen rechtsvormen, wetten en bestuurlijke regelingen kiezen; zij waren vrij van heffingen en konden, vrijgesteld van iedere last, van volledige financiële vrijheid genieten. Ze moesten wel door een hoffelijke houding de majesteit eren van het Romeinse volk en bereid zijn om, als de situatie dat eiste, hulptroepen aan de Romeinen te leveren, die dan wel door vooraanstaanden van het eigen volk gecommandeerd mochten worden.

Diezelfde vrijheidsliefde leefde ook bij de nakomelingen, en op grond van het verdrag hield het bondgenootschap met de Romeinen vele jaren onveranderd stand. De Bataven werden niet door de macht van de Romeinen, de sterkste partij in het bondgenootschap, vermorzeld. Schattingen werden niet opgelegd. Geen legaat vervoegde zich bij hen met een groot gevolg en een arrogant machtwoord. Wel werden er na de dood van Octavianus door de Romeinen enkele forten op het Eiland gebouwd en met sterke garnizoenen uit de eigen gelederen bemand, maar omdat die tegen de Germanen gericht waren, maakten de Bataven er geen bezwaar tegen: zie Tacitus, *Historiae* IV.15, IV.16, IV.18 en IV.23 over Vetera.

[Opstand tegen Rome en herstel van het bondgenootschap]
Honderdtwintig jaar tenslotte na de sluiting van het verdrag veranderden de Romeinen het vrijwillig dienstnemen van hulptroepen in een lichting. Zij riepen de jonge mannen van de Bataven daarmee op tot iets dat op zichzelf al een last is vanwege de praktisch definitieve scheiding van kinderen en ouders, maar dat door de hebzucht en de wellust van de recruteringsambtenaren nog verzwaard werd: gebrekkigen lieten zij voor een losgeld gaan, daarnaast maakten zij onvolwassenen slachtoffer van sexueel geweld. De Bataven reageerden met het afwijzen van de lichting. Ze beklaagden zich dat zij niet, zoals vroeger, als bondgenoten behandeld werden, maar als slaven, dat zij aan de plunderingen en lage lusten van bevelhebbers en onderofficieren werden blootgesteld en dat deze miserabele slavernij ten onrechte vrede werd genoemd. Wat hen betrof mochten Syrië, Azië en het Oosten, gewend aan koningen, in slavernij dienen; maar vrijheid was door de natuur zelfs aan stomme dieren gegeven. En zij aarzelden niet heel alleen de wapens op te nemen tegen de Romeinen, de heersers van de wereld, omwille van de vrijheid.

99. Smetius bedient zich van een uitdrukking die herinnert aan Tacitus, *Germania* 29 over het bondgenootschap van Romeinen en Bataven: *manet honos et antiquae societatis insigne* ‘de Bataven behouden hun eer en het voorrecht van het oude bondgenootschap’.

En in deze situatie hield tussen de stamgenoten de vrijheid onverkort stand, want hoewel Cl. Civilis door zijn koninklijke afkomst ver boven de anderen stond, bracht hij toch, niet autoritair commanderend, maar gezagvol overredend[100], door de opsomming van de verschrikkingen van de slavernij de vooraanstaanden van de stam en de flinksten uit het mindere volk in het geweer tegen de Romeinen. En alle gebeurtenissen van die oorlog spreken voor de vrijheidszin van het volk. Ofschoon ook de Gallirs als bondgenoten de wapens opgenomen en de Romeinse legioenen door een krijgseed aan zich verplicht hadden, weigerde Civilis evenwel zichzelf of iemand anders van de Bataven door een dergelijke eed aan Gallië te binden.

Ook in latere tijden, toen deze oorlog door hernieuwing van het verdrag beëindigd was, wachtten de Romeinen er zich wel voor dit onbuigzame en trouwe volk van zich te vervreemden. Zo *behielden de Bataven* onder Trajanus, zoals Tacitus, die ik hier citeer[101], met evenveel woorden zegt, *hun* vroegere *eer, het voorrecht van het oude bondgenootschap: ze worden*, zo zegt hij, *niet door schattingen vernederd, door geen belastinginner uitgeknepen; ze zijn vrijgesteld van lasten en bijdragen en slechts speciaal bestemd voor het gevecht*. Ze werden bij geen enkele provincie ingedeeld, ze hielden zich aan hun eigen staatsvorm: je leest bij Tacitus van *de burgerlijke gemeenschap* der Bataven (*Hist.* IV.56 en IV.75), *de volksvergadering* (*Hist.* IV.56[102]), *het volk* (*Hist.* V.25), *de stam* (*Hist.* IV.14, IV.15[103], IV.21, IV.23, V.23, V.25 en *Germ.* 29). Hoewel enige tijd later, zoals Ulpianus meedeelt, alle inwoners van het Romeinse rijk door de *Constitutio Antoniniana* 'Romeins burger' werden, waren de Bataven ieders gelijken, niet zozeer door andermans, d.i. 's keizers, gunst als door eigen verdienste en de vrijwillig aangegane verbintenis. Want onder Severus heetten ze - zo blijkt uit inscripties[104] - VRIENDEN EN BROEDERS van het Romeinse volk. In een lofrede op een van de keizers van de [Tweede] Flavische Dynastie[105] staat te lezen, *dat in die benaming, meer dan in andere termen van verwantschap, de gemeenschappelijkheid en de kostbare gelijkheid in rang uitgedrukt liggen. Stel dat ze vroeger, als Saguntum, bondgenoten waren: nu ziet men in hen, vanwege hun oprechte en eenvoudige liefde, vrienden en broeders van het Romeinse volk, en zij hebben die benaming verdiend*. En dat is, buiten de Haedui, slechts heel weinigen te beurt gevallen.

[Moederstad der Bataven]

Dat het hele volk én de hoofdstad ervan hun hoge waardigheid behouden hebben, dat zal ieder waarschijnlijk vinden die de aloude staatsinrichting der naburige volkeren en de overgerfde inrichting van de Bataafse staat voor ogen houdt.

---

100. Smetius spreekt in de hier aangehaalde passage van Tacitus, *Germania* 11 over de leiders der Germanen in het algemeen.

101. Tacitus, *Germania* 29.

102. Smetius' verwijzing is niet juist: misschien leest hij het door hem gebruikte *conventus* in de plaats van *concilium* van de tekst van Tacitus.

103. In *Historiae* IV.15 is eigenlijk sprake van de stam der Caninefaten.

104. Hiermee doelt Smetius op de tekst van een bekende, in de zestiende eeuw vervalste inscriptie: *GENS BATAVORUM AMICI ET FRATRES ROMANI IMPERII*.

105. *Gratiarum actio Constantino Augusto* III.1, waar de *Haedui* 'broeders' (niet 'vrienden en broeders') van het Romeinse volk genoemd worden.

Maar aannemelijk maakt dit ook een stuk van een bronzen plaat dat in mijn bezit is, te Nijmegen opgegraven in het jaar 1639, toen ik met de redactie van dit werk bezig was. Een afdruk ervan voeg ik hierbij.

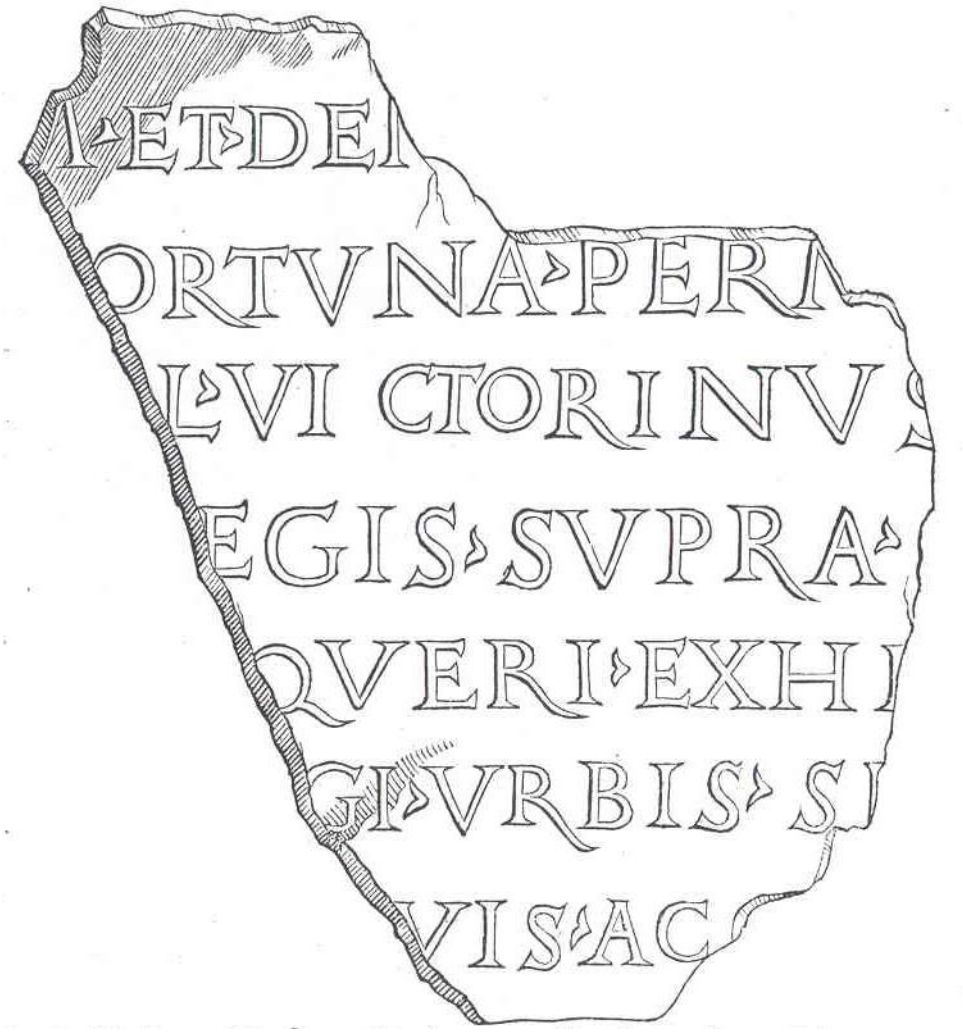

In de voorlaatste, zesde, regel is, zoals je ziet, sprake van ...GI. URBIS. Die letters GI zijn als enige van een stadsnaam overgebleven.

Want bij een bijvoeglijk naamwoord passen zij niet.[106] Voor wie de situatie objectief beoordeelt zijn ze duidelijk een getuigenis voor Neomagus[107] als naam van de stad, waar ze ooit in het metaal ingesneden en in het openbaar opgesteld zijn, en nu onlangs gevonden. Want in deze streken was er verder geen stad die een naam droeg waar ze bij zouden kunnen passen. ...L VICTORINVS in de derde regel is weergave van Aurelius Victorinus, de usurpator, die in deze streken ten tijde van Gallienus, na de moord op Posthumus, zich de titel van keizer toeëigende[108]. Dat op de plaat niet een dorp of fort of een of andere onbetekenende stad wordt aangeduid maakt het woord URBIS[109] voldoende duidelijk. Want wat vroeger voor de hele wereld Rome was, dat was voor de afzonderlijke provincies de moederstad, dit is de stad die moeder en hoofd was van de provincie. Daar resideerde de pretor of stadhouder van de Romeinen. En zoals de algemene benaming *urbs,* 'stad' zonder meer aan Rome werd toegekend, zo werd in de provincies en bij de verbonden volkeren de benaming *urbs* niet aan iedere stad, maar alleen aan de hoofdstad toegekend, zoals valt op te maken uit boek 4, in de bladzijden *Over dreigende schade* §9 en boek 3 en 7, in de bladzijden *Over de functie van proconsul*, boek 1, het hoofdstuk over de 'moederstad' Berythus.[110] Zie ook Cujas, *Observationes* XII.33. Nijmegen dus, geëerd met de titel *urbs* op een officiële voor het nageslacht bestemde aankondiging, werd toen, ten tijde van Gallienus, nog als de hoofdstad van het volk, dat wil zeggen als de door ons gezochte voornaamste stad van de Bataven, beschouwd. Een welsprekender bewijs in een kwestie die zoveel eeuwen teruggaat kun je vandaag de dag niet verwachten dan dit, dat ik ieder te bekijken en, als hij het op prijs stelt, aan te raken bied.

Niet alleen recenter, maar ook bekender is de reiskaart, die gevonden is door Conrad Celtes en die C. Peutinger als eerste heeft uitgegeven: op grond hiervan wordt zij door velen de kaart van Peutinger genoemd.[111] Uit de kaart zelf blijkt dat ze onder het bewind van Constantijn of rond die tijd getekend is, want het gebied over de Rijn was de Romeinen toen nauwelijks bekend en de Rijnlinie werd nog steeds als grens van het imperium met Romeinse forten en garnizoenen bezet gehouden. Op deze kaart wordt Nijmegen niet alleen op zijn eigen plek en positie ingetekend, maar ook als een stad, aanzienlijker dan andere. In deze éne plaats eindigen namelijk alle wegen stroomop- en stroomafwaarts in Germania Secunda. Want de kaart geeft twee wegen vanaf de zee, de ene meer zuidelijk, de andere meer noordelijk - links en rechts voor degene die stroomafwaarts reist -, die vanaf de Noordzee, of Leiden, naar Nijmegen voeren.

106. *Urbs* is vrouwelijk: het bijvoeglijk naamwoord moet in de genitivus dan eindigen op *-ae* of op *-is*.
107. *GI* zou het einde zijn van *Neomagi*, genitivusvorm van *Neomagus*.
108. Van 268 tot 270 was M. Piavonius Victorinus - niet Aurelius Victorinus, als in Smetius' beschrijving van de tekst op de bronzen plaat - na de moord op tegenkeizer Postumus tegenkeizer in het westen.
109. *Urbis* is de genitivus van *urbs*, 'stad'.
110. *Digesta Iustiniani* 39.2 en 1.16.
111. Deze kaart, rond 1500 door Celtes in een zuid-Duitse bibliotheek gevonden en door Peutinger uitgegeven, gaat via een middeleeuwse kopie terug op het origineel, een in de keizertijd vervaardigde kaart van het Romeinse rijk.

Daarnaast geeft zij twee andere wegen in het stroomopwaarts gelegen gebied, lopend vanaf de twee belangrijkste steden van Germania Secunda, de éne van Keulen over de oever van de Rijn, de andere van Tongeren door het gebied van de Menapiërs en over de oever van de Maas. En al deze wegen komen samen in Nijmegen, het middelpunt en de moederstad van het gebied der Bataven.

[Bondgenootschap met de Franken en val van Rome]
Daarna was er, vooral nadat de Franken de Rijn waren overgestoken, alsmaar oorlog, waarbij de Bataven het zwaar te verduren hadden, want ze leverden de Romeinen heel bereidwillig de verplichte hulptroepen. Zo zijn zij, volgens Boek XVI van Ammianus, met een geduchte strijdmacht onder bevel van hun koningen in de vermaarde slag bij Straatsburg de in het nauw gedreven Romeinen onder Julianus te hulp gekomen. En tenslotte hebben ze, uitgeput door al het geoorlog, nieuw bloed verworven door bevolkingsovername uit Franken en Saksen, die, zoals keizer Julianus het destijds in zijn eerste lofrede op keizer Constantius formuleerde, *de meest oorlogszuchtige volkeren waren aan de overkant van de Rijn en van de westelijke zee*. Want een groot contingent van Salische Franken en Saksische Quaden - of deze laatsten nu Chauken heetten of Chamaven, zoals de Eerwaarde James Usher, bisschop van Armagh, uit Eunapius van Sardes en keizer Julianus opmaakt: Saksen waren ze in ieder geval, zoals Zosimus met evenveel woorden schrijft -, vestigde zich op het Eiland. Geleidelijk aan verloren zij hun vroegere benaming: zij gingen, ook naar de naam, op in het volk der Bataven. De uit Salirs, Quaden - ik volg nu de algemeen aanvaarde lezing en de opinie van Zosimus - en Bataven gelichte cohorten behielden de naam ‘Bataafse hulptroepen’. Terwijl de Saliërs en Quaden als buren aanvankelijk het westelijk deel van het Eiland bewoonden, bleven de resten van Bataafs bloed geconcentreerd in de stad der Bataven, die op de aangrenzende Gallische oever lag, en in de naaste en iets verder gelegen omgeving daarvan. En de besten van het volk volhardden op deze de Romeinen trouwe burcht in het met hen aangegane bondgenootschap.

Toen het Imperium ten einde ging, konden de Romeinen de Rijnlinie een laatste keer redden door het vredesverdrag van hun aanvoerder Stilico met de Franken. Maar kort daarna vielen de Vandalen en de Gothen Gallië binnen. Onderdoend in aantal konden de Franken, op dat ogenblik bondgenoten van de Romeinen, niet verhinderen dat zij na de oversteek van de Rijn Germania Prima en Belgica Secunda binnendrongen.

Ons Germania Inferior, door die invasie afgescheiden van het Romeins gebied, bleef buur van de Franken, steunde op hun hulp en wapenbroederschap en bleef nog veel nauwer dan vroeger met hen verbonden. Sindsdien bleef het volk der Bataven, dat lang tevoren de Franken op het grootste deel van het Eiland had toegelaten, naar we mogen aannemen ook op de zuidelijke oever, verbonden met de Franken. Want toen later de Franken, in conflict geraakt met de Romeinen, hun gebied binnenvielen, bleven zij niet in het oevergebied van Rijn en Waal, maar stootten, Germanië voorbij, door naar Trier, de moederstad van Belgica Prima. Onder commando van Constantinus en Cantinus werden ze teruggeworpen op de Rijn; het was evenwel niet het oevergebied van de Rijn, waarin ze zich enige tijd later verspreidden, maar, zoals Sidonius Apollinaris meedeelt, het gebied der Atrebaten[112]. Ten tijde van Majorianus werd het deel van Gallië nabij de Rijn dat de Franken in bezit gekregen hadden weliswaar, zoals Prosper en Cassiodorus bij het jaar 439 vermelden, onder aanvoering van graaf Aëtius heroverd, maar het is niet waarschijnlijk dat Clodio uit heel dat gebied verdreven werd. Want zijn zoon Merovech - men neemt wel aan dat van hem de naam Merva voor een rivier[113], een burcht en een familie in het land der Bataven afkomstig is - heeft met de Franken zonder rivaal niet alleen het gebied aan de Rijn, maar ook dat rond Reims tot aan de rivier de Aisne bewoond. In het gedenkwaardige gevecht tegen Attila[114] was hijzelf met de Franken een geweldige hulp voor Aëtius en Valentinianus. Na de dood van Aëtius en Valentinianus, aldus Sidonius, *onderwierp de Frank* Childerik, opvolger van Merovech, *de bewoners van Germania Prima en Belgica Secunda*[115]. Germania Secunda, waarin het gebied van de Bataven ligt, was dus tevoren al bondgenoot van de Franken, en nergens lees je dat de Franken na 400 na Christus moeite hebben gedaan om het te veroveren. Toen Childerik tijdelijk verdreven was, was de Romeinse burger Aegidius zelfs heerser over de Franken te Soissons. Clovis, de zoon van Childerik, die met zijn Franken het doopsel ontving en in het openbaar het christendom omhelsde, werd Sicambriër[116] genoemd door Remigius, en als zijnde Sicambriër heette hij tezelfdertijd bij Sidonius Waaloeverbewoner. Na de dood van Clovis werd het rijk der Franken onder zijn vier zonen verdeeld: de beide Germaniae en Belgica Prima, dat wil zeggen het gebied tussen Rijn en Maas, kreeg de naam Austrasië.

112. Dit is het gebied rond Atrecht (Arras).
113. Smetius zal hier wel doelen op de rivier de Merwede.
114. De slag op de Catalaunische velden, 451 na Christus.
115. *Panegyricus Avito dictus* 372-373.
116. In Smetius' tijd van de antieke naam ‘Sicambriër’ het equivalent voor ‘Gelrenaar’.

Daarom staan de Bataven sinds die tijd onder twee namen bekend, Franken en Austrasiërs.

De logica gebiedt hier te zeggen dat de Romeinen in de moeilijke jaren van hun Imperium aan de vrijheid van hun dappere bondgenoten op geen enkele manier afbreuk hebben gedaan. Ze durfden en konden toen niets ondernemen: het lijdt geen twijfel dat de Bataven, door de aanwas van talrijke Saliërs en Quaden nog versterkt, hun rechten en vrijheden onaangetast konden bewaren. En de Franken hadden al evenmin reden om daar iets aan af te doen. Op grond van de overeenkomst met de Romeinen waren de Bataven hun bondgenoten: verder werden de Franken en Saliërs aanvankelijk tot de Bataven gerekend en als zodanig aangeduid, terwijl later de Bataven tot de Franken gerekend en met die algemene benaming aangeduid werden. Men kan toch niet aannemen dat de Franken enig onrecht jegens zichzelf of jegens de hoofdstad van dat bevriende - of moet ik zeggen, eigen? - volk zouden hebben getolereerd.

[Keizerstad Nijmegen]

Groot is het gemis aan geschiedkundig materiaal betreffende die periode, maar er is nauwelijks een meer vaststaand feit dan het gegeven dat te Nijmegen en in het aanliggende gebied de traditionele naam van Bataven altijd heeft voortbestaan, en met die naam ook de eeuwenoude waardigheid van een vrij en roemrijk volk. We mogen veronderstellen dat, met het verstrijken van de tijd, enerzijds door invallen van vreemden, anderzijds door het ontstaan van nieuwe souvereine gebieden onder bisschop en graven, veel Bataafs geheten en tot de Bataafse wereld behorende eigenaardigheden bij de overgang naar een nieuwe regeringsvorm een bepaalde verandering, van welke aard ook, hebben ondergaan, maar betreffende Nijmegen hoeven we niets van dien aard te vermoeden. Ook al zijn bepaalde landsdelen onder de druk van noodzaak en ingesleten gewoonte van het geheel van het Bataafse gebied losgescheurd, het heeft er alle schijn van dat dit ontembare volk zich met grote zorg ervoor heeft ingespannen om paleisburcht en hoofdstad en het daaraan grenzende gebied in de oude status te bewaren.

Begunstiging was er van de kant van de koningen van Austrasië, en van de Romeinse[117] en de andere, latere, keizers. Want Karel de Grote, de toenmalige koning van Austrasië, heeft de burcht van Nijmegen met grote zorg laten herstellen: Einhard noemt haar *een prachtig paleis, aangelegd te Nijmegen hoog boven de rivier de Waal die aan de zuidkant langs het Eiland van de Bataven stroomt.*[118] Die roemrijke keizer Karel heeft met zijn gunstbewijzen aan veel plaatsen rijkdom en hoog aanzien verleend. Na Aken, dat hij als een nieuw Rome aan de wereld wilde geven, koos hij Nijmegen, op gelijke voet met zijn vaderstad Ingelheim, als de plaats die hij met uitgelezen en onvergelijkelijke kunstwerken sierde en tot paleisstad uitkoos. Men kan dan toch niet aannemen dat hij enige inbreuk geduld zou hebben op de oude, traditionele vrijheid en waardigheid van deze stad.

117. Smetius' uitdrukking is problematisch: hij heeft *Romani imperatores*, waarmee zowel de vroegere Romeinse keizers als de latere keizers van het Heilige Roomse Rijk aangeduid kunnen zijn.
118. Einhard, *Vita Caroli Magni* 17.

Trouwens, in een schenkingsbrief aan Alberik van Utrecht betreffende Loosduinen, uit het jaar 776, het negende jaar van zijn regering, noemt hij, zoals men bij Heda kan lezen, Numaga, ofwel Noviomagum een *paleis van de gemeenschap*[119], dat wil zeggen, niemands eigendom, aan geen ondergeschikte machthebber verplicht, alleen door koning en keizer te betreden. In die zin noemt ook koning Zwentibold, de zoon van keizer Arnulf, in een officieel document dat hij bisschop Odilbald in 890 deed toekomen, dat paleis een *koninklijk paleis*[120]. De overige Karolingers en de andere keizers, hun opvolgers, hebben allen dit vorstenverblijf - in de taal van de geschiedschrijvers van die tijd *regia* geheten, d.w.z. koninklijk paleis - eveneens zeer vaak als woning gebruikt en zo de herinnering aan Karel de Grote met piëteit in ere gehouden. Je hoeft alleen maar de woorden van Frederik I te beluisteren in het document waarmee hij de Pragmatieke Sanctie, die Karel de Grote te Aken had uitgevaardigd, in het jaar 1166 bevestigde: *Het is onze wil en ons voornemen om de verheven koningen en keizers die ons zijn voorgegaan, in het bijzonder Karel de Grote en Glorievolle, als voorbeeld te nemen voor ons leven en voor de leiding over onze onderdanen en hun persoon daarbij altijd voor ogen te houden: hen navolgend willen wij in heel ons rijksgebied het recht der kerken, de ongeschonden staat van het rijk en de integriteit van de wetten handhaven.* Zoals Frederik hebben ook andere keizers er hun eer in gesteld om als in wedijver, met het voorbeeld van Karel de Grote, Frederik en andere keizers, hun voorgangers, voor ogen, steden in heel het rijk met nieuwe gunstbewijzen en voorrechten te overladen. Diezelfde instelling hadden zij ook met betrekking tot Nijmegen. Zo verzekert onder anderen Karel IV in de schenkingsbrief, uitgevaardigd als gouden bul, waarmee hij de privileges van Nijmegen in het jaar 1362[121] voor eeuwig vastlegt, met plechtige woorden dat *hij dit doet naar het voorbeeld van zijn voorgangers, de keizers en koningen namelijk, wier voetstappen* - aldus de tekst - *wij van harte en met hoop op goede uitslag wensen na te volgen.*

Zij hadden geen enkele reden Nijmegen iets te ontnemen; integendeel, talrijk waren de redenen om zijn oude waardigheid zo al niet uit te breiden dan toch onaangetast te bewaren. Dat kwam die stad toe, oudtijds vorstelijke woonplaats in het land van de Bataven, later hooggeroemd als keizerlijk verblijf, de stad die Karel de Grote aan de rand van het rijksgebied in oude glorie had hersteld en waar de keizers zelf vaak vertoefden en de rijksdag hielden.

119. W. Heda, De episcopis Ultrarectinis in: A. Buchelius (red.), Ioannes de Beka [...] et Wilhelmus Heda ... (Utrecht 1643) p.42 ('Actum Numaga palatio publico').
120. Ibidem, p.64 ('Nuimaga palatio Regio').
121. Het eigenlijke jaartal is 1357.

Geen enkel contemporain geschiedwerk dat ik onder ogen heb gekregen bevat gegevens die tot ander inzicht dwingen. Terwijl al het omliggende gebied onder eigen vorsten, bestuurders en heren stond, was Nijmegen, zoals de geschiedenis duidelijk genoeg leert, alleen de keizers onderhorig.

Wel gaven de koningen van Austrasië en de keizers eigen landvoogden aan de burcht, zoals, onder de koningen, Diederik van Kleef, die rond het jaar 700 bij Beatrix, de dochter van de graaf van Teisterbant, een andere Beatrix verwekte, de veelbesproken Beatrix die te Nijmegen met Aelius Gracilis trouwde: op haar voeren de graven van Kleef de lijn van hun geslacht terug. De in handschrift bewaarde Kleefse annalen noemen hem gouverneur van Nijmegen, omdat hij als stadhouder van de koningen aan het hoofd van de burcht stond. Zoals die boeken bij de jaren 1290 en 1299 berichten, werd Diederik IV door de keizers als gouverneur of stadhouder over Nijmegen en het land der Bataven aangesteld. Als die eerste Diederik enige rechtsbevoegdheid over de inwoners van Nijmegen had, wanneer is die dan afgeschaft? En wanneer is Nijmegen dan aan het rijk gekomen? En zou Karel, in zijn hoedanigheid van koning van Austrasië, voorafgaand aan zijn keizerschap, rond het jaar 770 de burcht voor zo'n grote geldsom herbouwd hebben, als die burcht aan een andere heerser had toebehoord? Die Kleefse annalen vermelden verder dat rond het jaar 1050 burcht en tol te Nijmegen door keizer Hendrik III tenslotte als leen werden geschonken aan Diederik de Vlieger, de tweede met die naam in de rij van de graven van Kleef. Maar in deze zaak is de betrouwbaarheid van de annalen met betrekking tot de burcht niet groot, en verdient keizer Frederik I meer vertrouwen. Die maakt alleen gewag van de schenking van de tol: in een document opgesteld te Mainz in het jaar 1182 bevestigt hij dat die tol, wegens het niet leveren van een afgesproken hoeveelheid textiel, aan de graaf van Kleef onttrokken en, als gold hier het recht van herinbezitneming, voor eeuwig aan het rijk toegewezen werd. Aan Otto II, graaf van Gelderland, schenkt hij[122] het Huis van Nijmegen - zo noemt hij de burcht - te leen, en uit de inkomsten van bovengenoemde nu aan het Huis verbonden tol kent hij hem jaarlijks driehonderd mark toe, door de keizerlijke belastingontvanger uit te betalen, als de inkomsten van het Huis zelf niet toereikend zijn voor het beheer: zo kon hij het Huis op eervoller en lofwaardiger wijze beheren - aldus de tekst van het document - en met groter zorg voor het rijk bewaren.

122. Niet Frederik I, maar Frederik II gaf de burcht van Nijmegen in pand aan Otto II.

Hier is alleen sprake van het Huis, niet van de stad Nijmegen of van het Rijk van Nijmegen. Maar gesteld dat dat wel de bedoeling is, dan moet hij toch slechts beheerder of waarnemer zijn geweest, en kon de *Historia Gelrica* hem in dit verband ook niet met een gewichtiger titel aanduiden.[123] Een beheerder nu of waarnemer heeft geen eigen rechtsbevoegdheid over zijn beschermelingen. Zo zijn er anderen geweest die zelfs graven van Nijmegen heetten: Memmard, graaf van Niumage, bij voorbeeld, die Heda bij het jaar 1165, citerend uit een brief van keizer Frederik I over het opheffen van een blokkade in de Rijn, als gekwalificeerd getuige vermeldt;[124] en Alard, graaf van Noviomagum, die in het jaar 1196 met goedkeuring van keizer Hendrik VI te Nijmegen een hospitaal van de Johannieters stichtte. Over hen schrijft, na Van Berchem, Johannes Pontanus in zijn *Historia Gelrica* bij het jaar 1202: *Mijn bevinding is dat wat men Nijmeegs gebied noemt, in het verleden door de zoëven genoemde Alard en de andere graven na hem op gezag van de keizer bestuurd is.* Frederik I liet de burcht in 1155 herstellen. Daar werd in 1164 uit Beatrix van Bourgondië zijn zoon Hendrik geboren, die hem als keizer zou opvolgen en die zelf de vader van keizer Frederik II zou worden. Dit alles bewijst ten overvloede dat Nijmegen tot op deze tijd aan geen enkele vorst of heer onderdanig is geweest, maar een vrije stad was, rechtstreeks staande onder de keizers en met eigen wetten en gebruiken, als de andere vrije steden en landen van het rijk.

[Nijmegen als (vrije) Rijksstad]
Men neemt aan dat keizer Frederik II het eerst de rechten van de keizersteden heeft vastgelegd. Hoe stond het op dit punt met de stad der Bataven? *De stad Aken*, zoals staat in de hymne van Karel de Grote, heette *de koningsstad, de hoofdstad van het rijk en eerste hofstad* en zij werd beschouwd - zoals op verschillende plaatsen in de documenten van de keizers te lezen valt - als de *zetel van het Roomse rijk ten Noorden van de Alpen*, waar de Rooms-Koningen ingehuldigd en gekroond worden, *en als de hoofdstad van alle steden en landstreken van Gallië*; *na Rome staat zij* - aldus keizer Frederik III - *boven alle landstreken en steden als eerste in waardigheid en eer, en het was de wil van de Roomse keizers en Koningen haar met hun bijzondere bescherming en welwillendheid, met de erkenning der stedelijke vrijheden en met de bevestiging van de goede gewoonten*

123. Johannes Isacius Pontanus, Historiae Gelricae libri XIV (Harderwijk 1639).
124. Heda 'De episcopis Ultrarectinis', p.183: 'Menardus Comes de Niumage'.

als met muur en torens te omgeven en haar boven alle andere steden met speciale privileges te eren. Maar de stad der afstammelingen van de Bataven, taai vasthoudend aan haar traditionele vrijheid, zelfstandigheid en waardigheid, liet zich niet in de rij van gewone steden dwingen. Het ging toch ook niet aan om de nakomelingen van onze voorouders, die het tegen alle om hun dapperheid vermaarde volkeren rondom hen konden opnemen, als tweederangs te beschouwen of hun stad, die door Karel de Grote op allerlei manieren met zijn Aken was verbonden, van het Aken ná hem te scheiden. Zij vroegen dus voor zichzelf en voor hun Nijmegen de bevestiging van de overgerfde rechten, en bovendien het toekennen van dezelfde rechten en privileges, zoals vermeld in de keizerlijke oorkonden, die aan Aken of aan de andere met bijzondere voorrechten geëerde rijkssteden door de keizers waren toegekend. Zij brachten naar voren dat dit even nuttig als eervol voor het rijk zou zijn. En wat gebeurt? Na overleg en in wijs beleid wordt de bede door Rooms-Koning Hendrik VII en keizer Frederik II ingewilligd, en de inhoud ervan door hun opvolgers herhaaldelijk bevestigd en uitgebreid.[125]

Het overtuigende bewijs hiervoor leveren de in het stadsarchief in origineel bewaarde schenkingsbrieven en oorkonden van Rooms-Koning Hendrik VII, uitgevaardigd te Weissenburg op 31 augustus 1230; en verder die van zijn opvolgers: Richard, te Aken op 22 mei 1258, Rudolf I, te Cochem op 10 september 1282, Albrecht, te Keulen op 31 juli 1304, en anderen. Rudolf en Albrecht schrijven dat *zij op grond van hun koninklijk gezag, naar het voorbeeld van koning Hendrik en keizer Frederik, hun voorgangers roemrijker gedachtenis, op de beden der Nijmeegse burgers goedgunstig beschikken en hen al die rechten, vrijheden, enzovoorts voor altijd toekennen*. Zo heeft alleen Nijmegen - ik vraag me inderdaad af of er in heel het Roomse Rijk een andere stad te vinden is die dit is te beurt gevallen -, bovenop de privileges die het vroeger reeds genoot, alle rechten, gewoonten, vrijheden, immuniteiten, gunsten, voorrechten en speciale oorkonden gekregen die Aken of een willekeurige andere Rijksstad ooit van de keizers ontvangen heeft. En hiermee zijn, kort samengevat, ook voor de stad Nijmegen de rechten van vrijheid, onschendbaarheid van grondgebied, hoge soevereiniteit en rechtspraak bevestigd.

Want er is geen enkele reden om aan te nemen

125. In 1230 schonk Rooms-Koning Hendrik VII Nijmegen de stadsrechten die in Aken van kracht waren, waarmee Nijmegen vrije rijksstad werd.

dat die tekenen van hoge waardigheid toen pas aan Nijmegen zijn toegekend, aangezien het met betrekking tot de belangrijkste ervan heel duidelijk vaststaat dat Nijmegen de meeste reeds lang tevoren bezat. Je hoeft alleen maar, bij de vele voorbeelden die hier aangevoerd zouden kunnen worden, de brief in te zien van de bisschop van Utrecht, de graaf van Gulik en de heer van Born[126] uit het jaar 1266, waarin door scheidsrechterlijke uitspraak wordt bepaald dat de Nijmeegse burgerij de graaf van Kleef geen belasting op haar bezit of koopwaar verschuldigd is; en dat volgens bepaling van het recht de graaf van Kleef een burger van Nijmegen die op zijn Kleefs gebied in overtreding is, voor belastingfraude alleen maar te Nijmegen mag dagvaarden, of zoals de uitspraak luidt: *hij*, de graaf van Kleef, *moet hierover verhaal en uitspraak zoeken bij de schepenen van Nijmegen, zoals in dergelijke zaken tot op heden gewoonte en gebruik is*. Hier worden de vrijheid van vervolging, de bevoegdheid tot rechtspleging, de principiële autonomie en het zogenaamde recht *de non evocando*[127] - dit laatste nadien ook door verschillende keizerlijke brieven bevestigd - door die vorsten uit de omgeving op zodanige manier aan Nijmegen overgedragen dat Nijmeegse burgers, in staat van beschuldiging bevonden in niet-Nijmeegs territorium, door de heer van dat territorium alleen maar in Nijmegen gedagvaard mogen worden. En duidelijk spreken ze uit dat dat recht niet door recente brieven van keizer Frederik II of Hendrik VII aan Nijmegen was toegekend, maar van oude oorsprong was en door een ononderbroken praktijk in Nijmegen tot op hun dagen geldigheid had bezeten. Daaruit valt op te maken dat in de schenkingsbrieven van de keizers, die we vermeld hebben, geen nieuwe rechten aan Nijmegen gegeven zijn, maar dat daarin veeleer, als men de zaak op de keper beschouwt, de traditionele rechten van de stad der Bataven uit de tijd van het Romeinse staatsbestel en imperium gehandhaafd en benadrukt zijn, en dat Nijmegen onder de hoofdsteden van het Roomse Rijk telt, die, naar de eensluidende opvatting der geleerden, in hun gebied heerlijkheidsrechten bezitten en als heer kunnen optreden (zie Andreas Gail, *Observationes* II.57.7). In genoemde scheidsrechterlijke brief leest men ook meermalen het woord ‘rijk’ ter aanduiding van territorium en machtsgebied van de stad Nijmegen: ook nu nog spreekt men in dit verband altijd van ‘het Rijk van Nijmegen’, doorslaand bewijs dat deze stad als orgaan van het rijk het opperste gezag toekomt. Want waarom zou een gebied oorspronkelijk van keizers en vorsten de speciale benaming ‘rijk’ opgelegd of toegekend hebben gekregen,

126. Vermoedelijk Born bij Susteren (Limburg).
127. Deze uitdrukking duidt op het recht om niet voor een rechter van buiten de eigen stad gedaagd te hoeven worden.

als de magistraat er op geen enkel terrein met het gezag van de rijksoverheid had kunnen bevelen? Vergelijk Aken, dat onder de vier voornaamste steden van heel het Roomse Rijk telt: zijn machtsgebied kreeg eveneens, en hoedt met zorg, de benaming ‘rijk’ of ‘koninkrijk van Aken’.

Deze onafgebroken lijn door de geschiedenis, vanaf het eerste ontstaan van het volk tot aan de dertiende eeuw na Christus, voert ons telkens als bij de hand naar Nijmegen en toont, dunkt me, duidelijk aan dat de oude hoofdstad van de Bataven nergens anders dan te Nijmegen gezocht moet worden. Als men zich de tijd van Gallienus, van Constantijn, van Karel de Grote, van Frederik I en Frederik II, zoals boven beschreven, weer voor de geest haalt, dan is er toch op het Eiland, of binnen het gebied van de oude Bataven, of in de landstreken in de buurt, geen andere stad te vinden, waaraan de versierselen van de hoogste waardigheid met meer recht toegekend kunnen worden, dan Nijmegen. Ik althans vind er geen, waarin die uit zo'n ver verleden stammende, diepe en welsprekende sporen van Bataafse waardigheid en hoofdstedelijke rang altijd maar door voor de dag blijven komen.

Hoofdstuk 6: *Dit blijkt verder uit het gegeven dat ook na de verpanding die waardigheid onder de hertogen van Gelre bewaard bleef*
[De Bataafse waardigheid tijdens de graven en hertogen van Gelre]

Als de daarop volgende eeuwen, naarmate ze verder van het begin verwijderd raken, ook de boven vermelde sporen van de Bataafse waardigheid steeds minder duidelijk tonen, dan hoeft dat bij zo'n lang tijdsverloop geen verwondering te wekken: dat geldt dan in het bijzonder voor de periode die begint met het opnemen van Nijmegen onder het getal der Gelderse steden.[128] En stel eens dat er heden ten dage geen enkel spoor van die waardigheid meer te vinden was, stel dat ‘Troje niet meer is’[129], dan staat toch nog, wat ons van ‘de Trojanen’ rest, in de glans van een groot verleden - en wij speuren dan niet zozeer naar ‘de Trojanen’ van nu als naar die van vroeger - ; overigens, die sporen van Nijmegen zijn nog niet zover uitgewist, dat daarin niet ook nu nog de stad der Bataven heel goed te herkennen is. Juist uit deze sporen gaan wij nu ons bewijsmateriaal halen, en wij zullen aantonen dat in de vier eeuwen die onmiddellijk op de verpanding volgden,

128. Vanaf 1247, toen Rooms-Koning Willem II de stad aan de graaf van Gelre verpandde, waardoor Nijmegen de status van Rijksstad weer verloor.
129. Vergilius, *Aeneis* II.325.

onder de graven en hertogen van Gelre, de traditionele waardigheid van het Bataafse volk te Nijmegen bewaard is gebleven.

[Het kasteel van Nijmegen]

In het jaar des Heren 1248 verpandde Rooms-Koning Willem van Holland het kasteel van Nijmegen met het toebehorend domein aan zijn bloedverwant, graaf Otto[130] van Gelre, met wiens hulp en geldelijke steun hij het keizerschap zocht te verwerven: de pandsom was 16000 zilvermark, waarmee het beleg van Aken gefinancierd werd, en na vijf jaar nog eens 5000, met het oog op de financiering van een veldtocht tegen de graaf van Anjou.[131]

De vraag is wat de omvang was van dit domein. Moeten onder die benaming, behalve het gebied waarover de burggraaf van het Rijk van Nijmegen als stadhouder is aangesteld, ook de districten begrepen worden die tegenwoordig, onder de naam 'Betuwe', het oostelijk deel van het Eiland uitmaken, of althans een aanzienlijk deel daarvan, en nog ander gebied daarbij? Eveneens is het de vraag of de term 'kasteel' wijst op verpanding van alleen het paleis, aangezien de afschriften van de documenten alleen spreken over het 'kasteel te Nijmegen', of over 'dat bekende kasteel Nijmegen' - waarvoor of waarbinnen kosten van bouw en versterking gemaakt zijn, te voldoen misschien als het ogenblik van aflossing gekomen is - of op verpanding van ook de stad. Of duidt 'domein' op de waardigheid van drager van rechtsmacht in het stadsgebied, te vergelijken met de situatie in naburige steden van het Roomse Rijk, waar vorsten op grond van zo'n zelfde waardigheid zich geleidelijk aan een bepaalde grotere rechtsmacht toegeëigend hebben? Ik heb in ieder geval vernomen dat er nog een oorkonde bestaat van Otto, waarin hij zich graaf van Gelre en hoofd van de rechtsheerlijkheid Nijmegen noemt. Verder is ook niet duidelijk met wat voor afspraken en op welke voorwaarden Nijmegen destijds onder de steden van Gelre is opgenomen.

Maar ik ga nu niet dieper in op die problemen, die voorwerp van een breder opgezet onderzoek zijn. Ik houd me aan de algemeen aanvaarde opvatting dat Nijmegen met zijn paleis en domein voor 21000 mark door de Rooms-Koning aan de graaf van Gelderland in pandverbintenis is overgedragen. De uit deze verbintenis ontstane verplichting, bedoeld als zekerheid voor de pandnemer, heft niet de eigen waarde van het pand op, voert geen onderhorigheid in en verandert niets aan de positie of de vrijheid van de gemeenschap. Want ook bij beleningen wordt de vorstelijke investituur door de keizers steeds verleend met behoud van het recht van derden.

130. Otto II.

131. Gewoonlijk wordt deze verpanding in 1247 gesitueerd.

Het is in ieder geval heel duidelijk dat er in deze overeenkomst met betrekking tot Nijmegen voor gezorgd is de oude vrijheid, waardigheid en hoogheidsrechten van de stad geen enkele schade te laten lijden door de verpanding.

[Keizerlijke waarborgen voor de vrijheden]

Dat de koningen, over wier bevoegdheid ik nu niet wil argumenteren, deze bedoeling hadden, blijkt alleen al hieruit dat die koningen en hun opvolgers en de keizers ten gunste van Nijmegen met telkens nieuwe oorkonden alle boven vermelde rechten, ná even goed als vóór de verpanding, zonder enige inperking, eerder zelfs met verruiming en uitbreiding, bevestigd hebben. Behalve de in het voorgaande vermelde brieven van Richard in 1257, van Rudolf in 1282 en van Albrecht in 1304 heb ik er verschillende andere gezien: van koning Lodewijk, gedateerd 28 februari 1324 te Keulen; van dezelfde als keizer, daags vóór Hemelvaart 1338 te Frankfurt; van koning Karel IV, 26 juli 1349 te Aken; van dezelfde als keizer, 31 januari 1357, eveneens te Aken: deze oorkonden zijn voorzien van het Gouden Zegel. Verder zijn er nog brieven van Wenceslaus, gedateerd dinsdag vóór het feest van Sint Gallus[132] 1384 te Aken; twee van Frederik III, 11 augustus 1442 te Frankfurt - één van die twee bevat de brief, waarin kort tevoren, op 21 juli, de privileges van de stad Aken uitvoerig beschreven waren -; van Karel V onder andere het zeer lange te Brussel op 12 november 1549 gedateerde document.

Al die oorkonden worden zorgvuldig bewaard in de Grote Kerk, in een ruimte aan de noordkant, te midden van zeer veel andere schitterende gedenkstukken van het verleden van de stad, en om schade door schimmel te voorkomen worden zij jaarlijks, als het weer geleidelijk opklaart, door het stadsbestuur en een afvaardiging van de burgers één voor één gekeurd: onderwijl wordt de ingang van de kerk bewaakt, vroeger door gewapende meesters van de broederschappen, tegenwoordig door beambten van het stadhuis. In die oorkonden worden voor de burgers van Nijmegen, ná zowel als vóór de verpanding, alle rechten, privileges en gewoonten bevestigd; zelf heten zij de trouwe onderdanen van het Rijk. Ze worden door de keizers ook genoemd ‘onze trouwe Nijmeegse burgers, die ons en het Rijk bijzonder na staan’. Niets spreekt duidelijker taal dan de brief van Rudolf.

132. De feestdag van de heilige Gallus valt op 16 oktober.

Ik haal hem, omdat hij zo kort is, volledig aan.

'*Rudolf, Rooms-Koning bij de gratie Gods, altijd Vermeerderaar, aan alle trouwe onderdanen van het Rijk, die deze brief zullen inzien, genade en alle goeds. Aangezien onze beminde burgers, inwoners van Nijmegen, die ons en het Rijk bijzonder na staan, niet zelf tot borgtocht verplicht mogen worden, noch in rechte aangesproken mogen worden, ten opzichte van de achtenswaardige heer, de graaf van Gelre, noch van welke andere heer ook, geven wij U, allen en eenieder, bevel en opdracht om deze onze burgers in hun vrijheden te bewaren en met geen ongemak ten gevolge van borgtocht of gerechtelijke aansprakelijkheid, ter oorzaak van wat ook, lastig te vallen noch dat aan anderen in uw district toe te staan. Gegeven te Boppard, 21 september, 11de indictie, in het jaar des Heren 1272*[133]*, het jaar 9 van onze regering.*'

Ook na de verpanding hebben de keizers van het Roomse Rijk er bij de burgers van Nijmegen meer dan eens op aangedrongen om zich aan het gezag van de Gelderse vorst te onttrekken en, in toepassing van een soort recht van terugkeer, aansluiting te zoeken bij het Rijk. Toen het hertogdom Gelre in de rijksban werd geslagen, werden Nijmegen en zijn inwoners ontzien: aldus in de brief van Frederik III uit 1442 en in een andere van Sigismund uit 1431. Bepaald wordt ook dat zij, als ze wellicht handel drijven met inwoners van Gelre of met andere buren, die in de ban gedaan zijn, niet op grond daarvan de ban oplopen. Als er in het hertogdom Gelre goederen van vreemden geroofd worden, hoeven burgers van Nijmegen, mits onschuldig, nergens straf voor roof te ondergaan. Nijmegen werd zo behandeld alsof het een bijzondere positie had en het een eigen staat was. Ook Nijmegenaren werden soms, in individuele gevallen, door de keizer in de ban gedaan, maar zodra ze daarvan ontslagen waren, bleven ze altijd weer in het volledige bezit van hun privileges: dat valt op te maken uit de brief van Wenceslaus van 1384 en uit heel de serie brieven die we zojuist vermeld hebben. Er is dus geen reden om aan te nemen dat de burgers van Nijmegen bij gelegenheid van de verpanding door de keizers van hun oude waardigheid werden beroofd.

[De eed van graven en hertogen]

Hoewel de pandbezitters, de graven en hertogen van Gelre, aan die waardigheid een hekel hadden - normaal bij hoge heren -, lezen we toch niet dat één van hen bij één van de keizers stappen heeft gedaan om een nieuwe schriftelijke bevestiging van de oude privileges van Nijmegen te voorkomen. Dat hadden ze zeker gedaan,

133. Het eigenlijke jaartal is 1282.

als ze van mening waren geweest dat de hoge waardigheid van de stad door de verpanding ook maar enigszins was aangetast of dat de bevestiging of verruiming van die waardigheid een ongunstig effect had met betrekking tot de voorwaarden van de verpanding. En zijzelf konden aan die waardigheid ook niets afdoen, want de rechten en privileges die de burgerij van oudsher bezat en die door het Rijk omstandig waren bevestigd kunnen niet door vorstelijke willekeur ingeperkt worden. Er zijn keizerlijke decreten die de vorsten streng verbieden dit op enigerlei wijze te proberen.

Maar voor het geval dat de Nijmeegse burgers door die wettelijke bescherming niet voldoende beveiligd waren, hebben achtereenvolgens alle graven en hertogen van Gelderland, alvorens de regering te aanvaarden, meestal met een zo genoemde eed op 'lijf en leden', aan die burgers op hun verzoek plechtig beloofd dat zij al hun rechten, immuniteiten, privileges, oorkonden, gewoonten ongerept in ere zouden houden, en met een onder het grootzegel uitgevaardigd document hebben zij dat alles bovendien ten eeuwigen dage bevestigd. Over Reinoud III in het jaar 1344 en Filips II, de koning van Spanje en laatste hertog, bericht uitvoerig Pontanus' *Historia Gelrica*. Van de andere hertogen, die in de periode tussen die twee geleefd hebben, is er een lange rij documenten, waarin zij allen, ieder aan het begin van zijn bewind, met een formele eed de burgers van Nijmegen hun waardigheid en vrijheid gegarandeerd hebben. Vaak ook hebben zij oorkonden hieromtrent uitgevaardigd, als er soms tussen hen en de burgers van Nijmegen een vete ontstaan en weer bijgelegd was. Zelfs ook de echtgenoten van de hertogen hebben soms die privileges van de burgers van Nijmegen met eigen brieven erkend; zoals ook de stadhouders van Gelre: zo heeft Renier van Oranje[134] in 1543 met bevestiging onder ede nog documenten toegevoegd. Die documenten hadden de Nijmeegse burgers niet kunnen eisen en hadden de hertogen van Gelre niet uitgevaardigd, als van de opperste waardigheid, door zoveel keizerlijke oorkonden bevestigd, ook maar het geringste deel ofwel door de verpanding verloren was gegaan of door het gezag van de hertogen was weggenomen.

[Burggraven en rechters]

Blijft over de verpande stad zelf. Geen verstandig mens kan, dunkt me, aannemen dat zij uit eigener beweging afstand gedaan heeft van haar voorvaderlijke waardigheid en zich zo maar ondergeschikt heeft gemaakt aan de hertogen van Gelre. Het volk van de Bataven kan onmogelijk zo onverwachts als ontaarde nakomelingen afstand genomen hebben van de voorbeelden der voorouders, de overgeërfde aanleg en de eerbied voor het eigene en zo zonder reden dat alles vaarwelgezegd hebben.

134. René van Chalon, prins van Oranje, werd in 1543 stadhouder van Gelre.

De moeite die men zich getroost heeft om de oorkonden van de keizers en hertogen te verkrijgen, die borg moesten staan voor het ongeschonden bewaren van die waardigheid, bewijst trouwens het tegendeel. Het staat dus meer dan duidelijk vast dat, onder welke voorwaarden ook Nijmegen aan de hertog van Gelre is toegevallen, de stad géén schade heeft opgelopen, integendeel alle oude rechten van de hoogste waardigheid en de glorievolle naam van Rijksstad bewaard heeft. Je hebt nog een spoor van twijfel, lezer? Bestudeer dan eens de rechten, die de graven van Gelre bij de verpanding misschien lijken gekregen te hebben: niets zult je vinden, wat je tot een andere mening zou kunnen dwingen dan de mening die door ons naar voren is gebracht. Want behalve de belastingambtenaars - ik bedoel de inners van de belasting, dat wil zeggen: van dat deel van de domeinopbrengsten dat aan de graaf van Gelre verschuldigd is - zendt de hertog precies genomen twee magistraten naar Nijmegen: een burggraaf en een rechter.

De burggraaf bewoont het keizerlijk paleis en hij is landvoogd over het aangrenzende rechtsgebied, dat ‘Rijk van Nijmegen’ genoemd wordt. Deze landvoogdij is de voornaamste en waardigste van alle landvoogdijen in heel Gelre. Tegenwoordig is de burggraaf de voorzitter van de vergadering van het gewest. Voorzover ik weet, behartigt hij te Nijmegen geen publieke zaken, buiten die van het Rijk of van zijn landvoogdij.

Kleine en eenvoudige rechtszaken worden buiten de rechtszaal om door afgevaardigden van het stadsbestuur afgehandeld, zaken van velerlei aard ook door de burgemeesters; als de partijen het niet eens zijn met hun uitspraken, gaat men naar het stadsbestuur voor herziening. Andere zaken worden in de vergadering van de twaalfmannen besproken, die men gewoonlijk schepenen noemt. De rechter neemt niet deel aan hun gerechtelijk onderzoek, hij brengt ook zijn stem niet uit, en doet geen uitspraak: hij verleent alleen zijn gezag en zijn titel aan de rechtspraak van de twaalf en buiten hen om is hij machteloos. Hij beschikt niet over ordebewakers, boden of over een gevangenis. De Nijmegenaren bepalen zelf de manier van rechtspreken voor deze rechtbank; de beambten in hun dienst heten stafdragers, en dezen dragen in het openbaar als onderscheidingsteken de ‘staf der gerechtigheid’. Men beschouwt van oudsher de waardigheid van de rechter als groter dan die van de schepenen en de oud-burgemeesters, maar als geringer dan die van de burgemeesters.

Nijmegen laat geen door de hertog voor het Rijk van Nijmegen en het paleis benoemde burggraaf en geen voor de stad benoemde rechter toe, als die persoon niet al behoort tot de eigen burgerij en de eed als burger op de stad heeft afgelegd.

Bovendien moeten beiden met een plechtige eed beloven trouw hun taak uit te oefenen en alle rechten, voorrechten en gewoonten van stad, burgers en inwoners van Nijmegen volledig te eerbiedigen.[135] Deze gewoonte is van oudsher altijd te Nijmegen in acht genomen, zoals archiefstukken uit het jaar 1410 vermelden. Beiden krijgen ook op het paasfeest, ter herinnering aan bovengenoemde eed, een overkleed in tijdelijk leenbezit - moet ik hier spreken van een bekleding of van een belening? -, uitgevoerd in de stadskleuren zwart en rood en versierd met zuiver zilver; zij dragen het gedrapeerd over hun mantel, een kledingstuk zoals ook de burgemeesters en hun dienaren, beambten en anderen, die in dienst van de stad zijn, op diezelfde feestdag plegen te dragen. Het volk noemt dit bijzondere in leen gegeven overkleed in de landstaal **Kovel** of 'kapmantel', misschien naar de kapmantels van de barden uit de tijd van onze voorouders. Dit gebruik is met zekerheid eeuwenoud en in andere steden kent men het niet. Het ontsnapt zozeer aan alle menselijke herinnering dat de oorsprong ervan geheel en al in nevelen gehuld is.

Burggraaf noch rechter heeft enig aandeel in stadspolitiek of burgerlijk bestuur. Geen van hen beiden, noch iemand anders, die door zijn waardigheid of zijn ambt verplichtingen heeft aan de hertog van Gelre, wordt toegelaten tot het lidmaatschap van de magistraat. De stad pleegt helemaal niets, uit hoofde van het door hen beklede ambt, aan de burggraaf of rechter te betalen, en er is bij eenstemmig volks- en raadsbesluit 230 jaar geleden bepaald dat hun nooit iets bij wijze van geschenk gegeven mag worden. De burggraaf belooft in de eed, waarmee hij zich tegenover de stad verplicht, de met autoriteit geproclameerde uitspraken van het Nijmeegse oppergerecht zonder tegenstribbelen ten uitvoer te leggen. Als de rechter zich eventueel niet loyaal opstelt, herinneren de twaalfmannen of het stadsbestuur hem aan zijn plicht, en als hij moeilijk doet, wijzen ze voor het betreffende geval in zijn plaats een ander aan. De geschiedenis leert dat dat in het verleden meer dan eens gebeurd is. Als de rechter buiten de stad vertoeft en hij heeft niet zelf tevoren iemand benoemd, dan neemt de eerste schepen de functie van rechter waar. Publieke stukken, als volmachten, akten van overschrijving, eigendomsakten, testamenten, vermogensattesten en dergelijke, en ook schuldbekentenissen, die buiten het gezag van de rechter om in aanwezigheid van twee twaalfmannen opgemaakt zijn, worden als geldig beschouwd.

Uitgezonderd de personen die wij nu genoemd hebben, worden alle andere stadsambten louter op gezag van de stad toegekend.

135. In een stad woonden burgers of 'poorters', die, als ingeboren stedelingen, in het bezit van de stedelijke burgerrechten waren en de poorterseed aan de stad hadden afgelegd; stadsbewoners zonder burgerrecht noemde men ingezetenen.

Normaal gesproken verleent te Nijmegen de hertog van Gelre deze ambten niet, en al evenmin het stadsrecht, het recht van gratie, vrij handelsverkeer noch iets dergelijks. Maar de ambten van belastinginners, burggraaf en rechter, die wij nu opgesomd hebben, zijn van dien aard, dat het echt wel waarschijnlijk is dat de keizers die ook vroeger door geschikte dienaren hebben laten bekleden, en dat aldus na de verpanding, onder de graven en hertogen, dezelfde bestuursvorm en waardigheid in stand is gebleven die ten tijde van de keizers bestond, of dat er in ieder geval geen nieuw recht, tot schade van de publieke waardigheid, door de keizers aan de graven verleend is.

Het valt weliswaar niet te ontkennen, dat de hertog van Gelre onder verwijzing naar die pandovereenkomst[136] zichzelf langzamerhand de titel van soeverein en erfelijk vorst heeft aangematigd. Evenmin dat hij er meer dan eens energiek naar gestreefd heeft om met velerlei trucs zijn machtsgebied uit te breiden, aan de waardigheid van de stad tekort te doen en er soms met geweld inbreuk op te maken en haar in de rol van provinciestad te dwingen. Dat hier veel wederrechtelijks ondernomen is, is soms in publieke documenten zowel door de gewestelijke Staten betuigd als door de hertogen zelf toegegeven. Dit lot deelde Nijmegen met de meest vrije en de meest welvarende steden van het Roomse Rijk. Weliswaar lieten de Nijmegenaren hier soms - dat was nu eenmaal gewoonte - een aantal lege titels passeren en bogen ze, niet in staat een te zware last af te schudden, voor de eisen van het ogenblik, maar zij gaven nooit hun recht op: integendeel, altijd hebben zij waar het maar kon, in het openbaar en in persoonlijk contact, krachtig hun waardigheid verdedigd. Ze hebben niemand, ook geen hertog, de waardigheid van hun stad straffeloos laten aantasten. Telkens als iets daarvan in de verdrukking kwam, vonden ze, uitziende naar een goede gelegenheid, tijd en manier om haar volledig te herstellen of te bevestigen. Zo hebben zij vanaf de verpanding tot aan deze tijd toe hun oude zelfstandigheid en hoogheidsrechten ongeschonden bewaard.

[Nijmegens zelfbestuur]

In een duidelijke situatie is er geen behoefte aan hypothesen of redeneringen, er zijn feitelijke bewijzen aanwezig. De Nijmegenaren hebben in hun eigen gebied voor hun burgers en onderdanen gezamenlijk én afzonderlijk wetten uitgevaardigd; ze hebben ze geïnterpreteerd en naar gelang van de omstandigheden herzien. En geen ander stedelijk recht dan dat wat ze zelf hebben vastgelegd hadden ze vroeger en hebben ze nu.

136. In 1247.

Zij spreken recht in strafzaken en civiele zaken: geen beroep is mogelijk, niet bij de heer van Gelre noch bij iemand anders. Er bestaat alleen een overeenkomst waarbij in civiele zaken in bepaalde gevallen de stad Aken, als betrof het een consultatie of een vorm van appèl, van de betreffende stukken kennis neemt en nagaat of te Nijmegen conform de stedelijke statuten uitspraak is gedaan of niet, waarbij de bevoegdheid tot uitvoering voor Nijmegen onverlet blijft. Personen, die in het Rijk van Nijmegen worden aangeklaagd wegens een misdrijf, worden door burgers van Nijmegen berecht. Geschillen van burgerlijke aard worden in heel dat Rijk en zelfs in een aantal aangrenzende districten aan de overkant van Waal en Maas rechtstreeks van de lagere plaatselijke rechtbank naar Nijmegen overgebracht en allemaal daar zó beslecht dat er geen enkel beroep aangetekend kan worden, noch bij de heer van Gelre, noch bij de stad Aken, noch bij welke instantie ook.

Alleen de burgemeesters of tweemannen hebben het recht een burger of een inwoner in hechtenis te nemen. In hun gevolg hebben zij eigen ordebewakers, in een recent verleden nog gewapend met dubbelbladige bijlen. De magistraat geeft naar eigen goeddunken aan terecht of ten onrechte gevangen genomen burgers of inwoners de vrijheid en straft de schuldigen. Hij richt galgen op, onderhoudt de stadsknecht of beul en heeft het recht van verbanning, om iemand voor eeuwig, volgens de woorden van de keizers, *in heel het Roomse Rijk van oost tot west en in alle hemelstreken* het verblijf te ontzeggen.

Van oudsher heeft Nijmegen zijn eigen arsenaal. Het heeft behalve de vaandels van de schutterijen nog een ander, groter, oorlogsvaandel of labarum[137], dat bewaard wordt in het stadhuis en dat vóór de burgemeester, die ten strijde trekt, uitgedragen wordt. Onze mensen spreken van een Baender of 'Vaandel', zoals dat van oudsher bij de grootste veldheren en in vrije staten in gebruik was. Bovendien hebben de Nijmegenaren het recht een onderzoek in te stellen naar de beweegredenen voor een tweegevecht of voor een zelfverdediging met wapens en het recht in hun gebied een duel uit te schrijven.

Zij hebben verschillende verdragen gesloten, zoals bij voorbeeld dat met de Hanzesteden, waarin zij de andere steden van Gelre vóór waren. Deze steden vertegenwoordigen zij gewoonlijk door hun gezanten bij de bijeenkomsten van dat verbond. Tot het naleven van dat verbond hebben ze indertijd ook hun eigen burgers en inwoners onder ede verplicht. Er zijn ook andere verdragen: met Keulen in 1278 en 1377,

137. Het *labarum* was de militaire standaard die keizer Constantijn in een visioen getoond werd als zegeteken in de strijd tegen de laatste heidense keizers van het Romeinse rijk: de spreuk op het *labarum* was: met dit teken zul je overwinnen.

met Mainz in 1316, met Koblenz in 1317 en met andere steden: in de betreffende oorkonden kan men de woorden *diffidatio*, *guerra* en *treuga* lezen.[138]

Nijmegen stelt zelf zijn stadsbestuurders aan. Toen de hertogen van Gelre eens tegen dit recht opgekomen waren en de bevoegdheid voor zich opeisten jaarlijks op 2 januari twee schepenen uit te kiezen, hebben de Nijmegenaren niet gerust voordat Karel van Egmond hen het recht van keuze onaangetast had teruggegeven. Dat is ook tegenwoordig nog onverkort van kracht, behalve dan dat, toen Nijmegen door de gezamenlijke legers van de Verenigde Provinciën in het jaar 1591 heroverd werd, in de akte van overgave aan de doorluchtige Maurits van Oranje als heer van Gelre het recht toegekend is in naam van de Staten-Generaal, voor de duur van de oorlog tegen de Spanjaard, de burgemeesters en nieuwe raadslieden aan te stellen.[139]

Bij de bestuurders berust het recht belastingen en heffingen te bepalen, te innen en kwijt te schelden: de opbrengst valt niet toe aan de keizer noch aan iemand anders, maar alleen aan de Nijmeegse staat. Zo ook het recht lastdieren en voertuigen te vorderen ten behoeve van de postdienst over hoofd- en zijwegen, het recht naar eigen goeddunken de stad te versterken en te verfraaien, en het burgerrecht te verlenen. Verder het recht geldschieters, de zogenaamde Lombarden, toe te laten en met betrekking tot hen bepalingen uit te vaardigen. Ook het recht om goud en zilver aan te munten en de waarde van de munt vast te stellen.

Hieraan zijn nog toe te voegen de tolgelden van haven, rivieroever en openbare weg, het recht van openbaar bezit, van vrij handelsverkeer, het recht vrijgeleiden uit te schrijven, een misstap te vergeven, boetes te heffen en represailles te nemen, het recht op een eigen schatkist, een eigen archief en het afvaardigen van gezanten; het recht op het houden van geldinzamelingen, het recht op eigen maten en gewichten, het recht op inbezitneming van onbeheerde, niet als iemands eigendom beschouwde goederen en op inbezitneming van de erfenis van mensen die geboren zijn uit een onwettig huwelijk en zonder erfgenaam sterven; en andere soortgelijke rechten, die ik in groten getale op zou kunnen noemen, als ik dat nu zou willen nagaan. Om het in één woord samen te vatten: alle rechten, die ik nu in korte vermelding heb opgesomd, en ook de andere, die in de voorbije eeuwen onder de naam van regaliën[140] door de Rijkssteden zijn uitgeoefend, gelden in Nijmegen.

Deze rechten staan zwart op wit in de keizerlijke schenkingsoorkonden of zijn, zoals aannemelijk is, begrepen in de benaming ‘oude gewoonten’.

---

138. *diffidatio*: oorlogsverklaring, *guerra*: oorlog en *treuga*: bestand, godsvrede.

139. Aldus de vertaling van de gedrukte tekst. De tekst van het in het archief van Nijmegen bewaarde handschrift van Smetius is korter, en luidt: 'Dat is ook tegenwoordig nog onverkort van kracht, behalve dan dat in de akte van overgave in het jaar 1591 aan de hoogste stadhouder van de provincies het recht toegekend is, voor de duur van de oorlog tegen de Spanjaard, de burgemeesters en in aanmerking komende raadsleden aan te stellen'. Blijkbaar heeft Smetius op het allerlaatst een uitvoeriger versie van zijn tekst vervaardigd. Gemeentearchief Nijmegen, Coll. Joh. Smetius pater 6.

140. Koninklijke hoogheidsrechten.

Want niet pas sinds kort, maar al eeuwenlang, ook ten tijde van de graven en hertogen van Gelre, gelden deze rechten in Nijmegen, en dat bij heren, die er meer op uit zijn de zelfstandige steden in de omgeving te beroven van een waardigheid die die van henzelf naar de kroon steekt, dan te dulden dat door soepele houding van hun kant iets van die waardigheid op die steden overgaat.

Laat niemand denken dat ik die uitspraken met groter aplomb doe dan redelijk is: kijken we maar naar *het recht in zake religie*, het verhevenste dat recente staatsrechtauteurs kennen. De Paus van Rome heeft zich, heel bijzonder in vroegere eeuwen, ingespannen dit in alle territoria zonder beperking of onderscheid aan zich te trekken. De burgers van Nijmegen hebben het van hem als hoogste geestelijk leider gedaan gekregen dat hij al hun privileges bevestigde en dat zij geen interdict of banbliksem hoefden te vrezen, zelfs als zij na excommunicatie met elkaar maatschappelijk verkeer zouden onderhouden. Aan de geestelijkheid in hun gebied hebben ze lasten, diensten en belastingen opgelegd; degenen die in de religieuze stand waren ingetreden hebben ze, door besluiten van zowel burgerij als stadsbestuur, van alle vormen van erfrecht uitgesloten. De Jezuieten, die in het geheim de stad waren binnengekomen, hebben ze het verblijf ontzegd en openlijk hebben ze de Religie geïnstalleerd, toen ze in augustus 1566 de kerk van de Johannieters, waar de afvaardigingen uit de wijken normaal bijeenkomen, op hun gezag aan de prediking van de Reformatoren hebben overgedragen.

En zij hebben deze rechten en privileges ook niet laten verlopen, maar ze hebben ze altijd door, niet alleen vroeger maar ook in onze tijd, door politieke overeenkomsten in ongeschonden staat bewaard. In het jaar 76 van de vorige eeuw [1576] zijn door keizer Rudolf II alle schenkingsoorkonden van eerdere keizers, door ons boven vermeld, op uitdrukkelijk verzoek van Nijmegen, in een nieuw, allerplechtigst diploma bevestigd. Toen ruim twee jaar later de Unie van Utrecht gesloten werd, die onze provincies de naam ‘Verenigde’ gaf, trad Nijmegen vrijwillig tot die unie toe, maar onder uitdrukkelijk in een gezegelde oorkonde vastgelegd beding dat alle privileges en hoogheidsrechten de stad voor altijd onschendbaar toekomen. Toen Filips II zich door een burgeroproer meester had gemaakt van de stad, heeft hij die rechten in 1587 ook in een eigen, nieuw diploma bevestigd. Toen Nijmegen eindelijk in 1591 met de Staten van de Verenigde Provinciën verbonden werd,

werd ook weer duidelijk bepaald dat aan de waardigheid en privileges geen afbreuk gedaan zou worden, maar dat alles onverkort in stand zou blijven.

De gouden en zilveren munten van Nijmegen dragen het opschrift van keizerlijke stad of staat en voeren het keizerlijke wapen als onderdeel van het stadswapen[141]. Als je kijkt naar Aken, enige eeuwen geleden Nijmegens voorbeeld, naar Keulen, eens de hoofdstad van Beneden-Germanië, en naar andere hoogst aanzienlijke steden van het Roomse Rijk, welke andere stad is er dan aan deze kant van de Alpen te vinden, waaraan al die rechten in duidelijker en vollediger bewoording worden toegekend?

Er is dan ook geen enkele reden om je bij het horen van de naam Nijmegen, een, ik wil niet zeggen, provinciale, maar ook niet een of andere nieuwe of onbekende stad voor te stellen. De stad, hoe bloeiend ze vroeger ook geweest is, had niet de kracht, niet het gezag om zich dat alles op eigen kracht te kunnen verwerven. Nijmegen kon ermee volstaan de waardigheid, die erfenis was van de Bataafse voorvaderen, maar door veranderingen in het verloop van zoveel eeuwen geschokt en ondermijnd was, met alle kracht te hoeden en ongeschonden aan het nageslacht door te geven, zodat wij daarin ook vandaag nog de onmiskenbare sporen van het edele volk en van de stad der Bataven zouden kunnen herkennen en bewonderen.

Hoofdstuk 7: *Dit blijkt ook uit de titel 'hoofdstad'*
[De aloude hoofdstad der Bataven]

Door het gebruik van de algemene benamingen 'de stad' en 'het volk' van de Bataven geeft Tacitus duidelijk te kennen - hetgeen wij boven aangetoond hebben - dat hij doelt op de eerste stad, de hoofdstad, van het volk. Het is trouwens zo dat het vele dat wij boven, de draad van de geschiedenis volgend, in twee hoofdstukken over de waardigheid van de Bataven, vanaf de vroegste oorsprong van het volk tot op de dag van vandaag, gezegd hebben ons duidelijk naar Nijmegen als moederstad verwijst. Want een voorname plaats, een die met de naam 'stad', *urbs* gesierd werd, moet ze geweest zijn, de vestiging die het middelpunt van het wegennet was, die de keizers zoveel eeuwen tot hun verblijfplaats kozen, die ze boven meer vermaarde vestigingen van het Roomse Rijk met privileges begiftigden, en waarin, meer dan in andere plaatsen in het Bataafse gebied, overduidelijke sporen van de heerlijkheid der vaderen altijd door, ook na de verpanding, te zien bleven.

141. Namelijk de dubbelkoppige adelaar.

Toch zullen wij nog pregnanter en met een, voor zover tegenwoordig mogelijk, nog sprekender bewijs aantonen dat precies als de overgeërfde sporen van voorname waardigheid, ook die eervolle benaming 'hoofdstad' altijd, ook na de verpanding van Nijmegen, aangetroffen wordt.

[Souverein optreden van Nijmegen]

Ook al zijn de historische gegevens na de twaalfde eeuw na Christus behoorlijk onvolledig en duister, toch vergunnen ze ons hier een straal van licht. Vanaf het ogenblik waarop Nijmegen verpand werd aan Otto[142] was het alsof de macht van de graven van Gelre groeide vanwege die befaamde plaats. Die macht nam in bijzondere mate toe en kwam toen eerst, willen wij de werkelijke situatie weergeven, tot schitterende ontplooiing. Nijmegen werd overigens niet één uit een rij gewone provinciesteden.[143] Hoewel zij voorwerp van verpanding geworden was, heeft de stad toch meer dan eens samen met de pandnemer officiële brieven naar het buitenland en oorkonden van verdragen met haar zegel bekrachtigd. De stad heeft het document van de overeenkomst uit 1266 tussen de graven van Gelre en Kleef in haar archief opgeborgen: zij beschouwde zich als partij bij een overeenkomst die als een verdrag onder vrienden moest gelden.

Reinoud[144] volgde zijn vader Otto op. Toen hij aan de macht was, sloot Nijmegen als belangrijke stad een verdrag met Keulen, waarbij Keulen aan Nijmegen in geval van rechtsweigering het zogenaamde recht van vergelding of van pandbeslag jegens de burgers van Keulen verleende en dit zonder beperking toekende. En in de oorkonde van het verdrag voegde Keulen het volgende toe: *Ook hierover zijn wij het uitdrukkelijk eens geworden: als er toevallig tussen de edele heer de graaf van Gelre* - die de Keulenaren overigens kort tevoren eigener beweging als hun advokaat hadden gekozen - *en ons onenigheid of meningsverschil ontstaat, dan zullen de burgers van Nijmegen, van wie ieder weet dat zij tot het Roomse Rijk behoren, op grond daarvan geen last, bezwaar of belemmering in onze stad en voor de naaste omgeving van onze stad ondervinden; het omgekeerde zal ook gelden voor onze medeburgers, in Nijmegen en voor de naaste omgeving van Nijmegen. Ook zal niemand van ons, te weten wij, rechter, schepenen, raadsleden en alle burgers van Keulen, iets, dat tegen deze regeling en tegen de vriendschapsband ingaat, ondernemen, op touw zetten of toelaten tegen genoemde rechters, schepenen en alle burgers van Nijmegen of een van hen; en zij ook niet tegen ons of tegen een van ons:*

142. Otto II.
143. Ten gevolge van de verpanding in 1247 werd Nijmegen van Rijksstad voortaan een Gelderse stad.
144. Reinoud I.

ontslag van deze verplichting vergt een termijn van vier weken. Het stuk is opgemaakt in 1277 op vrijdag na het feest van St. Nicolaas. Hier zie je dus een stad die, zo'n dertig jaar na de verpanding, behalve de Rooms keizer niemand anders als hogergeplaatst erkent, zelfs niet de graaf van Gelre, aan wie zij kort tevoren als pand gegeven was; een stad, die aan de haar niet goedgezinde Keulenaren en de Gelderse pandnemer een officiëel vrijgeleide waarborgt.

In het vorige hoofdstuk hebben we de oorkonde van keizer Rudolf geciteerd, waarmee hij in 1282 te Boppard voor Nijmegen de status van vrije Rijksstad bevestigde. Enige tijd later, in 1316, ontzegde Nijmegen Reinoud de souvereiniteit. Vergelijk de tekst van Pontanus: *De inwoners van Nijmegen waren de eersten, die hem een kort maar scherp briefje op perkament zonden, waarin ze hem ontsloegen van de eed, waardoor hij jegens hen met betrekking tot het Rijk van Nijmegen gebonden was, en waarin zij van hun kant zichzelf aan zijn obediëntie en bescherming onttrokken.* Hier volgt de letterlijke tekst: *De schepenen, burgemeesters en de gehele burgerij van Nijmegen groeten onderdanig en eerbiedig Zijne Excellentie, hun zeer dierbare heer Reinoud, graaf van Gelre. Uwe Hoogheid moge hierbij vernemen dat wij U in dit schrijven volledig ontheven en ontslagen verklaren van elke eed en elke verplichting, waardoor U aan ons met betrekking tot het Rijk van Nijmegen gebonden bent. Wij stellen vast dat wij van nu af aan niet onder uw bewind en bescherming zullen staan. En wij danken Uwe Excellentie ervoor dat U in het verleden in grote trouw onze heer zijt geweest. Ten bewijze hiervan is ons zegel aan dit document gehecht. Aldus beslist en bekend gemaakt in het jaar des Heren 1316 op de vigilie*[145] *van Allerheiligen*[146].

Er staat dus dat de graaf van Gelre met betrekking tot het Rijk van Nijmegen door een eed van trouw aan Nijmegen gebonden is. Het is nauwelijks te geloven dat provinciesteden zich van een aldus geformuleerde opzeggingsbrief bedienden. Op deze manier hadden ze hun erfelijke heer niet kunnen aanspreken. Maar toen Nijmegen als voornaamste stad het voortouw nam, hebben naar haar voorbeeld ook de andere steden van Gelre zich van de oude Reinoud afgewend en het oog gericht op zijn zoon Reinoud, met uitzondering slechts van Arnhem, dat in handen was van de vader. Met zoon Reinoud of te zijnen voordele verbonden zich kort daarna, in 1317, met het oog op het bijeenbrengen van gelden, vijf steden, met Nijmegen als eerste van alle voorop.

145. 'Vigilie' betekent 'dag vóór'.
146. Het feest van Allerheiligen valt op 1 november.

Het lijkt dat deze Reinoud II de Nijmegenaren heel bekwaam naar zijn hand heeft gezet en zo Nijmegen op de erkende lijst van Gelderse steden heeft weten te krijgen. Hij heeft met een plechtige verbintenis, vastgelegd in een officiële oorkonde, die hij Nijmegen in 1319, daags vóór het feest van Sint Petrus Banden[147], deed toekomen, zijn woord gegeven, dat hij in heel zijn graafschap in zaken van gewicht en bij de aanstelling of het ontslag van landvoogden niets zou ondernemen zonder raadpleging en toestemming van grote en kleine steden. Hij publiceerde in 1322 bij openbaar plakkaat een regeling van rentekwesties met de aantekening ervoor te zullen zorgen dat er geen enkele inbreuk op het Nijmeegse gewoonterecht gemaakt zou worden. Eveneens kondigde hij, volgens de wens en met de instemming van de burgers van Nijmegen en van de onderhorigen in de naburige districten, in de vorm van een contract bepalingen af, waaraan de rechtspraak zich te houden had. De bepalingen die het land van Maas en Waal betreffen zijn in 1321 en 1328 te Nijmegen opgesteld. De bepalingen betreffende de Over- en Neder-Betuwe heeft hij in 1327 ook in het Nijmeegs archief gedeponeerd.

[Eerste der vier kwartiersteden]

Onder zijn bewind is het getal van de vier belangrijkste steden vastgesteld: Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem: zij zouden gelden als de eerste steden van heel het gebied (**hoofd-steden** genaamd) en als moederstad elk aan het hoofd staan van het eigen kwartier, waaraan zij hun naam zouden geven. Al zijn aantal, rangorde en waardigheid van die steden nu al eeuwen bekend, toch tasten met betrekking tot hun oorsprong en inrichting de geschiedschrijvers in het duister. Als ík hier mijn vermoeden volg, dan breng ik die zaak met Reinoud in verband, en wel met die periode van zijn regering waarin hij pas de waardigheid van hertog van keizer Lodewijk had ontvangen. Want naast de vermelding van de geschiedschrijvers dat Reinoud *zijn onderdanen de vrede had teruggegeven, en een zeer mooie bestuursvorm*, volgens de woorden van Aquilius, *in de steden van zijn rijk had ingevoerd*, is er het vaststaande feit dat vóór die tijd Nijmegen altijd en overal op de eerste en voornaamste plaats stond en dat de rangorde tussen de andere, de provinciesteden, varieerde. In de zojuist vermelde oorkonde van 1317 bezet Zutphen de eerste plaats na Nijmegen, Roermond de tweede. In een andere oorkonde uit 1339 - het jaar dat Reinoud tot hertog werd benoemd

147. Het feest van Sint Petrus Banden viel in die tijd op 1 augustus.

- is aan de stad Geldern na Nijmegen de eerste, aan Zutphen de tweede, aan Roermond de derde en aan Arnhem de vierde plaats toegekend. Maar, zoals in de documenten te lezen valt, worden, te beginnen in 1343, het jaar waarin zoon Reinoud[148] zijn overleden vader opvolgde, en van dan af altijd, de vier voornaamste steden in de boven vermelde volgorde gegeven, met Roermond vóór Zutphen, en heten ze hoofdsteden (hooft-steden), terwijl de andere plaatsen meestal 'kleiner' of 'klein' genoemd worden.

In die eeuwen kenden de standen van het Roomse Rijk een ordening in vier geledingen en in overeenstemming daarmee had de keizer, als aan de andere rijksvorsten, zo ook aan de nieuwe hertog bij zijn aantreden in de oorkonde van zijn benoeming vier hoofden van dienst met het recht van erfopvolging toegekend, een hofmeier, een maarschalk, een kanselier en een schenker. In overeenstemming hiermee besloten de gewestelijke Staten unaniem dat er vier regionale hoofdsteden zouden zijn, die als de eerste steden van het hele hertogdom zouden gelden. Ik ben van mening dat dit met algemene stemmen is gebeurd. Want niet alleen hield Reinoud volgens de belofte die hij aan het begin van zijn regering gedaan had, bij bepalingen en in zaken van minder belang, meestal rekening met de eenstemmige opinie van de Staten, maar vooral: nergens vind ik in de literatuur dat één van de andere steden ooit met die vier eerste in conflict is geraakt over die eervolle waardigheid noch die vier met elkaar over de rangorde.

In Gelre gebruikte men vroeger, in de tijd dat vooral bisschopszetels of de meer bewoners tellende hoofdplaatsen van een bepaald gebied de naam 'stad' droegen, deze naam ofwel in verband met de onderlinge concurrentie der plaatsen ofwel in verband met de bekende tactiek van bedreiging die de hertogen er ten opzichte van Nijmegen op na hielden. In ieder geval, na Nijmegen, dat de keizers zelf van oudsher met de eerbiedwaardige naam 'stad' plachten te eren, kwam aan de volgende plaatsen de voorrang toe: in het IJsselgebied, aan Zutphen, in het gebied der Menapirs nabij de Maas, aan Geldern op grond van zijn traditionele naam, en aan Roermond vanwege recente bevoordeling door de heersers, en in het gebied aan de Rijn, aan Arnhem. In verband daarmee werd besloten aan elk kwartier afzonderlijk een eigen hoofdstad te geven en daarbij Roermond, een bloeiende, bij de samenvloeiing van Roer en Maas zeer gunstig gelegen stad, te verkiezen boven de stad Geldern. Aan het gebied van Geldern dankten de vorst zelf en ook het hertogdom hun oorsprong en naam.

148. Reinoud III.

Het was een ernstige zaak dat de in tijd eerste stad, waarbij de overige gebieden zich in een groeiproces als ledematen bij een hoofd hadden aangesloten, bij een der andere steden achtergesteld werd. Toch werd Roermond dus boven Zutphen gesteld, hoewel Zutphen de moederstad van het graafschap was geweest, toen het gebied van Geldern nog door eigen gouverneurs en plaatsvervangers of bewindvoerders bestuurd werd.

[Nijmegen en Gelre]

Nijmegen was nog maar zeer kort geleden, en toen wellicht niet eens zeer hecht, met het graafschap verbonden. Hoewel de stad er dus vanuit Gelders standpunt gezien het laatste bijgekomen was, kreeg zij toch de eerste plaats uit eerbied voor haar bijzondere waardigheid, haar ouderdom, de status van het onderhorige gebied, het keizerlijk paleis en haar naam als keizerstad. Kort tevoren nog beschikte Nijmegen alleen maar over zijn eigen rijk en misschien over een klein gedeelte van de naburige districten om zijn waardigheid als hoofdstad van de Bataven zo goed en zo kwaad als het ging te handhaven. Nu kwam er ander territorium bij op het Eiland en op het Gallisch [zuidelijk] oevergebied, dat vroeger bezet was geweest door de bisschoppen van Utrecht, de graven van Teisterbant en de hertogen van Brabant, maar dat nu door de heer van Gelre in bezit was genomen, die kort tevoren ook Tiel door gebiedsruil had verworven. Daarmee herkreeg Nijmegen nu als het ware door herinbezitneming een goed deel van zijn vroegere waardigheid.

De stad breidde haar majesteitelijke nieuwe waardigheid niet alleen uit naar het gebied ten zuiden van de Waal en naar het gebied van het Eiland in de Betuwe tussen Waal en Rijn, maar ook naar het gebied ten noorden van de Rijn tot aan de IJssel en de Drususgracht, ja nog verder, voorbij het oorspronkelijk territorium van de Bataven in het oude Germanië, in het gebied van de Usipeten en Sicambriërs; ten zuiden van de Waal breidde zij die waardigheid uit op het oevergebied tot ver voorbij de kop van het Eiland, in het gebied van de Menapiërs op beide oevers van de Maas. In die tijd kreeg Nijmegen de naam de eerste in waardigheid te zijn onder de voorname steden in heel het hertogdom Gelre. Ook in de volgende eeuwen wilden de Nijmegenaren die naam behouden, liever dan te functioneren als zelfstandige Rijksstad zonder binding met Gelre. Want hoewel ze tweehonderd jaar tevoren door de keizers op allerlei wijzen en met royale beloften uitgenodigd waren zich los te maken uit het verbond met en de afhankelijkheid van de graaf van Gelre, konden ze zich er nooit toe brengen dat te doen. Langs deze door mij beschreven weg kon het dus gebeuren dat Nijmegen ook nu nog tot de steden van Gelre gerekend wordt.

Toch hebben de Nijmegenaren toen noch later hun stad aan de hertog prijsgegeven.

Ze hebben er altijd met jaloerse zorg op toegezien dat de hertog niet op gewelddadige wijze haar status van vrije stad zou aantasten. Zo hebben ze in 1343 een maximum gesteld aan het aantal begeleiders dat Reinoud III bij zijn intrede in Nijmegen mocht vergezellen. Toen ze lucht gekregen hadden van de boze plannen die de hertogen tegen hun vrijheid beraamd hadden, troffen zij in 1457, en later, publiekelijk maatregelen tegen de verantwoordelijken: ze noemden die verraders en vijanden. Als ze bang waren voor gevaar vanuit de burcht, die het normale verblijf was van de hertogen, bezetten ze die, en soms, in 1372 en later, verklaarden ze die tot eigendom van de stad. Ze bouwden bovendien zelf andere versterkingen tegen de burcht en zorgden er zo voor dat ze van die kant niets te vrezen hadden. Rooms-Koning Maximiliaan heeft in een overeenkomst met Nijmegen in 1481 vrije toegang tot de burcht gegarandeerd gekregen.

Van alle hertogen hebben de Nijmegenaren na Arnoud van Egmond diens kleinzoon Karel als hun meest verbitterde vijand ervaren. Vaak deed hij een aanval op hun vrijheid en hij ging zover in zijn plannen, met name in 1530, toen hij notabelen onder het mom van een gesprek naar Middelaar ontboden had en ze onder bedreiging met de dood bijna tot het aanvaarden van harde voorwaarden dwong, dat sommige mensen toen meenden dat het afgelopen was met de vrijheid van Nijmegen. Geldenhouwer spreekt als volgt over Arnoud: *Deze was op aandringen van de burgers van Nijmegen tot hertog van Gelre benoemd, maar hij was hen niet erg dankbaar, want het juk dat zijn kleinzoon Nijmegen tenslotte opgelegd heeft, had hij zelf al vaak geprobeerd op te leggen.* En Hermann graaf von Neuenahr schrijft in zijn korte uiteenzetting over Gallia Belgica aan Pirckheimer dat *de Rijksstad Nijmegen door het despotisch optreden van de hertogen van Gelre aan het Rijk onttrokken was.* En let op: hoewel de notabelen toen met de dood voor ogen te Middelaar vast werden gehouden, voorkwamen zij toch met welgekozen woorden dat de hertog in Nijmegen een versterking aan zou leggen of dat hij ooit de stad met een garnizoen zou belasten. Toen Karel enige jaren nadien zonder zich veel aan de overeenkomst gelegen te laten liggen de burcht versterkt had, veroverden de Nijmegenaren haar en sloopten de versterkingen. En tenslotte kwamen ze met hem overeen dat hij de Nijmeegse burcht op dezelfde manier mocht bezitten als zijn voorouders gedaan hadden, en wel om te voorkomen dat zij als uitgangspunt voor gewelddadige acties zou dienen. Niet veel later is met hertog Willem[149] overeengekomen dat hij binnen geen enkele stad in het hele gebied een versterking zou aanleggen.

149. Willem II van Gulik.

[De kwartiersteden versus de hertogen]

Ik keer terug tot de voorname steden, de vier hoofdsteden van de regio. Als eerste in waardigheid en gezag waren zij de aangewezen vestingen en steunpunten ter bescherming van het algemeen welzijn en van de politieke vrijheid. Zij kozen hun posities in de strijd tussen de hertogen Reinoud III en Eduard en tussen de Bronkhorsten en de Heeckerens[150]. Over oorlog, vrede, verdragen, geldzaken en belasting, over vervreemding en verpachting van gebieden, steden, landvoogdijen, burchten, hoeven en inkomsten en over andere aangelegenheden die het staatsbestel als geheel en de rechten van alle burgers betroffen, mocht de hertog niet zonder hun raad en toestemming beslissen. Ik vind in de literatuur dat bij het toekennen van voorrechten, bij de zorg voor de voedselvoorziening en het financieel beheer en bij praktisch alle andere gewichtige zaken, zelfs in kwesties van huwelijkssluiting, de hertog hun raad en instemming zocht, en dat evenzeer in hun naam als in naam van de hertog de soldij aan de soldaten werd uitbetaald. In heel het hertogdom waren de landvoogden gehouden onder ede en met een gezegeld schriftstuk te beloven om, als de hertog kinderloos zou komen te sterven, de steden, landvoogdijen, burchten en inkomsten te bewaren voor de ridderschap en de vier belangrijke steden, dit tot voordeel van het hele gewest en in het bijzonder van de belangrijkste stad van ieder kwartier. Vergelijk de oorkonde van 1501: de Staten van het gewest sloten een overeenkomst bepalend dat na de dood van een kinderloze hertog niemand hem als hertog op mocht volgen tenzij zijn benoeming was goedgekeurd door het merendeel van de ridderschap en het merendeel van de kleinere steden én goedgekeurd door elk van de vier hoofdsteden.

Deze vier steden beschermden als Romeinse volkstribunen de overige steden en de mensen op het platteland tegen de aanslagen en onrechtvaardigheden van de hertogen. Als iemand, een landvoogd of de hertog zelf, tegen wet en recht in een persoon lastig viel, dan kon de bezwaarde zich met een klacht wenden tot de hoofdstad waaronder hij ressorteerde: deze stad moest de klacht verder naar omstandigheden afhandelen. Zij moest dan de overtreder herinneren aan zijn plicht en hem of zijn bezit voor de rechtbank brengen of de zaak naar de hertog verwijzen. Als de hertog niet binnen twee maanden een rechtvaardige uitspraak zou doen, dan had de hoofdstad samen met de ridderschap de volgende bevoegdheid: zij konden de aangeklaagde voor het gerecht dagen met het bevel zich binnen zes dagen in de hoofdstad te komen verantwoorden, en zij konden daarbij, als de rechter die namens de hertog optrad zich misschien weigerachtig opstelde, rechtsgeldig aan de zwaarte van het misdrijf aangepaste strafmaatregelen treffen tegen persoon of bezit van de aangeklaagde;

150. De Bronkhorsten en de Heeckerens waren twee belangrijke Gelderse adelsgeslachten die met elkaar in machtsstrijd verwikkeld waren en daarbij de hertogen bespeelden.

ofwel ze konden in hun eigen kwartier beslag leggen op de inkomsten van de hertog zelf. De stad kon ook aan de andere hoofdsteden bericht sturen met het verzoek dat ze ieder in het eigen kwartier op gelijke wijze de hertog gehoorzaamheid en inkomsten zouden weigeren. Ze kon zo nodig ook de ridderschap bijeenroepen; en alle standen moesten, na oproeping, op eigen kosten verschijnen, om te overleggen en samen te bewerken dat de hertog in een officiële akte het slachtoffer recht zou verschaffen en het onrecht zou herstellen en bestraffen. Zo hebben de Staten van het gewest tijdens het bewind van Reinoud IV, Arnoud, Adolf en Karel[151] onderling besloten.

De hertogen hebben in verschillende documenten en verdragen nadien deze macht van de hoofdsteden bevestigd, zoals het historisch materiaal herhaaldelijk, met name voor de jaren 1418, 1423, 1435, 1441, 1449, 1471, 1501 en andere jaren, duidelijk aantoont. Alleen al het in het kwartier van Nijmegen gelegen dorp Driel is binnen een tijdsverloop van acht jaar twee keer het voorwerp van dergelijke bescherming geweest. Toen er een meningsverschil ontstaan was tussen hertog Arnoud en zijn broer Willem over grondbezit in Driel, kwamen de Nijmegenaren tussenbeide. Naar hun oordeel had Arnoud geweld gebruikt tegen Willem en zij zetten acht voorname edellieden, van wier diensten Arnoud gebruik had gemaakt, gevangen te Nijmegen: zij eisten tegen hen doodstraf en verbeurdverklaring van goederen. De aangrenzende kwartieren stonden Nijmegen met raad terzijde. Toen dit geschil uit de wereld was geholpen, ontstond er gauw genoeg een ander, van ernstiger aard. De Drielenaren hadden een dijk doorgestoken waarvan ze de eigendomsrechten voor zich opeisten: vanwege die daad werd door een plaatselijke rechtbank, en daarna door Arnoud en de omwonende adel, bepaald dat ze het recht op leven en bezit verbeurd hadden. Op verzoek van Driel kwam Nijmegen tussenbeide. Het districtshoofd kreeg de waarschuwing te horen dat hij zich niet moest vergrijpen aan leven of bezit van de inwoners van Driel: anders zou Nijmegen dat opvatten als een daad van geweld en onrecht; wat Nijmegen voor Driel deed, dat zou het op grond van het verdrag ook voor hem doen, als daar aanleiding toe zou zijn. Met een grote groep ridders trok de hertog in eigen persoon naar Driel om genoegdoening te eisen. De Nijmegenaren namen tegen hem de wapens op en op het luiden van de alarmklok stelden ze zich achter hun burgemeesters op. De hertog was hen vóór met zijn aanval op de inwoners van Driel, schuldigen én onschuldigen. De Nijmegenaren verklaarden dat de Drielenaren geweld was aangedaan en dat zij hen bij dit geweld niet in de steek konden laten, omdat dit alles in hun kwartier plaatsvond.

151. Arnoud, Adolf en Karel: het Huis van Egmond.

Ze bezetten het tolhuis van Lobith en het gebied van Buren en ze riepen de ridderschap en afvaardigingen van de hoofdsteden te Nijmegen bijeen. Ook de hertog zelf en die hem handlangersdiensten hadden verleend ontboden ze onder vrijgeleide daarheen. De bisschop van Utrecht en de hertog van Bourgondië bemiddelden en tenslotte werd er een generaal pardon uitgeschreven en werd door hernieuwing van verdrag het hele geschil bijgelegd: de rechten van iedere stad moesten onaangetast blijven; wat elk van de vier hoofdsteden aan de hertog zou voorleggen, moest deze binnen twee maanden afhandelen, op straffe van verlies van de inkomsten uit het betreffende gebied, als hij schuldig of te traag van handelen was.

Niet alleen de bewoners van het eigen gewest zochten bij de hoofdsteden toevlucht en hulp, als zij een geschil hadden met de hertog, maar ook hoogheden en vorsten uit het buitenland, die met stedelijke macht weinig ingenomen waren, wendden zich soms voor hun belangen tot de steden. In de geschiedboeken kan men lezen dat dit zelfs door de keizer meermalen gedaan is. Kijk voor dichterbij naar die ene, boven zijn collega's uitstekende, Bourgondiër[152]. Hij schrijft in 1433 als volgt aan Arnoud: *Toen wij volgens uw verzoek onze brief ter verdediging van uw belang naar uw steden stuurden*. En dreigend voegt hij eraan toe: *Als dit niet gebeurt, zullen wij dit, zo hebben wij besloten, aan uw steden meedelen*. Ook beklaagt hij zich in een brief van 1456 aan de hoofdsteden dat Arnoud de belangen van het hertogdom verwaarloost en hij roept ze op in raad en daad samen te werken om de erfenis van Catharina en Adolf en het heil van de gemeenschap veilig te stellen.

Deze leidinggevende steden van de kwartieren ofwel hoofdsteden vertegenwoordigen gewoonlijk ieder in hun eigen kwartier de kleinere steden en zij regelen voor het gewest als geheel oplegging en inning van de belastingen. Naar hen worden namens de hertog de onderwerpen gestuurd ter bespreking in openbare vergadering. In dringende zaken die het staatsbestel als geheel raken is het de gewoonte dat zij alleen bijeenkomen en de passende maatregelen nemen op grond van het hen door allen toevertrouwd gezag. Op eigen gezag, zonder de hertog daarin te kennen of zijn bevel af te wachten, roepen zij de ridderschap en de kleinere steden ter vergadering en schrijven zij, volgens gebruik, de vergaderingen uit van het eigen kwartier. De burgemeester van één der hoofdsteden is de voorzitter van de kwartiersvergadering.

152. Bedoeld is Filips de Goede.

De klerk van de hoofdstad noteert de besluiten en handelingen: met het zegel van de hoofdstad worden oorkonden en brieven bekrachtigd, en de politieke stukken, die het kwartier als geheel betreffen, worden bewaard in het hoofdstedelijk archief.

[Nijmegen versus de hertogen]

Maar bij deze dingen sta ik verder niet stil. Onder die vier hoofdsteden - aldus Hadrianus Barlandus - *bezet Nijmegen de eerste plaats met de oudste naam, het hoogste inwonersaantal en de grootste rijkdom*. Jacobus Meyerus noemt Nijmegen *de eerste stad van het Gelderse land*. Aan Nijmegen als eerste in rang kwam ook de eerste en voornaamste rol toe in het bestuur van het gehele hertogdom. Heel vaak verdedigde Nijmegen het belang van het hele gebied bij de hertog en bij buitenlandse vorsten, soms ook het belang van hertog en gewest samen. Buitenlandse vorsten, de keizer zelf, schreven naar Nijmegen als de eerste stad, die de andere steden kon vertegenwoordigen. Meer dan eens kwam Nijmegen in naam van allen op voor het algemeen belang en riep het de vergadering van heel het gewest bijeen. Lees je de *Historia Gelrica* in haar geheel, dan kom je dat gegeven op bijna iedere tweede pagina tegen. Waar Nijmegen toe overhelde, was altijd een factor van groot belang bij het bestuursbeleid van hertog en landstreek. Sla er de annalen maar op na.

In 1344 gingen de Nijmegenaren de andere standen voor bij de voorbereiding van een bondgenootschap ‘voor het welzijn van de regio’. Reinoud[153] had onder ede en met de bekrachtiging van een oorkonde, voorzien van het kleine zegel, beloofd dat hij hun voorrechten niet zou aantasten, maar daarmee niet tevreden verlangden ze bovendien dat hij te Nijmegen in het openbaar zijn woord zou geven met het uitspreken van de eedsformule, en de tekst van de oorkonde met het grote zegel zou bekrachtigen. Hij beloofde plechtig dat hij dit zou doen en op raad van Johan van Kleef wees hij aan de Nijmegenaren de graaf van Meurs en tweemaal zeven edelen als borg toe. Men kwam ook overeen, en legde dit in oorkonde vast, dat Reinoud met twee ridders en hooguit acht geharnasten Nijmegen binnen mocht komen; de graaf van Meurs mocht zich slechts vergezeld van vier ridders, de anderen slechts vergezeld van twee, bij hem voegen.

Toen deze Reinoud een aantal jaren later onenigheid had met zijn broer Eduard, spande Nijmegen zich tevergeefs in om door toedoen en scheidsrechterlijke uitspraak van de andere hoofdsteden het geschil bij te leggen. Maar merkend dat Rei-noud de lastigste was van de twee kozen de Nijmegenaren voor Eduard. Zoals de *Historia Gelrica* bij het jaar 1355 schrijft: *Nijmegen stelde vooral Eduard hulpmiddelen ter beschikking*

153. Reinoud III.

en in zeer hecht verdrag met hem verbonden legde het tenslotte de heerschappij over heel Gelre in zijn handen. Maar ook Reinoud had zijn vrienden: zijn schoonvader Jan, hertog van Brabant, zijn verwant Johan, graaf van Kleef, en de bisschop van Munster, Adolf von der Mark. Toen Eduard later bij Gulik op 24 augustus 1371 een gewelddadige dood vond, heeft Reinoud op 6 september met een nieuw charter de voorrechten van Nijmegen bevestigd. Hij werd uit zijn gevangenschap bevrijd en in zijn waardigheid hersteld.

Nog geen drie maanden daarna stierf hij. Een groot deel van de Staten richtte zich nu tot Machteld, de zuster van de overleden broers, maar *de inwoners van Nijmegen hebben met de Bronkhorst-partij Willem, de eerstgeboren zoon van de hertog van Gulik,*[154] *beleend door de keizer, tot hertog gekozen en zijn vader als regent en voogd aangesteld*. Zo staat het in het handschrift van de Kleefse Kroniek, en er is geschiedkundig materiaal in overvloed om dit te bevestigen. Voornamelijk met hulp vanuit Nijmegen verovert Willem Arnhem en Tiel. Nijmegen blokkeert troepen uit het Kleefse. Met de moedige hulp van een Nijmeegs contingent wordt de Brabanders enige tijd later bij Grave een zware nederlaag toegebracht; zeventien vaandels laten ze op het slagveld achter, die opgehangen worden in de grote kerk in Nijmegen.

Met algemene stemmen van alle standen wordt Willem door zijn broer Reinoud[155] vervangen. Onder zijn bewind brengt Nijmegen in 1418 een verdrag tot stand, waarin ridderschap, steden en plaatsen bepalen dat hun grondgebied niet met geweld verdeeld mag worden en niemand wederrechtelijk mag worden lastiggevallen. En mocht Reinoud kinderloos sterven, dan moet zijn opvolger in de hertogelijke waardigheid de goedkeuring krijgen van het merendeel van de ridderschap en het merendeel van de kleinere steden én van elk van de vier hoofdsteden.

Niet veel later, na Reinouds dood, lonkten velen, die ieder de Staten van het gewest voor zich probeerden te winnen, naar de hertogstitel. Arnoud van Egmond, een naaste verwant van Reinoud, de achterkleinzoon namelijk van zijn zuster, werd door de heer van Buren te Grave vastgehouden en de vrees bestond dat hij naar een andere verafgelegen plaats zou worden weggevoerd. Toen zijn de Nijmegenaren, uit angst voor mogelijk grote politieke beroering, op eigen initiatief gewapend naar Grave getrokken en hebben ze Arnoud in een openbare vergadering te Nijmegen voor de Staten gebracht. Hoewel enkelen zich toen tegen zijn erkenning als hertog verzetten en bijna allen wilden dat er een periode van tenminste vijftien dagen voor diepergaand overleg werd ingeruimd,

154. Willem I van Gulik.
155. Reinoud IV.

zetten de Nijmegenaren daartegen uiteen waarom zij met dat uitstel niet konden instemmen, en zij dreven door dat Arnoud meteen tot hertog werd uitgeroepen. Toen de Nijmegenaren Arnoud in 1458 bij hun geding tegen hem in het openbaar voorhielden dat de gebeurtenis zo had plaatsgevonden, kon hij, hoezeer ook in alle andere opzichten hun vijand, in zijn antwoord deze hulpvaardige dienst niet ontkennen of ontveinzen. Zij vooral waren de drijvende kracht bij het besluit dat Arnoud dertien jaar onder voogdijschap van zijn vader Jan moest staan. Niets van politieke aard mocht er gebeuren zonder toestemming van de zestienmannen: vier viertallen, één per kwartier, zouden de kwartieren hem terzijde stellen, bestaande uit telkens twee man uit de ridderschap en twee man uit de hoofdstad van ieder kwartier. Ook andere zaken van bestuurlijke aard werden Arnoud in gemeenschappelijke beslissing van de Staten voorgeschreven. Arnoud heeft ze zelf, binnen veertien dagen na de dood van Reinoud, tegenover Nijmegen en heel het gewest, punt voor punt bekrachtigd in eenzelfde soort oorkonde als waarin de oude Nijmeegse voorrechten zijn vastgelegd.

In 1458 stelde Arnoud Nijmegen alleen verantwoordelijk voor alle verdragen die op verschillende tijdstippen tussen de Staten van het gewest gesloten waren en voor alle voorstellen die gedaan waren voor de ordening van het staatsbestel. En hij verweet de stad dat zij erop uit was geweest zijn gezag en macht te breken, de waardigheid van hertog en hertogdom naar zich toe te trekken en zichzelf als meesteres aan het gehele hertogdom op te leggen. Deze beschuldigingen, hoewel op de kwaadaardige manier van een aanklager Nijmegen voor de voeten geworpen, kunnen toch als bewijs dienen dat het aandeel van Nijmegen in het bestuur van het gewest verreweg het grootst was. Niemand, die de geschiedenis van die tijd ook maar oppervlakkig doorneemt, kan daaraan twijfelen.

Toen een tijdje later bleek dat het gewest in vorst Arnoud niet een figuur had die inschikkelijk genoeg was en voldoende begaan met de publieke zaak en dat Nijmegen aan hem geen vriend had, gingen de gedachten van de Nijmegenaren uit naar zijn zoon Adolf. Voornamelijk met hun hulp werd Arnoud in Grave gevangen genomen; hij werd afgezet en deed het bestuur over het gewest over aan zijn zoon. Sindsdien hebben de Nijmegenaren steeds partij gekozen voor Adolf, hoewel brieven van hertog Jan van Kleef, van koning Jacobus van Schotland, van Paus Sixtus IV en van andere machtige heren bij hen aandrongen op verandering van houding.

Voor zijn waardigheid hebben ze zich altijd krachtig ingezet. Toen Arnoud was bevrijd en Adolf door de Bourgondiër[156] gevangen werd gehouden, werd op initiatief van Nijmegen de graaf van Meurs benoemd tot waarnemend bestuurder van het gewest en werd er te Nijmegen tussen drie kwartieren een nieuw verdrag gesloten vóór Adolf en tegen Arnoud. Omdat Arnoud niet tegen hen opgewassen was, verpandde hij zijn hertogdom aan Karel de Stoute van Bourgondië.

[De Bourgondische en Habsburgse tijd]

Na Arnouds dood deed de strijdlustige Karel een gewapende inval in het gewest. Hij dreigde Nijmegen met een nederlaag, zoals hij die kort tevoren de bloeiende steden Luik en Aken had toegebracht. Zij hielden zich dapper onder het beleg. De standen der overige steden besloten hun beleid van de afloop ervan af te laten hangen. Omdat Nijmegen tenslotte niet tegen de belegerende macht opgewassen was en nergens vandaan hulp kon verwachten, was het gedwongen zich aan de Bourgondiër over te geven, met de clausule dat de stad gespaard zou blijven. Meteen daarop kreeg Karel van de magistraten van de andere steden de stadssleutels en werd hij door alle Staten van het gewest als vorst erkend. Toen hij vier jaar later bij Nancy gesneuveld was, riep Nijmegen opnieuw de Staten van het gewest bijeen, en met algemene stemmen werd Adolf, de vroegere heer, tot hertog uitgeroepen en werd tevens die eretitel in geval van zijn heengaan aan zijn erfgenamen toegewezen. Maar Adolf sneuvelde in hetzelfde jaar bij Doornik, en Nijmegen droeg het bestuur over aan zijn zuster Catharina.

Toen Willem van Egmond met de bezetting van Arnhem de waardigheid van voogd aan zich probeerde te trekken en toen zijn beide zonen Nijmegen binnentrokken en zich daarbij allerlei beledigende woorden permitteerden, arresteerden de Nijmegenaren het tweetal, wierpen ze in de gevangenis, en hielden ze drie jaar in verzekerde bewaring.[157] Nijmegen drong aan op de herovering van Arnhem en stelde zich teweer tegen de plannen van degenen die bij de heer van Kleef hulp zochten: de stad had slechts één doel voor ogen, dat het hertogdom niet in stukken uiteen zou vallen. Gewapenderhand bevrijdden Nijmeegse troepen Catharina, die in Geldern door Bourgondiërs en Klevenaren belegerd werd. Toen tenslotte Rooms-Koning Maximiliaan met een groot leger Gelre bedreigde, sloot men in een gemeenschappelijk besluit van de Staten met hem een verdrag onder billijke voorwaarden. Maar tegen het verdrag in belastte Maximiliaan de bewoners van de Veluwe met heffingen; bovendien, toen hij Adolfs zoon Karel[158], die in een veldtocht tegen de Fransen door dezen gevangengenomen was, als enige niet uit langdurige gevangenschap vrijkocht,

156. Bedoeld is Karel de Stoute.
157. Willem van Egmond, de broer van Adolf van Egmond, streed tegen de erfgename van Karel de Stoute, Maria de Rijke, die getrouwd was met Maximiliaan van Oostenrijk.
158. Karel van Egmond.

terwijl de andere gevangenen uit hetzelfde gevecht wel de vrijheid kregen, ging Nijmegen, door Karels lot bewogen, samen met de graaf van Meurs en bewerkte zo de vrijkoop. En de Nijmegenaren, hun oude eed indachtig, begroetten Karel, in zijn eigen stad teruggekeerd, als hun hertog. Met grote moed verdroegen zij het beleg door keizer Maximiliaan en ze verjoegen zijn leger van hun stadsmuren en zelfs uit heel het hertogdom.

Naderhand stelde Karel zich, naar het voorbeeld van zijn grootvader Arnoud, eerder afwijzend op tegenover Nijmegen, zoals de historische gegevens met name voor de jaren 1525 en 1530 duidelijk maken. De ontstane beroering kwam wel meteen tot bedaren, maar toen hij enige tijd later aanstalten maakte om Gelre over te doen aan de koning van Frankrijk, reageerden als eersten de Nijmegenaren. Ze maakten zich meester van de Valkhofburcht, het keizerlijk paleis, en zich er niet toe bepalend de anderen het goede voorbeeld te geven, stuurden ze hen meteen ook boden en hulptroepen om Karels garnizoenen uit de burchten en steden te verdrijven of ze de toegang te ontzeggen. De documenten van de overeenkomst vermelden vervolgens met evenveel woorden dat het geschil tussen Karel en Nijmegen en de andere steden bleef aanhouden. Nijmegen riep daarop de grote Statenvergadering van het gehele gewest bijeen. In die vergadering troffen de Staten een vergelijk met de hertog van Gulik en Kleef en ze gaven Karel onder bepaalde voorwaarden zijn zoon Willem[159] als mederegent met de titel 'verdediger van het gewest'. Ook benoemden ze Willem als opvolger, mocht Karel kinderloos komen te sterven, en ze legden tegelijkertijd ook de inhuldiging van de nieuwe hertog vast.

Deze wijzigingen weet Karel aan de inwoners van Nijmegen en met zijn vrijwel laatste woorden gaf hij uiting aan zijn woede jegens hen, met name jegens burgemeester Canisius, die hem, zo zei hij, van zijn gebied en zijn onderdanen beroofd had. Toen Nijmegen later, met brieven, gezantschappen en verschillende machtsmiddelen, tevergeefs al het mogelijke ten behoeve van Willem had gedaan, is er te Venlo, en wel hoofdzakelijk door toedoen van Nijmegen, vrede gesloten tussen overwinnaar keizer Karel[160], Willem en de Staten van Gelre. Over Canisius, Nijmegens grote man, schrijft M. Raderus in zijn *Leven van Petrus Canisius* het volgende: "*Dit is die Jacob Canisius[161], die de zeer invloedrijke bewerker en als het ware de pater patratus[162] was van het verdrag, dat gesloten werd door de allerhoogste en allermachtigste heerser, keizer Karel V, door Willem, vorst van Gelre, Kleef, Gulik en Berg en bestuurder van andere districten, en door de Staten van het gewest.*"

159. Willem II van Gulik.
160. Karel V.
161. Jacob Canisius is de vader van Petrus Canisius en wordt daarom in diens *Leven* genoemd.
162. *Pater patratus*: voorzitter van de *fetiales*, een priestercollege in Rome dat tot taak had de oorlog te verklaren en vrede te sluiten met vijanden.

Jacob hoorde tot de acht gezanten van Nijmegen en was de hoogste in rang van al degenen die bij de vredesonderhandelingen betrokken waren. Eén van de twee door de keizer persoonlijk getekende exemplaren van het verdrag wordt in het Nijmeegse archief bewaard.

Toen Nijmegen in het negenenveertigste jaar van de vorige eeuw [1549] bezwaar maakte tegen de aanvaarding van het edict dat de gevangenneming gelastte van wie van ketterij verdacht werden, zond keizer Karel V Georgius Borsalus en Gerhardus Veltwyck naar Nijmegen om zijn beklag te doen; hij beloofde in een document onder zegel dat men van de naleving van het edict geen aantasting of vermindering zou hoeven te vrezen van vrijheid, rechten en voorrechten van de stad. In hetzelfde jaar verenigde Zijne Majesteit keizer Karel de zeventien provincies die Neder-Germanië telde samen met Bourgondië in een eeuwigdurend verbond met het Roomse Rijk. De desbetreffende oorkonden moesten ieder het zegel dragen van vier voorname bisschoppen, vorsten en steden: de aanwijzing van de betrokkenen droegen de Staten over aan de keizer. Karel stuurde zijn secretaris Christophorus Pyramius met een brief naar Nijmegen en gaf zijn wens te kennen dat Nijmegen, dat toch een van de voorname steden in zijn gebied in Neder-Germanië was, één van de vermelde vier steden zou zijn en als zodanig ook zijn zegel aan het document zou hangen. Ook beloofde hij Nijmegen schadeloosstelling, mocht er ooit door de ondertekening van het verdrag enige schade of last ontstaan. De keizer zelf bedient zich in zijn brief in de landstaal van de term '*voorname stad*'[163]. Naar een verhevener getuige, dat weet ik zeker, kan niemand uitzien. Andere getuigen laat ik dus terzijde, want met betrekking tot deze materie wemelt het van de algemeen bekende getuigenissen.

De oorkondenschrijvers hebben de gewoonte om in vorstelijke brieven, als het om een provinciestad of een Rijksstad van lagere rang gaat, alleen maar de eigennaam van de stad waar ze naar toegestuurd worden aan te brengen. Maar als het om een grotere of meer vermaarde stad, een stad van de eerste rang, gaat, voegen ze aan de eigennaam van de stad nog het woord *civitas*, 'stad' of *oppidum*, 'vestiging', 'woonplaats' toe. Iedereen zal hier bij het doornemen van brieven die in voorgaande eeuwen aan Nijmegen zijn geadresseerd, bisschoppen, pausen, vorsten, keurvorsten en keizers aantreffen, die Nijmegen als vooraanstaande vestiging geregeld het voorrecht van deze bijzondere eerbetuiging geschonken hebben.

[Adellijk Nijmegen]

Bovendien waren er vroeger, en zijn er ook nu nog, zeer veel geslachten van hoge adel, die onder hun voorouders hoge Nijmeegse functionarissen tellen.

163 Het is ook mogelijk dat de keizer 'hoofdstad' geschreven heeft: de Latijnse uitdrukking van Smetius *principalis urbs* laat beide vertalingen toe.

Talrijk zijn ook de oorspronkelijk uit deze stad afkomstige geslachten die tot op dit ogenblik de gevels van hun huizen sieren met bepaalde deftige familienamen. Al die geslachten zijn het sprekende bewijs dat Nijmegen moederstad en stad van de eerste rang mag heten.

Wijzen daar soms ook op al die zeer oude formules uit de advocatuur, waarmee vroeger iemand die zich te Nijmegen als erfgenaam uitgaf, vóór hij het door de dood van een verwante medeburger leegstaande huis kon betreden, voor het gerecht moest verklaren in welke graad van bloedverwantschap hij tot de overledene stond, en tevens dat hij van waarachtig edel geslacht was en uit een wettig huwelijk geboren: **Van rechten Edelen bloede / ende van een echten bedde**? Mij is dit niet duidelijk; anderen moeten dat maar uitzoeken. Zeker geldt van oudsher te Nijmegen bij alle burgers zonder onderscheid het recht van eerste keus, een recht dat bij het volk in deze streken veelal onbekend, maar bij adellijke families op grote schaal in zwang is. Op grond hiervan legt bij een erfenis een mannelijke verwant bij mannen vooraf beslag op de militaire uitrusting, een vrouwelijke bij vrouwen op de sieraden en toiletartikelen, terwijl zij van de rest van de erfenis, ook door naderverwante erfgenamen van het andere geslacht, uitgesloten worden. Het Nijmeegs gebruik pleit, dunkt me, sterk voor het adellijk en aristocratisch karakter van de ridderschap en voor de edele afkomst van het volk in deze oude stad. Hier komt bij dat edellieden recht spreken in de districten die aan Nijmegen grenzen, in tegenstelling tot de gewoonte elders. In het Rijk van Nijmegen horen degenen die in dat territorium erfgoederen bezitten bij de edelen uit dit gebied, wel met dit verschil dat aan burgers, zoals ook bij edellieden het geval is, dubbel zo grote vacatiegelden uitbetaald worden als aan landbouwers.

In de Verenigde Republiek van Bataven en Friezen, die nu zo'n welvarende staat is, wordt in de grote vergaderingen en in de bijeenkomsten van alle Staten de belangrijkste plaats en de eerste stem bij de gewesten toegekend aan Gelre, bij de Gelderse steden aan Nijmegen, bij de afgevaardigden van de steden aan de afgevaardigden van Nijmegen.[164] En na zoveel wisselvalligheden van oorlog en strijd, na zoveel veranderingen en omwentelingen van rijken en heerschappijen, verlenen zo de gezamelijke Staten van de Verenigde Nederlanden unaniem aan Nijmegen de officiële erkenning van de uit een ver verleden stammende waardigheid van vooraanstaande en hoogedele stad: dat te bewijzen was mijn bedoeling. En in al deze streken, die zo welvarend zijn en die op ander gebied Nijmegen in schittering ver overtreffen, is er heden ten dage geen tweede stad,

164. In de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën nam Gelre, als enig hertogdom, officieel de eerste plaats in de Staten-Generaal in.

die zich in de waardigheid van oude herkomst en voorname status met Nijmegen kan meten, laat staan Nijmegen overtreffen.

Hoofdstuk 8: *Dit blijkt ook uit de vrijheid, de immuniteit en de dapperheid van de burgers [Bataafse vrijheden en dapperheid in Nijmegen]*

In het voorafgaande hebben we ons bezig gehouden met de heden ten dage nog aanwezige sporen van de waardigheid en vrijheid van staat en stad der Bataven in het algemeen. Onze aandacht gaat nu naar het volk zelf, naar de burgers.

[Bataafse vrijheidsliefde]
Bij Tacitus is het zonneklaar dat de Bataven de bondgenoten waren van de Romeinen (*Hist.* IV.12 en IV.14). Zelfs na de oorlog, die zij onder aanvoering van Claudius Civilis tegen de Romeinen voerden, *behielden zij*, volgens *Germania* 29, *hun eer, het voorrecht van het oude bondgenootschap. Als een bondgenootschap gelijkheid van recht inhoudt* aldus Livius in boek VIII[165], wat moet dan de conclusie zijn met betrekking tot dit eervolle en oude bondgenootschap? De Bataven aanvaardden zeker geen bondgenootschap, waarin *de ene partij de andere* overheerste (*Hist.* IV.66). Zoals gezegd bleef hun dus de vrijheid. Maar er zijn verschillende vormen van vrijheid: er is vrijheid van slavernij, vrijheid van heffingen en belastingen, en tenslotte vrijheid van onderhorigheid ten opzichte van vreemde heersers. Zoals het volk van de Bataven vroeger volledige vrijheid genoot van al die lasten, zo genieten nog heden ten dage de burgers van de stad van de Bataven diezelfde, na zoveel eeuwen nog altijd springlevende vrijheid.

[Vrijheid van slavernij]
Over de vrijheid van slavernij twijfelt, denk ik, wel niemand. M. Valerius Laevinus merkt op, in Livius boek XXVI[166], dat *de Romeinen van hun voorouders het gebruik hadden geërfd hun bondgenoten te eren. Op grond hiervan hadden zij sommigen Romeins burger gemaakt met gelijkheid van rechten; met anderen onderhielden zij zulke betrekkingen, dat die liever bondgenoten dan medeburgers waren.* Tijdens de Bataafse oorlog oordeelde Cerialis, sprekend namens de Romeinen, dat het ongepast was *bondgenoten op dezelfde manier als vijanden onder het slavenjuk te brengen* (*Hist.* IV.73). M. Tullius Cicero, in zijn *Redevoering voor C. Balbus*[167], sprak als zijn mening uit *dat schending van een verdrag volstrekt uit den boze was, omdat dat in strijd was met de heilige verplichting en het woord van trouw van het Romeinse volk.*

165. Livius, *Ab urbe condita* VIII.4.3.
166. Livius, *Ab urbe condita* XXVI.24.3.
167. Cicero, *Pro Balbo* 10.

De Romeinen hebben zich weliswaar niet altijd onthouden van overtreding: de schuld daarvan schoof Cerialis dan de Germanen in de schoenen, maar voor de Bataven heeft het verdrag altijd als onschendbaar gegolden. Toen de Romeinen uit hebzucht en wellust de lichting verzwaarden, deden de Bataven openlijk hun beklag: *dat het bondgenootschap geschonden werd, dat zij niet zoals vroeger als bondgenoten, maar als slaven werden behandeld* (*Hist.* IV.14). Allen liepen zij tegen de Romeinen te hoop: succes bekroonde wat zij ondernamen, en spoedig werd het bondgenootschap in zijn oorspronkelijke staat hersteld, met de verplichting voor beide partijen die ongeschonden te bewaren.

Ook in de volgende eeuwen hebben de Bataven het niet geduld dat iemand aan deze traditionele vrijheid op enigerlei wijze afbreuk deed. Toen de koningen van de Franken hun slavenbevolking uitbreidden en veel mensen van de buurvolkeren, met name van de Saksen, tot slavernij dwongen, lieten de Nijmegenaren zelfs geen van elders gekomen inwoners van hun stad tot slavendienst dwingen. Ze kregen gedaan dat bij keizerlijk decreet slaven van andere meesters, als ze een jaar in Nijmegen hadden gewoond, als bij wet uit slavernij ontslagen en tot de categorie van vrije mensen gerekend werden. De oorkonde van Frederik II en Hendrik VII uit 1230 luidt dat zij, de keizers, aan de inwoners van Nijmegen *de onbeperkte macht geven om allen die naar hun stad verhuizen als medeburgers op te nemen, als ze tenminste niet van slafelijke conditie zijn: in dat geval zullen ze verplicht zijn hen aan hun meesters terug te geven, als dezen ze volgens de regels van het recht binnen een jaar komen opeisen. Na verloop van een jaar vervalt hun verantwoordelijkheid jegens dergelijke klagers*. Zo is het gekomen dat een nieuwe burger niet in het volledig bezit is van stedelijke vrijheid en andere voorrechten, voordat een vol jaar is verlopen na zijn toelating in de stad.[168] Door de eedsformule zelf die hij uitspreekt wordt hij tot dat jaar wachten verplicht.

Opmerkelijk is ook dat slavenbezitters naar Nijmegen moeten komen en daar volgens de regels van het recht de voortvluchtigen moeten opeisen. Op dezelfde manier hebben de Nijmegenaren het gedaan gekregen dat niemand, wie dan ook, een inwoner van hun stad ooit in slavernij of schuldgijzeling mag nemen. Dat blijkt duidelijk uit het formulier dat Frederik III, na andere keizers, in 1442 met zijn gezag bevestigde[169]: *In een eeuwigdurende wet leggen wij vast dat niet alleen de clerici en leken die ingezetenen zijn van de stad, maar ook alle inwoners en vreemdelingen, die daar willen wonen, nu en in de toekomst, in wettelijke zekerheid en vrijheid, tegen alle slavernij beschermd, hun leven kunnen leiden; dat geldt ook voor allen die als leden van een aloude familie tot voornoemde stad behoren, ook al houden zij zich elders op;*

168. In Smetius' tijd beschikten niet alle stadsbewoners automatisch over het zogenaamde poorterschap dat toegang gaf tot alle in de stadsrechten en stedelijke privileges vastgestelde burgerrechten.

169. Het Latijn van de tekst van Frederik, als aangehaald door Smetius, is hier en daar onduidelijk, maar de gegeven vertaling geeft wel de strekking weer.

op grond van deze door ons uitgevaardigde wet - en door geen van onze opvolgers, noch door een mogelijke intrigant, bedrieger of wetsverkrachter mag zij ongedaan gemaakt worden - mogen deze personen nooit uit de hand van de keizer of de Rooms-Koning of een van de opvolgers, als leengoed of anderszins aan een adellijke of niet-adellijke persoon worden overgedragen. En voor de stad Nijmegen zelf, haar burgers en al wat hen toebehoort, geldt dat niemand het recht heeft van bezetting, belasting, belening of welke andere vorm van hinder ook. Overduidelijk is, dunkt me, hoezeer de Nijmegenaren aan hun overgerfde vrijheid vastgehouden hebben, overduidelijk, dat ze het niet accepteerden één van hun medeburgers een bestaan als lijfeigene te zien leiden. En nergens anders vind je tegenwoordig zo duidelijke sporen van vrijheid.

[Vrijheid van belastingen]

Vrijheid van heffing en belasting staat al evenzeer hoog in aanzien bij de Bataven, toen en nu. Zoals Tacitus zegt, *ze behielden hun eer, het voorrecht van het oude bondgenootschap*[170]. Wat is die eer dan wel, en wat is dat voorrecht van het oude bondgenootschap? Vrijwaring voor heffingen, vrijheid van belasting. Want Tacitus schrijft: *zij worden immers niet door schattingen vernederd, door geen belastinginner uitgeknepen; ze zijn vrijgesteld van lasten en bijdragen* (*Germ.* 29). *Hoewel bondgenoten van een sterkere partij werden ze door de Romeinse macht niet doodgedrukt* (*Hist.* IV.12). *Zij waren vrij van schattingen* (*Hist.* IV.17). Ze erkennen zelf *dat er hen geen schattingen opgelegd werden* (*Hist.* V.25). Terwijl andere bondgenoten, naast lichtingen soldaten, ook nog schattingen op moesten brengen (*Hist.* IV.71), *leverden* de Bataven *slechts gewapende manschappen aan het rijk*[171], alleen bestemd voor het gevecht[172]. Ze betaalden dus geen belastingen aan de Romeinen, geen gewone op grond of persoon, geen buitengewone in de vorm van tolgelden, weidegelden of tienden. Zij gingen niet gebukt onder de druk van belastinginning, heffingen, bijdragen of geldelijke lasten, maar waren vrijgesteld van al dat soort verplichtingen. Hun status hier was beter dan die van burgers of kolonies met Italisch recht, aangezien het in zake belastingen verkieslijker is als staat vrijheid te genieten dan het Italisch recht te hebben - hetgeen Cujas in zijn *Observationes* X.35 uitvoerig uiteenzet.

Die immuniteit gold later ook ten volle in heel het Roomse Rijk, te land en ter zee: in alle boven vermelde keizerlijke schenkingsoorkonden, van Hendrik VII, Frederik II, Richard, Rudolf, Albrecht, Lodewijk van Beieren, Karel IV, Frederik III, Karel V en Rudolf II,

170. Tacitus, *Germania* 29.
171. Tacitus, *Historiae* IV.12.
172. Tacitus, *Germania* 29.

wordt dit herhaald en telkens opnieuw bevestigd. Zo bij voorbeeld in een oorkonde van keizer Karel IV: *Alle rechten, gewoonten, vrijheden, immuniteiten, gunsten, voorrechten en schenkingsoorkonden ten voordele van de inwoners van Nijmegen erkennen, bekrachtigen en bevestigen wij vanuit de volheid van onze keizerlijke macht op grond van eigen kennis en na het inwinnen van de weloverwogen raad van onze vorsten, baronnen en edelen. Wij voegen hieraan toe dat aan genoemde burgers van Nijmegen naar het voorbeeld van de koningstad Aken vrij en ongehinderd verkeer is toegestaan over land en zee, overal door heel het rijk, dat is, het Roomse Rijk, met alle goederen en koopwaar, ongeacht waarde en soort, zonder enige betaling van doorgangsrecht, voetgangerstol, wagenbelasting, vervoersheffing, zoutbelasting, rena*[173]*, cijns of wat voor andere premie ook, en hoe die lasten verder mogen heten. Het is immers bekend dat die gunst voornoemde Nijmeegse burgers ook door andere keizers en koningen verleend is.*

Wij verbieden dan ook al onze getrouwen, onderdanen van het Heilige Roomse Rijk, om er ooit, nu en in de toekomst, op misdadige wijze toe over te gaan om, onder het voorwendsel ons een dienst te bewijzen, genoemde burgers van Nijmegen, waar die zich ook maar bevinden, tegen deze door ons geschonken bekrachtiging in, lastig te vallen of te hinderen. Eveneens verbieden wij om in ons koninkrijk[174] *en in ons imperium van hen of van hun dienaars, voor het vervoer van hun goederen, bezittingen of koopwaar, op enigerlei wijze en onder welk bedenksel of voorwendsel ook, doorgangsrecht, voetgangerstol, wagenbelasting, vervoersheffing, of andere hoe ook genaamde premies te eisen. Niets vermogen tegen dit verbod alle voorrechten, bepalingen, vrijwaringen, gewoonten of vergunningen, die door ons en onze voorgangers aan personen van welke hoge waardigheid en van wat voor rang of stand ook, geschonken en verleend zijn of geschonken en verleend zullen worden. Op grond van het keizerlijk gezag en vanuit onze gefundeerde kennis ontnemen wij aan al die regelingen hun rechtskracht, als en in zoverre ze tegen deze, onze bevestiging en schenking blijken in te gaan.*

Als iemand echter op misdadige wijze ertoe overgaat genoemde Nijmeegse burgers, hun erfgenamen en opvolgers op enig moment in de toekomst lastig te vallen of te hinderen of van hen of van hun dienaars, voor het vervoer van bezittingen, koopwaar en goederen, op enigerlei wijze doorgangsrecht, voetgangerstol en andere boven vermelde lasten te eisen, dan moet hij weten dat hij scherpe keizerlijke verontwaardiging en daarbij een boete van honderd pond zuiver goud van hoge kwaliteit heeft opgelopen, enzovoorts.

173. De hier gebezigde term *rena* duidt wellicht op belasting op zand.

174. Karel was behalve keizer van het Roomse Rijk ook koning van Bohemen.

Aldus de door de getuigen bevestigde inhoud van deze oorkonde, bekrachtigd door het gulden zegel, waarop de afbeelding van onze keizerlijke majesteit is afgedrukt.

Wie de volledige tekst wil inzien kan deze vinden in de *Historica Gelrica* van Pontanus, bij het jaar 1357. Voor de geïnteresseerden: het gouden zegel is gemaakt uit zeer zuiver goud met op de voorzijde de keizer gezeten op zijn troon met in zijn rechterhand de scepter en in zijn linker de wereldbol met het kruis erop[175]. Aan weerszijden daarvan staan als bijkomende figuren in kleiner formaat een adelaar en een leeuw met een aan het eind gespleten staart. Een inscriptie loopt rond in anderhalve cirkel: CAROLVS QVARTVS, DIVINA FAVENTE CLEMENTIA ROMANOR*VM* IMPERATOR SEMPER AVGVSTVS, ET BOEMIE REX 'Karel IV, door Gods genade altijd verheven Keizer van de Romeinen, en Koning van Bohemen'. Op de keerzijde is een stad met torens afgebeeld met op de poort de woorden AVREA ROMA 'Het gouden Rome'. De inscriptie eromheen luidt: ROMA CAPVT MVNDI, REGIT ORBIS FRENA ROTVNDI 'Rome, hoofdstad van de wereld, leidt de aardbol aan de teugel'.

Maar omdat het gilde der belastinginners tegenover Nijmegens vrijheid van heffingen op sommige punten te weinig respect betoonde of dreigde te betonen, heeft de stad, met de keizerlijke documenten niet tevreden, die immuniteit op gezag en door speciaal ingrijpen van keizers en andere vorsten, voor zich veilig laten stellen. Er bestaat een brief die Karel IV in 1357 vanuit Aken aan de graven van Kleef en Berg en aan andere lokale heersers gezonden heeft, en waarin hij hen in strenge bewoordingen verbiedt om op welke manier ook iets ten nadele van Nijmegens immuniteit óf zelf te doen óf in hun gebied te laten doen. Ook bestaat er een oorkonde, waarin bisschop Hendrik van Utrecht, graaf Willem van Gulik en heer Gozewijn van Born, op aandringen van graaf Otto[176] van Gelre als scheidsrechters uitgekozen, in 1266 de volgende uitspraak deden: *dat de inwoners van Nijmegen bij het op- en afvaren van Rijn en Waal over hun persoonlijk bezit aan de graaf van Kleef absoluut geen tolgeld hoeven te betalen. Maar is het zo dat zij andermans bezit verschepen, dan moeten ze het daarvoor verschuldigde tolgeld betalen aan voornoemde graaf. En als genoemde graaf van Kleef een van genoemde inwoners van Nijmegen in staat van beschuldiging wil stellen omdat die persoon in het geheim andermans bezit langs zijn tollen heeft vervoerd, dan moet hij hierover verhaal en uitspraak zoeken bij de schepenen te Nijmegen, zoals in dergelijke zaken tot op heden gewoonte en gebruik is*.

175. De zogenaamde rijksappel.
176. Otto II.

En deze laatste woorden - we hebben de passage ook in hoofdstuk 5 ingevoegd - voeren ons nog verder terug in de geschiedenis - laat niemand dus denken dat die immuniteit en het recht *de non evocando*[177] toen nog recent waren. Het origineel van de oorkonde in het archief van Nijmegen besluit aldus: *Maar wij, voormelde graaf van Kleef, verklaren nadrukkelijk dat wij met een eed op lijf en leden beloofd hebben de voorgaande beschikking stipt te onderhouden. En als wij dit niet doen, zullen wij aan schennis van belofte en aan meineed schuldig zijn. Ter bevestiging hiervan hebben wij besloten ons zegel aan dit document te hangen.*

Ook middels oorkonden van andere vorsten hebben de Nijmegenaren een speciale bevestiging van hun immuniteit in de aangrenzende gebieden verkregen. Immuniteit te Antwerpen en in heel Brabant, in het hertogdom Limburg en het gebied van Overmaas is vastgelegd in een oorkonde van hertog Jan van Brabant uit 1301, een van Antoon van Bourgondië uit 1405 en een andere, meer uitgebreide, van dezelfde uit 1410. Deze oorkonden vermelden dat de inwoners van Nijmegen deze immuniteit van oudsher, ja sinds mensenheugenis bezitten. In Holland en Zeeland bezitten ze die blijkens brieven van Albrecht van Beieren, die in 1379 en 1395 verklaart welke immuniteitsrechten Nijmegen vroeger genoot en die verder de omvang daarvan voor eeuwig vastlegt. Er zijn nog andere oorkonden van opvolgers: van Jan van Beieren uit 1421, van Filips van Bourgondië uit 1427, van Jacoba van Beieren uit 1428. En voor het hele gebied, voor heel Brabant, Limburg, het gebied van Overmaas, Holland, Zeeland, Friesland en Batavodurum wordt de immuniteit van de inwoners van Nijmegen bevestigd in een oorkonde van keizer Karel V, waarin uitdrukkelijk ook de vrijheid van de zogenaamde riddertol genoemd wordt.

Engelbrecht, bisschop van Luik, bevestigt in zijn oorkonde van 1346 te Maastricht Nijmegens volledige immuniteit. De Maastrichtse belastinginners beweren evenwel dat de Nijmegenaren hen een penning per schip moeten betalen. Naar oud gebruik stuurt Nijmegen jaarlijks op de eerste zondag na Pasen een paar hertenleren handschoenen naar Luik, ten teken - we schrijven daarover elders - van goede verstandhouding en bondgenootschap, plus twee pond peper: daarmee betaalt de stad haar immuniteit. Nijmegen heeft in het verleden het zenden van die geschenken jaren lang achterwege gelaten, maar in 1388 herkreeg de stad door toedoen van Arnoud van Horne, bisschop van Luik, de oude vrijheid,

177. Deze uitdrukking duidt op het recht om niet voor een rechter van buiten de eigen stad gedaagd te hoeven worden.

en vanaf die tijd tot op de dag van vandaag handhaaft ze die gewoonte en geniet ze de immuniteit.

De Nijmegenaren bevaren verder heel de Maas, met vrijstelling van betaling aan de hertogen van Brabant en Gulik, en aan de heren van Cuyk, Batenburg en andere plaatsen. Er zijn ook oorkonden van de hertogen van Gelre, waarin zij Nijmegens oude immuniteit ten opzichte van door hen geheven tolgelden bevestigen en de lasten en heffingen op koopwaar, die zij vroeger hadden opgelegd, intrekken; ze beloven daarin verder dat ze nooit, zelfs niet uit naam van het Roomse Rijk, belasting zullen heffen op koopwaar, die per schip over de rivier binnenkomt of uitgaat, of die over land te koop wordt aangevoerd of, in Nijmegen gekocht, naar elders wordt uitgevoerd. Er is onder andere nog een oorkonde van hertog Karel[178] van Gelre, waarin hij op 20 April 1528 verklaart dat alle landbouwgrond en alle hoeven die Nijmegen in die tijd in heel Gelre bezat, voor eeuwig vrijgesteld waren van elke vorm van belasting.

[Stedelijke belastingen]

Bovendien heeft géén sterveling, zelfs niet op gezag van de keizer, het recht enige heffing, op welke titel ook, aan hen op te leggen of bij hen te innen; al staat het hen uiteraard vrij uit eigen beweging iets bij te dragen. Een tekst van keizer Frederik III luidt: *Niemand, ook niet een rechter, die door ons of door een van onze opvolgers is aangesteld of zal worden aangesteld, mag zich vermeten om, op ons of op eigen gezag of op het gezag van een van onze opvolgers als Rooms-Koning of Keizer, aan voornoemde burgers van Nijmegen of aan met hen verbonden personen een vaste of incidentele belasting of heffing op te leggen. Men mag hen ook niet dwingen tot een schenking aan de Rooms-Koning, de keizer of aan iemand anders; anders is het als zij uit eigen welwillendheid tot een schenking of bijdrage besluiten.* Zij hebben ook het recht om op hun grondgebied koopwaar en goederen voor zo'n bedrag aan belasting en heffing - de keizerlijke documenten spreken van ‘steuern’[179] en ‘accijnzen’ - aan te slaan als naar hun oordeel door de omstandigheden vereist en voor de stad dienstig is. En deze belasting komt, zoals ook de andere inkomsten van de stad, in haar geheel de behoeften van de stad ten goede, en zelfs niet het geringste deel ervan mag voor de behoeften van de keizer of van iemand anders uitgegeven worden. Met betrekking tot dit punt is in vroeger eeuwen in de eed die iedere nieuwe burger aflegt een clausule ingevoegd, waarbij iedereen belooft zich op geen enkele manier, in woord noch daad, te verzetten tegen de belastingen

178. Karel van Egmond.
179. *Steuer* is het Duitse woord voor belasting.

die de burgemeesters en de raad zichzelf en hun medeburgers opleggen.

Het is aardig hier op te merken dat de burgers van hun eigen magistraten belastingen opgelegd krijgen, maar dan geen andere dan die de magistraten zichzelf, precies als aan hun medeburgers, opleggen. De positie van de burger is hier dus in geen enkel opzicht slechter dan die van de magistraat, want niemand uit de burgerij wordt tot andere bijdragen verplicht dan ook door de leden van de raad worden opgebracht. Zo zijn in heel het hertogdom edelen en burgers tot dezelfde soort lasten en heffingen gehouden. En voor allen, of ze nu aanklager of aangeklaagde zijn, geldt hetzelfde recht: overtuigend bewijs temeer dat hier vrijheid heerst. Als raadsleden te Nijmegen in het openbaar de wetten hadden overtreden, moesten zij vroeger het dubbele van de boete betalen, die voor burgers gold, en men achtte hen niet gerechtigd om salaris te ontvangen noch liet men hen toe in de raadsvergadering, als zij niet eerst de boete hadden voldaan. Wij weten dat elders belasting geheven werd op schaduw en lucht; Nijmegenaren waren daarvan vrijgesteld, en wel zo dat, zoals in oude handgeschreven oorkonden te lezen valt, iedere burger hier het volle recht had op zijn erf een windmolen te plaatsen.

Zo was Nijmegen vrij en telde niet onder de schatplichtige, belastingplichtige en accijnsplichtige steden. Geen belastinginner kneep de burgers uit. Heffingen werden niet opgelegd. Men hoefde aan vreemden geen lasten en bijdragen te voldoen. Als dus aan de immuniteit van de burgers een bewijs voor het voortbestaan van de oude stad der Bataven kan worden ontleend - hetgeen zeker mogelijk is -, laat dan, zo verzoek ik ieder die dit leest, de blik eens rondgaan en kijk of er in deze streken een andere stad te vinden is die, ik wil niet zeggen duidelijker, maar zelfs even duidelijke en even oude sporen van die immuniteit kan tonen.

[Vrijheid van onderhorigheid]

Rest nog de vrijheid van alle vormen van onderhorigheid ten opzichte van vreemde heersers. Misschien betwijfelt men of de Bataven vroeger deze vrijheid steeds behouden hebben: zij voorzagen het Romeinse Rijk immers volgens verdrag van gewapende manschappen, en wij lezen dat ze speciaal bestemd waren voor het gevecht, als ging het om een voorraad in reserve gehouden wapens, en zo als onderhorigen in Romeinse dienst stonden. Maar men moet dit goed beseffen: staten golden als vrij, als de rechtspraak er niet in Romeinse handen was. Zo *ging* Germanicus, Caligula's vader, zoals Suetonius in *Gajus Caesar* [*Caligula*] 3 meedeelt, *altijd zonder begeleiding van lictoren naar vrije en verbonden steden*, waartoe misschien ook onze stad hoorde.

Inderdaad leefden de Bataven volgens eigen wetten, onttrokken aan de rechtsmacht van een Romeinse magistraat.

Want ze hebben indertijd niet als overwonnenen verdragsvoorwaarden van de Romeinen opgelegd gekregen, aangezien ze geen oorlog met hen gevoerd hebben. En de Bataven erkenden geen bondgenootschap, waarin *de ene partij de andere* de wet kon opleggen (Tacitus, *Hist.* IV.66). Dat door het dienstbetoon van hulptroepen de vrijheid niet vernietigd wordt toont Proculus duidelijk genoeg aan in zijn boek *Non dubito*, paragraaf *liber autem*, in de fragmenten over krijgsgevangenschap en teruggave van burgerrecht: *Een volk is vrij, óf als het niet onderworpen is aan de macht van een ander volk óf als het de status van bondgenoot van een ander volk heeft, hetzij het op voet van gelijkheid een vriendschapsverdrag met dat volk gesloten heeft, hetzij in het verdrag begrepen is dat het in vriendschap de majesteit van dat andere volk zou eerbiedigen. Dit laatste wordt toegevoegd om te kennen te geven dat het ene volk boven het andere staat, maar niet om aan te geven dat dat andere volk niet vrij is. En zoals wij weten dat onze cliënten vrij zijn, ook al zijn ze in gezag, waardigheid en bepaalde rechten niet onze gelijken, zo moet men ook weten dat volkeren, die onze majesteit in vriendschap moeten eerbiedigen, vrij zijn*. De formule 'in vriendschap eerbiedigen' legt Cicero in zijn *Redevoering voor Balbus*[180] in deze zin uit, dat ze zoveel betekent als: welwillend, van harte een eerbiedige houding, die een vrij volk niet onwaardig is, aannemen jegens een volk, dat in het verbond tussen beide de aanzienlijkste of de sterkste partner is. En daarmee is het woord 'dienstbetoon' niet in strijd: Cicero verbindt het in een brief aan Atticus[181] met 'vriendelijkheid' en in een andere tekst, zoals ook Tacitus in *Annales* IV.46, met 'vriendschap'.

Ik weet dat Tacitus de Bataven - of beter, de woonplaatsen der Bataven? - als een deel van het Romeinse Rijk beschouwt. Maar in dezelfde passage schrijft hij dat het grote Romeinse volk niet zozeer het rijk, als wel de eerbied voor het rijk heeft doen groeien tot aan het land van de Bataven, die zich op dat dienstbetoon toelegden. Het Bataafse volk zelf verklaart dat *het geen belastingen opgelegd krijgt, maar het aanleveren van dappere mannen, iets dat dichtbij vrijheid ligt*.[182] Want dat weerbarstige volk nam zelfs de kleinste kleinigheid hoog op, net als *de Thraciërs,* (*Ann.* IV.46) *die vastbesloten waren mét de vrijheid ten onder te gaan en die spraken over hun vaste wil om óf vrij óf dood te zijn en over vriendschap en dienstbaarheid. Zij weigerden het lichten van soldaten te accepteren, ze weigerden hun dapperste mannen af te staan voor de Romeinse krijgsdienst. Het was hun gewoonte zelfs hun eigen koningen alleen maar naar believen te gehoorzamen. En als ze hulptroepen stuurden, dan moesten die onder bevel staan van eigen aanvoerders; en ze wensten alleen tegen buurvolkeren te vechten*[183].

180. Cicero, *Pro Balbo* 36.
181. Cicero, *Epistulae ad Atticum* VI.6.
182. Tacitus, *Historiae* V.25.
183. Tacitus, *Annales* IV.46 en IV.50.

Slechts onder deze voorwaarden bestond voor hen, zo oordeelden zij, vrijheid. Aan de eerste van die twee voorwaarden nu is bij de Bataven altijd voldaan: het waren vooraanstaanden uit het eigen volk die aan het hoofd van hun cohorten stonden. Slechts in één situatie dus, een oorlog ver van het vaderland, stond hun vrijheid onder druk.[184] Maar wat kan het een ondernemend en zich in oorlog uitlevend volk schelen of het vlak bij huis en in de naaste omgeving of, zoals meestal gebeurt, ver af oorlog voert? Daarom lees je op een andere plaats dat, toen aanvoerders van Galliërs, Bataven en Germanen ieder in eigen gebied opriepen tot de strijd, *de Galliërs* hun stamgenoten aanspoorden *voor vrijheid* te vechten, *de Bataven voor roem* en *de Germanen voor buit*[185]. Hieruit blijkt duidelijk genoeg dat de situatie bij Bataven, Germanen en Galliërs verschillend was. De Galliërs vochten voor vrijheid, de Germanen met het oog op buit: de Bataven waren meer uit op de roem van overwicht in de strijd, en wilden die roem ook niet aan de Romeinen overlaten.

In ieder geval, aangezien ze enige tijd later als Vrienden en Broeders van het Romeinse Rijk werden beschouwd,[186] zal toch niemand durven ontkennen dat de Bataven, met de Romeinen verbonden in een verdrag met gelijke rechten, ook deze vrijheid - van alle vormen van onderhorigheid - ten volle bezeten hebben. Dat ze zich niets aantrokken van de Romeinse wetten en verordeningen - die raakten hen op geen enkele manier - zal ik elders met verschillende bewijzen aantonen.

[Stedelijke burgerrechten]

En hun nakomelingen, de burgers van die voorname stad, hebben die vrijheid niet zomaar prijsgegeven. Kijk maar naar de oude eedsformules. De burgemeesters, schepenen en overige raadslieden, de gemeenslieden, kapiteins, meesters van broederschappen en gilden, en de anderen die hier een beëdigde functie uitoefenen, leggen de eed ten overstaan van de keizer of de graaf of hertog van Gelre niet af met de voorwaarde dat, als één van hen zich bij ede aan één van dezen of aan een vreemde vorst bindt, hij dan uit de raad wordt gezet. En burgers hoeven geen eed van trouw aan de hertog van Gelre af te leggen. Alleen aan de stad, de gemeenschap van Nijmegen, en aan zijn burgemeesters en raadsleden zweren ze trouw, in vroeger tijd en op de dag van vandaag. Toch lag van oudsher de macht niet bij de raad alleen, maar bij het volk, en zo gingen vrijheid en macht hand in hand. In belangrijke aangelegenheden kon de raad buiten de gekozen gemeenslieden om geen besluiten nemen. Oude wetten af te schaffen of te wijzigen en nieuwe uit te vaardigen was het recht van de raad en van genoemde gemeenslieden. Niets, in één woord, had hier kracht van wet, dat niet door beide groeperingen, de raad en de burgerij, was goedgekeurd.

Burgers en inwonenden kunnen niet door de keizer, niet door de hertog van Gelre, noch op hun gezag door een rechter of iemand anders, gevangen genomen worden.

184. Van de Bataven is bekend dat zij ver van hun stamgebied dienden in het Romeinse leger.
185. Tacitus, *Historiae* IV.78.
186. Volgens de (vervalste) Romeinse inscriptie 'GENS BATAVORUM AMICI ET FRATRES ROMANI IMPERII'.

Die bevoegdheid ligt bij de tweemannen of burgemeesters, behalve dan dat bij betrapping op heterdaad ieder raadslid gemachtigd is de schuldige aan te houden. Toch mogen de burgemeesters iemand die opgepakt is niet in de gevangenis zetten of in verzekerde bewaring nemen, tenzij het om een halsmisdaad gaat. En dit mag dan pas, als zij de schuldige driemaal rond de steen, die in het hart van de stad op de markt ligt, geleid hebben, met de vraag of er misschien een burger is die met een eed garant wil staan voor de schuldige. Ook als zich naderhand, maar vóór zonsondergang, een betrouwbare borg meldt, wordt de gevangene vrijgelaten. Tegen een burger kan niemand in een openbare rechtszaak een geding aanhangig maken of beëindigen tenzij met de instemming van de schepenen van Nijmegen. Keizer Frederik III preciseert: *als iemand hiermee in strijd handelt, is dit krachtens de wet ongeldig en zonder gevolg, zodat bij geen enkele burger van Nijmegen de vrijheid op enigerlei wijze geweld wordt aangedaan*. Als - hetgeen M. Tullius Cicero benadrukt in zijn *Rede voor zijn eigen huis tegenover het priestercollege*[187] - *het kenmerk van een vrije staat dáárin bestaat dat een burger naar lijf en bezit geen schade kan ondervinden zonder uitspraak van senaat of volk of de daartoe aangestelde rechters*, dan zal volgens mij hier niemand, die goed op de hoogte is van de wetten en gewoonten van Nijmegen, de Nijmegenaren hun vrijheid ontzeggen.

Een burger, met wat hem onderhorig is, kan niet buiten de stad voor een koninklijk of keizerlijk hof of voor enige andere rechterlijke instantie gesleept of gedagvaard worden, tenzij hem te Nijmegen rechtsingang geweigerd is. Zijn ze toch bij vergissing gedagvaard, dan moeten ze, zoals het decreet van Frederik III zegt, teruggestuurd worden naar Nijmegen; de tekst veronderstelt zelfs dat ze in feite teruggestuurd zijn. Dit gaat zover dat het, zoals ik het lees, bij wet is vastgesteld dat zij, ook als zij gedagvaard worden, niet hoeven te getuigen, noch tegenover afgevaardigden van de hertog of van zijn hof noch tegenover een notaris of gedelegeerden van de bisschoppen, maar zich voor het afleggen van getuigenis bij de eigen stedelijke magistraat kunnen melden.

Niemand, ook niet in naam van de Roomse keizer of het Roomse Rijk, kan de burgers voor zich opeisen of op hun bezit de hand leggen, tenzij een uitspraak van de schepenen anders beslist of bepalingen van het burgerlijk recht het toestaan. Dat laatste is bijvoorbeeld het geval als iemand zich vanwege zware schulden aan het maatschappelijk verkeer onttrokken heeft, want dan geldt automatisch dat hij het burgerrecht verloren heeft. Er bestaan nog oorkonden, waarin de hertogen van Gelre Nijmegen voor deze vrijheid speciale garanties hebben gegeven.

187. Cicero, *De domo sua* 33.

Ook al zijn burgers als misdadigers ter dood veroordeeld, hun eigendom valt niet toe aan de schatkist. In geval van moord kan de schuldige, als hij zijn heil in ballingschap gezocht heeft, met een opslag van zes goudstukken boete, terugkopen wat hij bezat. Gaat het om materieel bezit, dan kan een burger alleen op getuigenis van drie personen schuldig bevonden worden; gaat het om leven of dood, alleen op getuigenis van zeven: alleen zó verliest hij het, anders vervalt zijn recht op verdediging. Te onzent kan de echtgenoot niet boeten voor de schuld van de partner. Alle burgers hebben in heel het Rijk van Nijmegen het visrecht en het recht van jacht op alle wild.

In Nijmegen wordt aan de burgers, die voor de rechtbank op eigen initiatief, ook als ze niet gedagvaard zijn, getuigenis afleggen, volledige geloofwaardigheid toegekend. Geheel naar eigen goeddunken beschikken zij in huwelijksovereenkomsten, bij het verdelen van nalatenschappen en in andere zaken. Wat partijen overeenkomen, ook als er geen autoriteit van rechter of rechtbank aan te pas komt, ook als het niet op alle punten strookt met het stedelijke of het algemene recht, wordt toch officieel als rechtsgeldig beschouwd.

Niemand kan verplicht worden tegen zijn wil van burgerrecht te veranderen of het tegen zijn wil te behouden; dat, aldus Cicero in zijn *Redevoering voor L. Cornelius Balbus, zijn edele en van godswege geschonken rechten. Het gaat hier om de onwrikbare grondslagen van de Romeinse vrijheid: ieder heeft de keus om zijn recht te handhaven of het prijs te geven*[188]. Diezelfde vrijheid geldt ook in Nijmegen. De overgeleverde wetten houden in dat - om met Cicero te spreken - niemand tegen zijn wil verplicht kan worden van burgerrecht te veranderen noch, gesteld dat hij dat wenst, níet te veranderen. Iedere burger kan vrijelijk van burgerrecht wisselen, en hij hoeft daar niet, zoals elders gebeurt, met een deel van zijn bezittingen of met geld voor op te komen, hetzij als vergoeding voor de in het verleden genoten bescherming, hetzij als compensatie voor de vanwege de nu aan vreemden toevallende erfenissen kleinere belastingopbrengst: dit wel met het voorbehoud dat redelijkheid en billijkheid tot een andere gedragslijn kunnen dwingen, als het algemeen belang daarom vraagt. Zo lees ik dat in 1422 en 1468 allen, die in het buitenland verbleven en als burgers beschouwd wilden worden, op een bepaalde dag in de stad terug moesten zijn. Wie zich in een andere stad als burger heeft laten opnemen, kan het Nijmeegs burgerrecht niet behouden. Want niemand kan van twee steden burger zijn, noch onder Romeins noch onder Nijmeegs burgerlijk recht. Als hij dan toch na enige tijd naar Nijmegen terugkeert, dan wordt hij door het herkrijgen van zijn recht weer burger van de stad. En daarom: wie eenmaal het burgerrecht verkregen heeft kan dat nooit verliezen, behalve door schuld of uit eigen vrije wil.

188. Cicero, *Pro Balbo* 31.

Meer dergelijke dingen zouden kunnen worden opgenoemd. Maar het aangehaalde heeft bewijskracht genoeg ten aanzien van de oude vrijheid van de Bataven: vergeleken met de situatie van andere steden toont het, meen ik, overduidelijk aan dat bij uitstek te Nijmegen tot op de dag van vandaag sporen aanwezig zijn van de oude vrijheid van de Bataven. Dit blijkt nog te meer omdat deze vrijheid zich niet tot de stad en haar naaste omgeving beperkt: alle bewoners van het Nijmeegse schependom genieten dezelfde vrijheid. Des te geloofwaardiger is het dus dat het hier niet gaat om de voortzetting van een vrijheid van jongere datum, maar om de voortzetting van de oude vaderlandse vrijheid. Vermeld moet overigens worden dat er oudtijds, met betrekking tot de door ons genoemde vrijheid van de oude Bataven, twee factoren waren die aan de volledigheid daarvan enigszins afbreuk leken te doen. Ten eerste is er het feit dat beschuldigden van de verbonden volkeren bij de Romeinen, die door hun gezag en aanzien in het bondgenootschap de overhand hadden, berecht werden en na veroordeling ter dood gebracht: zie boek 7, aan het eind van de bladzijden *Over krijgsgevangenen* en boek 3, in de bladzijden *Over het ambt van stadhouder*.[189] Zo bij voorbeeld *werd Julius Paulus op een valse beschuldiging van rebellie door Fonteius Capito ter dood gebracht. Zijn broer Claudius Civilis werd in de boeien geslagen en naar Nero gestuurd; en door Galba in vrijheid gesteld, raakte hij onder Vitellius opnieuw in gevaar* (Tacitus, *Hist.* IV.13). Het tweede feit is dat de Bataven op grond van het verdrag aan de Romeinen gewapende manschappen moesten leveren. Zo werden zij opgeroepen tot het lichten van soldaten, iets dat op zichzelf al een last is vanwege de praktisch definitieve scheiding van kinderen van hun ouders, van broers van hun broers[190]. Zo hebben de Bataven als hulptroepen van de Romeinen in vrijwel heel de Romeinse wereld krijgsdienst verricht.

Hieraan hebben zich, zo lijkt het, de nazaten van de Bataven gestoten. Het was hun niet voldoende dat ze zich eindelijk aan vreemde rechtsmacht onttrokken hadden - ze werden immers nu als 'broeders' beschouwd -, maar ze wilden dat ook in latere tijden deze vrijheid voor hen in keizerlijke oorkonden werd vastgelegd: dat zij niet naar een plaats buiten de eigen vaderstad gedagvaard noch door iemand anders dan de eigen magistraat geoordeeld mochten worden. Hierop wijst een oorkonde met deze tekst: *Het is onze wens, en met het gezag van het Roomse Rijk bepalen, vergunnen en verordenen wij, dat onze voornoemde beminde en trouwe burgers van Nijmegen, die met ons en het Rijk speciaal verbonden zijn, niet voor een rechter van welke rang, stand, positie of aanzien ook gedaagd mogen worden, noch voor een rechtbank van het koninklijk of keizerlijk hof, noch voor onze andere gerechtshoven.*

189. *Digesta Iustiniani* 49.15.7 en 1.18.3.
190. Tacitus, *Historiae* IV.14.

Als zij per vergissing gedaagd zijn, dan brengt dit automatisch met zich mee dat hun zaak naar een rechtbank te Nijmegen terugverwezen is. Wij verklaren alle juridische stappen ongeldig die onder het mom van zo'n dagvaarding in bepaalde omstandigheden zijn gezet, behalve als rechter en schepenen van Nijmegen aan klagers rechtsingang geweigerd hebben.

Zij wezen ook de lichting af - al was het dan zo dat de vooraanstaanden van het Bataafse volk volgens oud gebruik, dat andere bondgenoten ontzegd was, de eigen afdelingen mochten commanderen - en kregen het bij de keizers gedaan dat zij nooit gedwongen werden ver van het vaderland in afgelegen landen strijd te voeren: hun eigen stad moesten ze tegen de vijand verdedigen; trokken ze de stad uit, dan mochten ze hun eigen burgemeesters volgen, en ze hoefden niet zo ver op te trekken dat ze niet allemaal weer op dezelfde dag vóór zonsondergang thuis konden zijn. Zo hebben ze zich veel moeite getroost om de oude vrijheid voort te laten duren, en toen ze die naar hun wens in volle omvang bereikt hadden, hebben ze er via genoemd document voor gezorgd dat die vrijheid in de toekomst in geen enkel opzicht aangetast zou worden.

[Kweekplaats van dapperheid]

Hoe hardnekkig de Nijmeegse vrijheidsliefde was blijkt verder ook uit een inscriptie op de Hezelpoort. Deze inscriptie werd aangebracht in het jaar 41 van de vorige eeuw [1541], toen Zijne Majesteit keizer Karel V heel Gelre, dat partij had gekozen voor de hertog van Gulik[191], met oorlog dreigde. Op die poort, die om meer dan één herinnering aan het verleden bezienswaardig is, hebben de Nijmegenaren in hard marmer een nu nog te te bewonderen inscriptie aangebracht, die luidt: BETER IS STRIJDLUSTIGE VRIJHEID DAN VREDELIEVENDE SLAVERNIJ. Want zoals M. Aemilius Lepidus in Sallustius, *Historiae* I, zegt: *vrijheid vol risico was te verkiezen boven slavernij in vrede*.

Maar de manier waarop onze voorouders zich hier uitdrukken klinkt als het steken van de krijgstrompet en toont ons een ander overblijfsel van de stad der Bataven, niet minder edel dan vrijheid, namelijk dapperheid in de strijd. In Tacitus, *Germania* 29 worden de stammen opgenoemd die uit Germanië naar Gallië verhuisd waren: na de vermelding van de Treviri, Nervii, Vangiones, Trebocae, Nemetes en Ubii voegt de schrijver meteen toe: *van al deze stammen zijn de Bataven de dappersten.* Een prachtig getuigenis! Tacitus denkt daar vooral aan dapperheid in de strijd. Om hun moed in ruiter-, voet- en zeegevecht stonden de Bataven overal als allerdapperste kerels bekend. De geschiedenis verschaft een hele reeks voorbeelden, zodat herhaling hier nu overbodig is.

191. Willem II van Gulik.

Nijmegen, of het nu aan de plek als zodanig ligt of aan iets anders, komt die lof toe, zowel voor een eeuwenoud verleden als voor alle daarop volgende eeuwen tot in onze tijd toe. Hier, zo mogen wij aannemen, hebben aanvankelijk de *Gallirs* - die, zoals de prins van de Romeinse geschiedschrijving erkent, *in oorlogsroem de Romeinen vóór waren*[192] - hun woonplaats gehad en hiervandaan zijn ze, niet zonder sprekende herinneringen aan hun verblijf achter te laten, naar midden-Gallië weggetrokken. Vanhier uit hebben dan ook C. Julius Caesar, en andere Romeinse aanvoerders na hem, de Bataven, in zoveel oorlogen overwinnaars, als hulptroepen aangetrokken. Vanhier uit kwamen de koningen of leiders van de Bataven met een geduchte strijdmacht Julianus bij Straatsburg te hulp. Vanhier uit hebben, toen het Romeinse Rijk op instorten stond, de met de Bataven verbonden Franken hun macht opgebouwd, zodat Gallië en Germanië, en korte tijd later zelfs Rome, zich aan hen onderwierpen. Want tot de leiders - of moet ik zeggen, koningen? - der Franken werden de roemruchte Sicambriërs, de bewoners van de Waaloever, gerekend. En hun nakomelingen hebben vele eeuwen lang het koninklijk slot hier met liefdevolle zorg omringd, het Paleis als kostbaar erfgoed bewaard. Ik kan me dan ook niet voorstellen dat iemand aan Nijmegen, kweekplaats of woonplaats van zoveel dappere mensen, die lof van krijgshaftigheid zou willen ontnemen, of er ook maar iets aan af doen.

De Noormannen, die schrik van de naburige landstreken, tegen wie de Nijmegenaren kort tevoren verschrikkelijke nederlagen hadden geleden, stichtten in 925 na Christus brand in het gebied vóór de stadswal van Nijmegen. De Nijmeegse kasteelheren - de annalen bedienen zich van deze term: *castellani* - trokken daarop, samen met de uit dat gebied afkomstige manschappen, de stad uit, sloegen de Noormannen terug, doodden die ze konden en redden een gedeelte van de bebouwing buiten de wal voor de vlammen. Maar ik ga geen voorbeelden opnoemen: iedereen kent ze. Wie voorbeelden wil kan zich tot de geschiedboeken wenden. Daar zal hij in alle eeuwen voor deze dapperheid de meest stralende bewijzen vinden, en hij zal ontdekken dat op dit punt de jongste eeuwen niet van de vorige afwijken: laat hij zich slechts voor de geest halen wat wij terloops in het voorgaande hoofdstuk naar voren hebben gebracht of wat wij in het nu volgende hoofdstuk over oorlog en krijgsbedrijf te berde zullen brengen.

Zijne Majesteit, keizer Karel IV, is ons hier, in de oorkonde onder het gouden zegel uit 1357, getuige, *tot*, zoals hij zelf zegt, *blijvende herinnering*. Want hij vermeldt eerst dat hij, de keizer, *met zijn speciale gunst hen omringt die zichzelf aanbevelen door onwankelbare, standvastige trouw, langjarige inspanning, onbesproken ijver, alzijdige ervaring*.

192. Vermoedelijk een door Smetius op zijn tekst toegesneden reminiscentie aan *Germania* 28: ‘in het verleden waren de Galliërs sterker’.

Dan *spreekt hij met lof over de tekenen* van edele *toewijding van de kant van raad en burgers van Nijmegen, van hun veelvuldige en langdurige inspanningen en ook van hun steeds blijkende sympathie voor het Rijk*. Dit alles wil hij belonen met de bevestiging van hun privileges.

Hier in Nijmegen - we hebben het boven al aangestipt - bestaat een gewoonte, die andere steden in deze streken bijna niet kennen, waardoor de burger op zijn sterfbed zijn erfgenamen een dubbel soort erfenis nalaat. Van oudsher treedt de naaste manneljke verwant in het bezit van de militaire uitrusting, ook als deze, een aantal verwantschapsgraden verder van de erflater verwijderd dan erven van het zwakke geslacht, op meer van de erfenis niet moet hopen; zo pleegt ook de naaste vrouwelijke verwante, met voorbijgaan van de mannen, voor de vrouwelijke sieraden en toiletartikelen - de Saksen noemen die 'gerada' - in aanmerking te komen. Op veldtocht gaan en de wapens hanteren heeft hier de mannen dus altijd na aan het hart gelegen, ondubbelzinnig bewijs dat moed in de strijd een Nijmeegs kenmerk is.

Het vaandel of de banier van de Nijmegenaren, en ook hun met een lauwerkrans gesierde knoestige knotsen zijn spreekwoordelijk geworden. Op grond van die knotsen hebben in de vorige eeuw onze tegenstanders aan de versterking, die tegenover de stad aan de overkant van de Waal ligt, de naam **Knodsenburgh** gegeven. En ook de vrouwen, hoewel het vreedzame geslacht, weken niet af van dat voorvaderlijke patroon: krijgshaftige figuren, echte Bataafsen betoonden ze zich bij de bescherming van de stad tegen de dreiging van Maarten Schenck.

In diezelfde richting wijzen de opmerkingen van Nijmegens buren, die zeggen dat Nijmeegse hondjes hun staart nooit laten hangen en nooit schichtig met de staart tussen de benen afdruipen[193]. Ik onthoud me wijselijk van hatelijke en nutteloze vergelijkingen en van allerlei ander commentaar over dit onderwerp. Dit hoofdstuk is toch al behoorlijk uitgelopen.

De hier puntsgewijs gegeven bewijsvoering moge volstaan om aan te tonen, dat de inwoners van Nijmegen zich op het hoge niveau van hun oude grootheid hebben gehandhaafd: en wel zozeer, dat zij temidden van dat krijgshaftige volk van Gelre met recht en reden kunnen gelden als het echte en eervolle nageslacht van de Bataven en als burgers van een stad van allereerste rang. En daarom: zekere en onweerlegbare sporen van de moed der voorvaderen en van de alomvattende vrijheid van de Bataven treffen we óf te Nijmegen óf nergens.

193. Naar Vergilius, *Aeneis* XI.812-813: een wolf gaat er in een opwelling van angst vandoor.

Hoofdstuk 9: *Dit blijkt ook uit andere gebruiken van de oude Bataven*
[Bataafse gebruiken in Nijmegen]

[De Germaanse levenswijze volgens Tacitus]
Tacitus bericht in *Germania* 19 in het algemeen over de Germaanse volkeren dat *men daar meer waarde hecht aan goede zeden dan elders aan goede wetten*. En in hoofdstuk 32 zegt hij over de Catti en de Tencteri: *De ouden gaven het voorbeeld, hun kinderen volgen hen na*. Dat dit heel speciaal geldt voor de Bataven, de nakomelingen van de Catti, wordt bevestigd door de historische gegevens. Want geen enkel ander volk heeft in staats- en privézaken zo consequent vastgehouden aan de gebruiken en gewoonten van de voorouders. Ga maar na wat Tacitus over Claudius Civilis en zijn Bataven meedeelt in boek IV en V van zijn *Historiae*. Hoewel de Bataven zich in het verleden van de Catti, hun voorvaderen, afgescheiden hebben en lange tijd in onderlinge oorlogen van de Germanen verwikkeld zijn geweest, bedienden ze zich toch van dezelfde taal en dezelfde gebruiken als de Germanen, en wel verre van hun voorvaderlijke zeden te hebben afgelegd, hebben zij meer dan welke volkeren waar dan ook lichtende voorbeelden gegeven van de zeden die Tacitus aan de Germanen in het algemeen en de Catti in het bijzonder toeschrijft.

Zo herkent men bij Claudius Civilis *het dreigend gelaat* (*Hist.* IV.13)[194], *de enorme energie, de vindingrijkheid van geest* (*Hist.* IV.13, IV.14 en IV.17), *de fijne neus voor de goede gelegenheid* (*Hist.* IV en V.14 en V.15). Men herkent *het uitstellen van de aanval* (*Hist.* IV.16), *het regelen van de bezigheden overdag, het zich verschansen gedurende de nacht* (*Hist.* IV.29 en IV.77), *het zich inhouden waar nodig* (*Hist.* IV.24, IV.30 en IV.76). *Men ziet dat hij niet ten strijde, maar ten oorlog trekt* (*Hist.* IV.13), *dat hij zijn haar, sinds het begin van de strijd tegen de Romeinen, met een bij de barbaren gebruikelijke gelofte, los doorgroeiend en rood geverfd, pas na de nederlaag van de legioenen weer liet afknippen* (*Hist.* IV.61), *dat hij Munius Lupercus, onderbevelhebber van een legioen, ten geschenke zond aan Veleda, een vrouw wier gezag was toegenomen - naar oude gewoonte van de Germanen kende men haar voorspellende gaven toe* - (*Hist.* IV.61), *dat hij zijn vrouw en zijn zuster als onderpand van een verdrag te Keulen had achtergelaten* (*Hist.* IV.79).

Bij de Bataven herkent men *het heilige woud, het overleg over oorlog tijdens een feestmaal, de overgeleverde rituele vervloekingen* (*Hist.* IV.15), *de strijdlinie gevormd door uit familieleden en verwanten samengestelde wigformaties* (*Hist.* IV.16 en IV.20). Ook het feit *dat zij met wapengekletter en oorlogsdansen hun instemming met het gesprokene betuigden* (*Hist.* V.17)[195],

194. De citaten, Tacitus, *Historiae* IV.13 e.v., zijn eigenlijk niet juist; Smetius citeert met enige vrijheid uit Tacitus, *Germania* 30, waar de kwaliteiten van de Catti beschreven worden, die Smetius hier, met verwijzingen naar passages uit Tacitus, *Historiae*, op Claudius Civilis toepast.
195. De correcte vindplaats is *Historiae* IV.17.

dat de vrouwen, als aansporing voor de strijders, direct achter de slaglinie stonden (*Hist.* IV.18). Verder herkent men *het gezag van Veleda* (*Hist.* IV.61), en *de goden van Germanië, de gemeenschappelijke goden*, (*Hist.* IV.64 en V.17), en meer dergelijke zaken. En geen Tencteri, noch enig ander volk van over de Rijn, deed bij de Bataven, wat ze op de landdag te Keulen deden, toen ze het bevel lieten horen: *neem weer de eigen voorvaderlijke gewoonten en levenswijze op* (*Hist.* IV.64), want, zo lezen we, *zolang de staatsorde intact bleef, handhaafden zich* bij de Bataven, zoals telkens bleek, *de aloude onbedorven zeden* (*Ann.* I.4).

[Germaanse gebruiken in het antieke Nijmegen]

Het lijdt geen twijfel dat de oude gewoonten in de voornaamste stad bewaard zijn gebleven. Aan één man, over wie ik zojuist gesproken heb, Claudius Civilis, afkomstig uit de stad en met Claudius Labeo ruziënd om de macht in de stad, kan men de andere burgers leren kennen. En er is geen enkele reden om aan te nemen of te veronderstellen dat burgers van die stad zich ten aanzien van de oude zeden minder vasthoudend hebben opgesteld dan de rest van het volk. Maar gesteld dat iemand een dergelijke veronderstelling zou wagen, dan zijn er hier nog resten van het verleden die ten gunste van ons standpunt voldoende duidelijke taal spreken.

Dat onze burgers hier *het oude lang bekende geld* in ere hielden - zie wat in *Germania* 5 over dit onderwerp te lezen valt -, bewijzen de overgebleven munten die hier gevonden worden: die met een kartelrand en die met de afbeelding van een tweespan. Het is duidelijk dat die met een kartelrand niet gekarteld zijn als een zaag - zeer grote geleerden zijn eeuwenlang ten onrechte deze mening toegedaan geweest -, maar dat zij ingekerfd en als een zaag over de hele rand getand zijn met insnijdingen als de bladeren van het zaagblad of schaarkruid.

Een marmeren plaat in mijn bezit bewijst dat onze voorouders in de vrouw een element van heiligheid en profetische gave aanwezig achtten: voor hen waren vrouwen goddelijke wezens[196]. De plaat draagt de inscriptie VOOR DE MATRONAE AUFANIAE, aangebracht door TITUS ALBINIUS IANUARIUS, die deze plaat MET GENOEGEN EN NAAR BEHOREN heeft opgericht.

Tacitus vermeldt, als Julius Caesar vóór hem, dat de oude Germanen van de goden vooral Mercurius eerden, en hij schrijft deze cultus speciaal toe aan de Catti, de voorouders en bloedverwanten van de Bataven. In de oorlog met de Hermunduri, zo zegt hij in *Annales* XIII.57, *wijdden de partijen, als zij overwinnaars zouden zijn, het leger van de tegenpartij ten ondergang aan Mars en Mercurius; de daarbij uitgesproken bedreigingen keerden zich nu tegen de Catti*, waarbij het overigens onduidelijk is of beide volkeren aan beide goden, of, zoals sommigen begrijpen, de Hermunduri aan Mars en de Catti aan Mercurius hun gelofte deden met het oog op een voor hen gunstig verloop van de strijd.

196. Tacitus, *Germania* 8.

Verschillende overblijfselen uit het verleden maken duidelijk dat de Bataven deze inheemse cultus van Mercurius in ere hebben gehouden. Ik heb bronzen beeldjes van deze god, waaronder één, dat opvalt door de zilveren ogen. Ook een aardewerken beeldje is in mijn bezit. Mercurius is met muts en vleugelschoenen te zien op een lamp en op ringen met bewerkte edelstenen. Met een geldbeurs in zijn rechter- en de herautstaf in zijn linkerhand staat hij op een vierkant voetstuk. Tacitus schrijft verder ook over Hercules in zijn boek over de zeden der Germanen (*Germ.* 9). Zijn betrouwbaarheid op dit punt wordt gestaafd door een zeer fraai beeldje van de knots- en pijl-en-boog- en leeuwenhuid dragende god[197] en door de vondst van bronzen en stenen handen met de appels van de Hesperiden.

Maar als iemand deze afbeeldingen liever aan de Romeinen wil toeschrijven dan aan de Bataven, dan maak ik daar geen grote kwestie van. Ook in dat geval immers verliest mijn betoog niets van zijn kracht. Want wat Tacitus in de tekst meteen toevoegt: *zij [de Germanen] menen dat het niet bij de grootheid der goden als hemelbewoners past om ze binnen muren opgesloten te houden en op een of andere manier als mensen uit te beelden. Bossen en wouden wijden ze aan de goden toe*,[198] spreekt al evenzeer voor ons standpunt. Dat deze gewoonte bij de Bataven in zwang is gebleven valt namelijk op te maken uit wat boven in hoofdstuk 3 naar voren is gebracht en eveneens uit wat ons uit de periode voor en rond Constantijn de Grote bewaard is gebleven: daaruit spreekt een zuiver soort christendom, zoals dat door onze voorouders beleden werd, die met beelden slechts konden spotten; een duidelijke getuigenis geeft Lactantius, die, zoals we uit Hiëronymus weten, in onze streken leraar was van Constantijns zoon, Caesar Crispus. In zijn *Divinae institutiones* II.3 en 19 leest men het volgende: *En daarom staat het vast dat er op alle plaatsen waar een beeld staat van godsdienst geen sprake is.*

Dat de vrouw, zoals in het boek van de zeden der Germanen staat (*Germ.* 18), *bij het sluiten van het huwelijk eraan herinnerd wordt dat zij deelgenote wordt in arbeid en gevaar, dat ze in tijd van vrede en in tijd van oorlog hetzelfde zal verduren, hetzelfde zal ondernemen*, dat wordt, als ik het juist zie, geïllustreerd door de zilveren en bronzen trouwringen in mijn bezit. Die ringen hebben een kunstige vorm met een slang die aan beide uiteinden een kop heeft, met twee hoofden en een man en vrouw in omhelzing[199], en midden voor hun voeten een jongetje, naar de wijze van beeldjes van Jupiter Fidius, de god van de trouw, het geheel in overeenstemming met de formule: *Ben jij Gaius, dan ben ik Gaia.*[200] Zo God het mij toestaat, zal ik dit met meer volledigheid in een ander boek behandelen. Voor het ogenblik moeten deze terloopse aanduidingen volstaan voor de conclusie

197. De Latijnse uitdrukking *scytalosagittipelliger*, ironisch van toon, is een brokstuk van een grotendeels verloren gegane oude Romeinse komedie: Smetius pronkt even met zijn kennis van de Latijnse literatuur.
198. Tacitus, *Germania* 9.
199. De vertaling veronderstelt een kleine verandering in de Latijnse tekst van Smetius: *capitibus quae* in plaats van *capitibusque et.*
200. De traditionele de vrouw in de mond gelegde formule ter aanduiding van de eenheid van man en vrouw.

dat de Bataven in de eerste eeuwen na hun wegtrekken en na de brand van hun woonplaats in hun voornaamste stad precies de oude zeden en gewoonten hebben bewaard.

[De Bataafse levenswijze te Nijmegen]
Vanwege huwelijksverbintenissen met de Romeinen en met de naburige Sicambriërs en Franken hebben de Bataven in het verleden veel gebruiken in het persoonlijke en in het openbare leven van die volkeren overgenomen, maar toch zijn na zoveel eeuwen, na zoveel veranderingen de sporen van de Bataafse levenswijze in deze stad en haar directe omgeving nog altijd duidelijker zichtbaar dan waar ook elders. Met betrekking tot Duitsers, Hollanders en Gelrenaren in het algemeen hebben in het verleden anderen het nodige gepubliceerd, maar er bestaat nauwelijks een door hen vermelde instelling, of enige andere bijzonderheid, die niet met evenveel, of zelfs met méér recht met Nijmegen in verband kan worden gebracht.

Bij Germanen en Bataven werd vroeger *de samenstelling van cavalerie- en infanterie-eenheden niet bepaald door toevallige omstandigheden of willekeurig samenvoegen, maar door familiebanden en bloedverwantschappen*[201]: sinds jaar en dag had Nijmegen verenigingen, **Broederschappen** genaamd, waarvan de voorzitters tot het college van gemeenslieden behoorden.

Bij hen [de Germanen en Bataven] werden ooit half doorbroken en terugwijkende linies door het optreden van vrouwen weer rechtgetrokken.[202] Vergelijk wat Orosius over de Sicambriërs zegt (*Hist.* VI.21)[203]. En toen in het recente verleden[204] Maarten Schenck, in een onderneming die hem het leven zou kosten, de stad bijna al was binnengedrongen, stormden onze krijgshaftige vrouwen in wedijver met elkaar ten strijde. Eén, vrouw Van Wanray, gebruikte een koperen ketel als trommel, anderen - je staat er versteld van - sleepten in hun rokken stukken steen aan om de vijand af te slaan.

De oude Kelten - Tacitus schrijft dit toe aan de Germanen, maar C. Julius Caesar[205] aan de Galliërs - *telden niet met dagen, zoals de Romeinen, maar met nachten: dat was hun manier om dingen vast te leggen en afspraken te maken: de nacht, zo leek het, trok de dag mee*[206]. In formules van het voorvaderlijk recht spreekt men in Nijmegen over nachten van rechtspraak: **Genechten der Gerichten**, over een dagvaarding na zoveel nachten: **de Genechtsdagh**. Na het verlopen of verstrijken van drie maal veertien nachten zal de overlevende echtgeno(o)t(e) aan de erfgenamen de lijst van bezittingen ter hand stellen: **t'eyndes ommegangh der dryer veerthien nachten**. Sterker nog: in een oude eedsformule van de twaalfmannen[207] lezen we de tekst: **Ick belove / dat ik van Vonnissen / die my met recht gevraecht werden / mijn beraet niet langer / dan dry veerthien nachten nemen zal**: Ik beloof dat ik over zaken, waarover mijn oordeel voor het gerecht zal gevraagd worden, niet langer dan drie maal veertien dagen zal overleggen.

201. Tacitus, *Germania* 7.
202. Tacitus, *Germania* 8.
203. In *Historiae adversus paganos* VI.21 schrijft Orosius dat de Sicambriërs en andere Germaanse stammen soms hun eigen kinderen als wapens gebruikten: ze gooiden die de vijand in het gezicht.
204. In 1589.
205. Caesar, *Bellum gallicum* VI.18.
206. Tacitus, *Germania* 11.
207. De schepenen.

De geijkte formule voor verdaging tenslotte is: *tot de vijftiende* [nacht].

Vroeger gaf niet de vrouw een bruidsschat aan de man, maar de man aan de vrouw; ouders en verwanten waren present om de geschenken te keuren[208]. Niet anders sloot men hier in het nog recente verleden de huwelijkscontracten.

Zo *nemen* onze vrouwen *één echtgenoot, zoals ze één lichaam en één leven hebben; bij het sluiten van het huwelijk worden zij eraan herinnerd dat zij deelgenoten worden in arbeid en gevaar*.[209] Zo is hier in Nijmegen, vergeleken bij de overige Bataven, de gemeenschap van goederen tussen echtgenoten bijzonder nauw, aangezien na de kerkelijke inzegening deze gemeenschap alle bezittingen, niets uitgezonderd, omvat en in die mate beiden verplicht dat tijdens de duur van het huwelijk geen van de twee, zonder toestemming van de ander, de goederen als geheel rechtens kan belenen of vervreemden. Ook komt na de dood van een van de echtgenoten de helft van de erfenis toe aan diens erfgenamen. Niets komt de overlevende echtgeno(o)t(e) toe op grond van het bruidsschatsrecht, want de bruidsschat is immers als te verdelen bezit in de gemeenschap van goederen opgegaan. Er is een oorkonde van Karel, hertog van Gelre, waarin hij verklaart dat deze gewoonte al vijfhonderd jaar geleden in Nijmegen in zwang was. Deze huwelijksgemeenschap blijft van kracht zolang de overlevende echtgeno(o)t(e) in gebreke blijft om een lijst met opgave van erfenis en bezittingen te overhandigen of de erfgenamen van de overledene in gebreke blijven om zo'n lijst op te vragen: de termijn voor deze handelingen is zes weken na de dood. Ook heeft na de dood van één van de echtgenoten de overlevende geen recht op het vruchtgebruik van de bruidschat, behalve als de echtgenoten elkaar dit wederzijds hebben toegekend. *Erfgenamen en opvolgers waren iemands kinderen; testamenten kende men niet; als er geen kinderen waren, dan kwamen als eerste bezitters in aanmerking de broers, de ooms van vaderszijde en die van moederszijde*[210]. In het jaar 16 van deze eeuw [1616] is het opstellen van een testament voor het eerst bij wet geregeld: als er nog grootouders leven, dan gaan zij van oudsher - Tacitus maakt er geen melding van - als nadere verwanten de ooms van vaderszijde vóór bij het verkrijgen van de erfenis.

Geen ander volk beleeft meer genoegen aan het aanrichten van feestmalen en het onthalen van gasten. Meestal overleggen zij aan een feestelijke tafel over het bijleggen [van vetes] en het aangaan van verwantschappen[211]. Dat dit ook geldt voor de Nijmegenaren van tweehonderd jaar geleden, dat betuigt met nadruk, zoals we lezen bij Willem van Berchem, de astroloog Laurens in een gedicht[212] waarvan Joseph Scaliger aan zijn vrienden melding maakte en dat te lezen is in de *Historia Gelrica* van Pontanus. Tegenwoordig nog wordt er tijdens feestmalen niet alleen over het bijleggen van vetes en het aangaan van verwantschappen overlegd,

208. Tacitus, *Germania* 18.
209. Tacitus, *Germania* 19 en 18.
210. Tacitus, *Germania* 20.
211. Tacitus, *Germania* 21 en 22.
212. Dit gedicht heeft Smetius opgenomen op pagina 153.

maar ook contracten komen meestal bij rijkelijk besproeide maaltijden tot stand. De natuur is nu eenmaal geneigd verkeerde voorbeelden na te volgen en in het boze te volharden. En al matigen de betere standen zich nu meer dan in het recente verleden, bij het gewone volk wordt nog niet overal de zelfbeheersing tegenover de dorst betracht, die wenselijk zou zijn. Men [voor dit voortleven van oude gebruiken] vergelijke Tacitus: *Zowel de vijandschappen als de vriendschappen moest men van vader of bloedverwant overnemen* (*Germ.* 21)[213].

Vrijwillig afgelegde verklaringen gelden te Nijmegen evenzeer als onder ede afgelegde. Als de tijdelijke bezitter van een door een sterfgeval leegstaand huis de juistheid van de inboedelbeschrijving wil bewijzen, dan trekt hij tweemaal drie betrouwbare getuigen aan, die met hem zijn eerlijkheid bezweren. Vindt hij geen vrienden die zich naast hem stellen, dan moet hij eerst met de zogenaamde 'eed der ongelukkigen' zweren dat hij zo ongelukkig is om geen enkele vriend te vinden ter betuiging van zijn onschuld. Daarna moet hij zich met zeven eden vrijwaren voor een mogelijke aanklacht van bedrog. Aldus de bepalingen van uit een zeer ver verleden stammende Nijmeegse rechtsformules.

De volkeren ten westen van de Rijn *stuurden* volgens oud gebruik *ineengeslagen rechterhanden, teken van gastvrijheid, ten geschenke aan de legioenen*, aldus Tacitus in *Hist.* I.54. En zo *stuurden* - zie *Hist.* II.8 - *de legers elkaar, het ene legioen aan het andere, ineengeslagen rechterhanden als teken van eendracht*. Ik weet dat de gewoonte de handen ineen te slaan vroeger, in een populaire uitspraak aan het adres van de Gelrenaren, als typisch 'Gelders' werd betiteld, en dat tegenwoordig nog de gewone mensen bij feestelijke drinkgelagen hun rechterarmen gezamenlijk naar voren steken.[214] Hiermee in overeenstemming stuurt in het bijzonder Nijmegen jaarlijks een handschoen naar Luik om de rechterhand der vriendschap te symboliseren.

Uit heel het gebied, heel het kwartier van Nijmegen komt men geregeld ter vergadering bijeen, waarbij nog altijd het verschijnsel speelt dat Tacitus in zijn boek over de zeden der Germanen vermeldt (*Germ.* 2[215]): *als gevolg van hun vrijheidszin hebben zij de slechte gewoonte niet tegelijk noch op bevel bijeen te komen; vaak laten ze twee of drie dagen verloren gaan door hun getreuzel om zich te melden*.

Over de drank uit gerst of tarwe, ongeveer als wijn gegist[216], en over de vorm van de schepen[217] hebben we boven in hoofdstuk 3 gesproken. Ik zou nog andere dingen kunnen toevoegen: over de waarzeggerij[218]; over het dobbelspel[219]; over de boete, waarvan één deel tegenwoordig aan de burgemeesters - vroeger aan de koning - of aan de stad wordt uitbetaald, het andere deel aan degene die schadeloosgesteld wordt of aan zijn verwanten[220]; over dorpen die niet als bij de Romeinen aaneengesloten bebouwing vertonen;

---

213. Smetius citeert hier Tacitus om aan te geven dat kwaad zowel als goed bij de Germanen aan de volgende generaties werd doorgegeven: tot het gedurende de eeuwen overgeleverde kwaad behoort ook de drankzucht, die Smetius bij zijn mede-Nijmegenaren opmerkt.
214. Smetius refereert aan aan oud-Germaans juridisch begrip: 'gezamenderhand'. In het Germaanse recht konden gemeenschappelijke goederen niet dan met toestemming van alle rechthebbenden worden gedeeld.
215. De correcte vindplaats is *Germania* 11.
216. Tacitus, *Germania* 23.
217. Tacitus, *Germania* 44.
218. Tacitus, *Germania* 10.
219. Tacitus, *Germania* 24.
220. Tacitus, *Germania* 12.

over de ruimte waarmee elk zijn huis omgeeft, als veiligheidsmaatregel tegen brand[221]; over oppervlakten die zorgvuldig met glinsterende aarde bestreken zijn; over ondergrondse holten, bovendien met veel mest gevuld[222]; over de met een speld samengehouden omslagmantel; over de nauwsluitende kleding die de afzonderlijke ledematen goed doet uitkomen; over de ernst van het huwelijk[223]; over de borstvoeding die de moeder zelf haar kind geeft en die zij niet uitbesteedt aan een slavin of min; over het late geslachtsleven van de jongemannen[224]; over boete na manslag en genoegdoening door heel de familie aanvaard[225]; over het baden na een meestal tot midden op de dag voortgezette slaap; over de gewoonte van het ontbijt die de meeste Germanen nu niet meer kennen[226]; over de eenvoudige maaltijden; over gestremde melk[227], en over soortgelijke zaken, maar ik laat dat allemaal welbewust terzijde. Want waarom dat alles noteren? De onuitputtelijke Seneca schrijft in zijn *Troostbrief aan zijn moeder Helvia*, hoofdstuk 8[228], dat *uit de gelijkenis van gebruiken, uit de vorm van hoofdbedekking en schoeisel en uit de woordenschat* blijkt dat de Cantabriërs vroeger op Corsica gewoond hebben. Heb ik niet even sterke, of zelfs sterkere, argumenten aangebracht om te bewijzen dat Nijmegen de stad van de Bataven is geweest?

[Nog meer sporen van Bataafse gebruiken]

Maar bij datgene wat we tot nu toe aangevoerd hebben - voornamelijk uit Caesar en Tacitus - komen ook nog de vele bijzonderheden die door andere geschiedschrijvers of op grond van de betrouwbare informatie van de materiële resten aan de Germanen toegekend worden. Zoals bij Velleius Paterculus, boek II[229], te lezen staat, *daagden* de oude Germanen, naaste buren van de Bataven, *elkaar uit met beledigingen en die beledigingen werden dan meestal met de wapens vereffend*. Ook de Frankische vorsten later, wanneer ze niet langs gerechtelijke weg hun geschillen konden beslechten, bestreden elkaar in tweegevecht en zetten daarbij hun eigen leven op het spel. Want ze beschouwden het als niet in overeenstemming met billijkheid of traditie, dat hun persoonlijke vetes fatale invloed konden hebben op het publieke bestel. Dat dezelfde gewoonte hier nog steeds bestaat, leren ons de wetten en voorrechten met betrekking tot het duel, die in vroeger eeuwen door de keizers aan Nijmegen gegeven zijn en die de bevoegdheid van de Nijmeegse raad om een tweegevecht of duel uit te schrijven bevestigd hebben.

Ook sneden de Germanen munten doormidden, hetgeen Romeinse burgers bij wet verboden was, en ze gebruikten de delen als herkenningstekens. Dat bewijzen de talloze zeer oude munten, van C. Julius Caesar, van Augustus en van de Romeinse muntmeesters, die hier opgegraven worden. De munten die twee hoofden hadden

221. Tacitus, *Germania* 16.
222. Tacitus, *Germania* 16.
223. Tacitus, *Germania* 17.
224. Tacitus, *Germania* 20.
225. Tacitus, *Germania* 21.
226. Tacitus, *Germania* 22.
227. Tacitus, *Germania* 23.
228. De tekst waar Smetius hier in erg vrije vorm op zinspeelt houdt verband met Seneca's (gedwongen) verblijf op Corsica. Hij schrijft vandaar uit dat de Cantabrirs, nu woonachtig in Noord-Spanje, vroeger op Corsica gewoond hebben.
229. De passage, door Smetius enigszins aangepast weergegeven, is te lezen in II.118.

werden bijna altijd zo verdeeld dat op elk deel een hoofd te zien was. Bij Aimoin van Fleury, I.7, en andere schrijvers over de Frankische geschiedenis lees je dat in later tijd Winomad en Childerik, de zoon van Merovech, hetzelfde gebruik onderhielden; en sindsdien is het tot op de dag van vandaag bij het gewone volk hier zeer populair, onder andere bij huwelijkssluitingen.

Er is vroeger een Bataaf geweest, die in een kornalijn die hij in een ring gevat aan zijn vinger droeg, een kruis met visjes insneed. Omdat de christenen, zoals men bij Tertullianus en andere oude schrijvers kan lezen, door de heidenen minachtend 'visjes'[230] werden genoemd, droeg hij die ring om in het openbaar te getuigen dat hij zich tussen de heidenen allerminst schaamde voor het kruis van Christus of voor dat scheldwoord 'visjes', aangezien hij alleen Jezus Christus als zijn Verlosser erkende. Op precies dezelfde manier handelden in het recente verleden de leden van het Verbond der Edelen, die bij landvoogdes Margaretha van Parma voor gewetensvrijheid pleitten. Zij richtten zich tegen de edicten, die de doodstraf wegens ketterij oplegde aan allen die er bezwaar tegen maakten om anders dan volgens het richtsnoer van alleen het woord van God, neergeschreven in de Heilige Schrift, God te eren of in iets anders dan alleen in Christus, de gekruiste, het heil te zoeken. Toen hun tegenstanders hen minachtend Geuzen, een woord dat zoveel betekent als 'bedelaars', noemden, hulden zij zich in asgrauwe kleding en droegen in het openbaar houten bedelnapjes en in een bedelzak hun spullen. Daarbij gingen personen van Bataafsen bloede, de heren van Brederode, Kuilenburg en Batenburg, illustere buren van Nijmegen, voorop, men zou haast zeggen, op de van de voorouders geleerde manier.

Maar ik laat me gaan. Ik ben niet van plan bij deze voorbeelden stil te staan of nog andere gelijksoortige aan te voeren. Het meeste van wat ik in hoofdstuk 5, 6, 7 en 8 gezegd heb over waardigheid en vrijheid, geldt ook hier. Over het taalgebruik zou ik heel veel kunnen zeggen. Maar laat ik het meer algemeen en meer beknopt houden.

Als er ergens een stad is, die de oude zeden bewaart, dan is het zeker Nijmegen. Want vroeger, vóór de oorlog die wij met de Spanjaard voeren, werd het burgerrecht aan geen enkele vreemdeling gegeven, tenzij hij óf de dochter van een burger getrouwd had óf, befaamd om zijn geleerdheid of vakmanschap, de stad tot nut of sieraad zou kunnen strekken.

230. Tertullianus, *De baptismo* 1.

Zo hield de stad het zuivere, voorvaderlijke bloed in stand voor het nageslacht en hield ze, mét het vreemde volk, ook uitheemse zeden en gewoonten buiten de muren.

Wat men van de inwoners van Marseille vertelt, dat zij vanaf de stichting van de stad één en hetzelfde zwaard gebruikt hebben bij de onthoofding van misdadigers, dat is ook het geval in Nijmegen: de beul gebruikt namelijk geen ander zwaard dan dat wat in het raadhuis boven de hoofden van de burgemeesters hangt en dat hem, na de uitspraak, overhandigd wordt door de magistraat. Dit toont aan dat, volgens de opmerking van Valerius Maximus, II.6, *ook in de kleinste zaken alle oude tradities voort moeten leven* (of moet ik zeggen: in feite voortleven?).

Bovendien was er van oudsher te Nijmegen een groepering of broederschap van tweehonderd burgers, die als leiders van het volk werden beschouwd. De groepering droeg de naam van Sint Nicolaas. Komt die naam van Nicolaas, de bisschop van Myra in Lycië? Of van Claudius Civilis? De naam van de laatste is inheems, die van de eerste hoort thuis in een buitenlands, onze voorouders nauwelijks bekend volk. In de landstaal van de Bataven is er een zeer sterke gelijkenis tussen de namen Nicolaas en Claudius. De christenen hadden vroeger de gewoonte om aan heidense namen en gebruiken nieuwe op de oude lijkende vormen te geven. Veelvuldig zijn in het hele Kwartier, en met name in Nijmegen, de herinneringen aan de naam Nicolaas. De kapel in het keizerlijk paleis hier was aan hem toegewijd. Maar laat anderen maar over de naamskwestie oordelen. Het belangrijkste punt waarop de leden van deze groepering elkaar vonden was de verplichting te zorgen dat niets verloren zou gaan van de rechten of de oude, prijzenswaardige gewoonten van de stad. Zo blijkt het dat men zich hier op de meest gewetensvolle wijze heeft ingespannen om de oude instellingen van de vroegere generaties ongeschonden te bewaren. Kijken we slechts naar de vormen van openbaar bestuur van de stad en naar de toeleg op de omgang met wapens.

[Het burgerbestuur]

Bij de Bataven hebben vanaf het ontstaan van het volk, naast de priesterstand, waaraan ik nu voorbijga, en de koningen en legerleiders, die geen onbeperkte of absolute macht hadden, twee leidinggevende standen bestaan: de adel en de uitgelezenen van het volk. Tacitus spreekt in *Hist.* IV.14 van *de vooraanstaanden van de stam en de flinksten uit het mindere volk*. Elders noemt hij de éne groep *eersten* (*Hist.* V.25 en *Germ.* 2 en 12[231]) en *vorsten* (*Germ.* 2[232]) en de andere *het gewone volk en zijn vertegenwoordigers*: dezen staan de vorsten of eersten als raadgevers en met de ondersteuning van hun gezag terzijde, hebben met hen zitting in de raadsvergadering en *overleggen daar met hen over de belangrijke aangelegenheden*. Hoewel dit politiek systeem in heel het woongebied van de Bataven zijn sporen heeft nagelaten,

231. De correcte vindplaats is *Germania* 10.
232. De correcte vindplaats is *Germania* 11.

zul je die nergens duidelijker vinden, als je de steden onderling vergelijkt, dan in deze stad van ons, vorstelijk en aloud schouwtoneel van het Bataafse volk.

Dat blijkt namelijk uit de instellingen die, zoals de oude generatie zich herinnert, in stand zijn gebleven tot in de tijd dat de stad onder leiding van de doorluchtige prins Maurits van Oranje zich weer bij de overige bondgenoten heeft gevoegd. Wat de vooraanstaanden betreft, er bestond hier een bestuursraad die vanouds vierentwintig leden telde: twaalf van hen hebben tot taak bij geschillen een onderzoek in te stellen en uitspraak te doen; allen samen overleggen ze in zaken die het algemeen welzijn betreffen: in hun midden bekleden de burgemeesters de hoogste plaats. Wat het volk aangaat, is er meer dan één organisatievorm geweest. Je had de hoofden of meesters van verschillende broederschappen; je had de meesters van de gilden of ambachten; en je had in rang boven hen het genootschap waarvan we vermeld hebben dat het de naam van Sint Nicolaas droeg. Zij deelden op een of andere wijze met de bestuursraad de zorg voor het publieke bestel. Zij droegen, als er raadszetels vacant waren, aan de magistraat tweemaal zoveel burgers voor als er vacatures waren: uit hen moest dan de magistraat, ter aanvulling, de individuele personen kiezen. Zij wezen drie functionarissen aan, van wie er één, op aanwijzing van de magistraat, in naam van het volk de schatkist beheerde, enzovoorts. Het was de hoogste bevoegdheid en de voornaamste zorg van de tweehonderd burgers die in voornoemd Sint Nicolaasgenootschap verenigd waren om de rechten en oude gewoonten van de stad ongeschonden te bewaren: daarmee lag de beslissingsmacht in zaken de burgers betreffend praktisch in hun handen. Hun leiders of meesters wezen jaarlijks de andere gilden hun meesters toe, maar bij de keuze lieten zij wél de meesters van het betrokken gilde die nog in functie waren meedoen. Zij beoordeelden de wetten die de magistraat had uit te vaardigen en zagen na de uitvaardiging toe op de naleving. Zij stempelden de officiële stukken met het speciale stadszegel, dat zij onder hun hoede hadden. Ten overstaan van hen legden de beheerders van de schatkist rekenschap en verantwoording af. Zonder hun instemming vond nagenoeg niets doorgang. Zij behartigden bij dringende aangelegenheden de belangen van de burgers bij de edelen en bij de hertog van Gelre. De rest van de bevolking was op hen aangewezen voor steun en verweer bij geweld en onrecht. De raad had niet het recht om buiten hen om bezittingen of inkomsten van de stad te verkopen of te verpanden, om aan wie dan ook bepaalde vergoedingen of geschenken te geven, om de stadswetten te veranderen, om gevangenen in vrijheid te stellen of ter dood te veroordelen. Met de vooraanstaanden inden zij de door de stad opgelegde boeten en

verleenden zij gewoonlijk de stadsambten aan geschikte burgers, enzovoorts.

Waarom vermeld ik dat alles? De reden is dat ik, wat ik in oude oorkonden hierover heb gelezen, in verband wil brengen met de nu juist door Tacitus in hoofdstuk 11 en 12 beschreven gewoonten van Germanen en Bataven.[233] Op grond van die voorvaderlijke gewoonte overleggen hier - als ik klein met groot mag vergelijken[234] - de vorsten of eersten alleen over de minder belangrijke zaken, allen samen over de belangrijke. Het was vroeger wel zo[235], dat zaken waarover de beslissingsmacht bij het volk lag ook in de kring van de vorsten behandeld werden. Want de vertegenwoordigers van het volk beloofden dat zij niets op eigen houtje zonder instemming van de raad zouden veranderen. Ze vergaderen op vaste dagen, behalve als er iets onvoorziens en onverwachts optreedt; de vooraanstaanden iedere week op de dag die vroeger aan Mercurius, de door de oude Kelten boven allen vereerde god,[236] toegewijd was[237]. Beide groeperingen hernieuwen de plechtige eed van trouw jegens de stad op 2 januari, zoals vroeger in deze streken de Romeinen deden.[238] Alle raadsleden die buiten de stad leven, zijn verplicht die dag acte de présence te geven of zich uit de raad terug te trekken.

Ze tellen niet met dagen - wij hebben het boven reeds gezegd -, maar met nachten: dat is hun manier om dingen vast te leggen en afspraken te maken: de nacht, zo lijkt het, trekt de dag mee. Geen formule is gebruikelijker bij geschillen dan ‘tot de vijftiende [nacht]’. Ook hebben ze, als gevolg van hun vrijheidszin, de slechte gewoonte om, al vergaderen ze ook in de stad, toch een, of soms twee uur verloren te laten gaan door hun getreuzel om zich te melden. Waar en wanneer ze er zin in hebben, gaan ze zitten. Als stilte geboden is, luistert men naar de tot de voorname stand behorende burgemeester meer op grond van gezagvol overreden dan van autoritair commanderen.

Men mag bij deze vergadering ook iemand aanklagen, en nergens anders mag men een klacht indienen waarbij het om leven of dood gaat. De straffen verschillen naargelang van de misdaden: voor lichte vergrijpen krijgen de veroordeelden volgens de zwaarte van de straf boeten van een aantal goudstukken of van een aantal bakstenen.[239] Één deel van de boete wordt aan de burgemeesters of aan de stad uitbetaald, het andere deel aan degene die schadeloosgesteld wordt of aan zijn verwanten. In die vergaderingen worden ook de vorsten gekozen, die recht spreken op het platteland en in de dorpen.

Hier zie je dus in voorafbeelding en in kort bestek heel ons staatsbestel, onze republiek: de Bataafse wereld, voortlevend in de stad van de Bataven. Ik geef wel toe dat de stad meer dan eens zwaar door rampen getroffen is, niet alleen in de voorgaande eeuwen,

---

233. Wat verder volgt is grotendeels citaat uit Tacitus, *Germania* 11 en 12.
234. Vergilius, *Georgica* IV.176.
235. In de vertaling is toegevoegd: ‘Het was vroeger wel zo', omdat Smetius hier onverwacht van de tegenwoordige tijd op de verleden tijd overstapt.
236. Caesar, *Bellum gallicum* VI.17.
237. Woensdag.
238. De tekst van Smetius is, zowel in druk als in het afwijkende, maar evenzeer onduidelijke handschrift, onzeker.
239. In 1570 stond er een boete van 10000 bakstenen op afwezigheid bij de aankomst van Anna van Oostenrijk in Nijmegen (Pikkemaat, Guus, *Geschiedenis van Noviomagus Nijmegen*, Nijmegen/'s-Gravenhage 1988, p.112).

toen voor de verdediging van de hertogen van Egmond bijna alle Nijmeegse families, naar men zegt, hun gezinshoofd verloren, maar ook toen zij, in het recente verleden, op heel trieste wijze van haar welvaart en bewoners beroofd werd, vooral in het zestal jaren[240] dat ze onder het bewind leefde van de Spanjaard. Bijna geen andere stad is tijdens heel de oorlog, die wij met de Iberiër voeren, zozeer aan verlies en ongeluk ten prooi geweest. Want al die jaren lag ze op de grenslijn tussen de partijen en had ze de grootste moeite om te midden van vijanden en mededingers haar uitzonderlijke waardigheid te handhaven.

Ook hielden in het jaar 91 van de vorige eeuw [1591] de broederschappen op te bestaan. Heden ten dage zijn er alleen nog beheerders: zij delen de vroeger bijeengebrachte armengelden en inkomsten nu uit aan noodlijdenden. Bij benoemingen voor de openbare diensten zijn tegenwoordig geen gildemeesters meer betrokken. Ook het zo roemruchte Sint Nicolaasgenootschap is ontbonden, en daarvoor in de plaats zijn tweeëndertig mannen, vooraanstaande burgers, gekomen, die door de magistraat gekozen worden en Gemeyns-luyden - zoveel als 'uit het volk gekozenen' - heten. Zij komen slechts bij oproep bijeen en worden voor belangrijke en moeilijke zaken geraadpleegd. Het bestuur van Nijmegen benadert nu dus, veel meer dan in het verre of jongere verleden, de bestuursvorm die in veel steden in deze streken in zwang is gekomen. Want nog tot in de tijd van de vorige generatie waren er hier talloze, duidelijke sporen - ik heb me beperkt tot de opsomming - van de oude zeden en gewoonten.

[Het krijgsbedrijf]

De omgang met wapens was voor de gewone man bij de Romeinen aan beperkingen gebonden, maar was bij de Germanen een algemeen aanvaarde praktijk. Tacitus deelt in *Germ.* 11 en 13 mee: *zaken, van algemeen zowel als van particulier belang, behandelen ze* daar *alleen gewapend. Gewapend nemen zij hun plaatsen in; als een voorstel bevalt dan slaan ze hun speren tegen elkaar. De meest eervolle instemming is bijval met wapens.* En in hoofdstuk 22: *Gewapend gaan ze naar hun bezigheden en vaak ook naar feestmalen.* Over hen zegt Seneca in *Epistula* 36: In *Germanië krijg je meteen als kind een kinderspeer om die te gooien.* In *De ira* I.11 schrijft hij: *Zijn er moediger wezens dan die [Germanen], onstuimiger bij de aanval, begeriger naar wapens? Tussen wapens worden ze geboren en grootgebracht. Wapens zijn hun enige zorg en liefde, de rest verwaarlozen ze.*

Niets hiervan mogen we met enig recht aan de Bataven en de Nijmegenaren ontzeggen. Van oudsher getraind voor de strijd waren ze altijd als wapens, ter verdediging of ten aanval, gereed voor de strijd. Ze hadden een eigen, goed uitgeruste ruiterij.

240. 1585-1591.

IJzeren stiften, bij de Romeinen verboden, waren hier in gebruik. *Aan bezitlozen werden te Rome geen wapens toevertrouwd* (Valerius Maximus II.3): in Nijmegen was er in heel de bevolking niemand aan wie het hanteren van wapens niet werd opgelegd. Geen rechten te Nijmegen, zelfs niet die van de burgerschappen, van de ambachtsgilden en de genootschappen, geen andere wetten welke dan ook, zijn in preciezer bewoordingen voor het nageslacht vastgelegd dan die van de wapencolleges. In het jaar 1422 hebben de aanzienlijke burgers voor zichzelf en voor alle andere burgers een als volgt geformuleerde wet uitgevaardigd: 'Iedereen moet een complete wapenrusting voor het eigen lichaam bezitten en goed onderhouden. Handwerkslieden die te arm zijn mogen wel een lichtere rusting dragen, maar dan een die hen door de raad en de gildemeesters wordt voorgeschreven. Tot een erkend ambachtsgilde mag alleen toegelaten worden wie zich vooraf een wapenrusting heeft aangeschaft. Het is niemand ooit toegestaan deze rusting te verkopen, te belenen of als onderpand aan te nemen. De burgemeesters of twee raadslieden en de meesters van de wapencolleges moeten jaarlijks - tot viermaal toe, als men daartoe besluit -, de wapenrustingen schouwen. Blijkt iemand geen rusting te hebben, dan wordt hij beboet met een gouden kroon en mag hij zijn ambacht niet uitoefenen totdat hij zich een wapenrusting heeft aangeschaft. Eveneens moet ieder met een eed bevestigen dat de rusting in zijn bezit niet geleend, maar eigendom is'. Aan de eedsformule die nieuwe burgers bij hun toelating één voor één uitspreken is oudtijds zelfs de volgende zin toegevoegd: 'dat ze wapens bezitten, waarmee ze én zichzelf kunnen verdedigen én vijandelijk geweld kunnen afweren en terugslaan.'

Bovendien liet sinds mensenheugenis de Nijmeegse burger - we hebben het boven al vermeld - zijn wapens en wat hij verder met het oog op een mogelijke veldtocht in huis had, na aan één verwant - niet zonder meer zijn naaste verwant, maar zijn naaste mánnelijke verwant -, dit op grond van een bijzonder recht, speciale toepassing van het recht van eerste keuze bij erfenis: de procedure lijkt veel op de gewoonte met betrekking tot het erfrecht die Tacitus in *Germania* 32 de Tencteri, het buurvolk van Catti en Bataven, toeschrijft[241].

[De ruiterij]

Wat hij daar over de Tencteri zegt, zou je heel zeker naar waarheid ook over de Bataven kunnen zeggen, dat zij *naast de prestaties in de strijd, die alle Germanen kenmerkt, zich onderscheiden door hun bedrevenheid als ruiters*. Want ze zochten niet alleen de traditionele roem in de strijd te voet, maar ook in het ruitergevecht. Daarom heten ze bij Cassius Dio (boek 55)[242] *zeer bedreven in het paardrijden*, bij Plutarchus (*Otho*)[243] *de beste ruiters van de Germanen*.

241. De dapperste zoon, niet vanzelfsprekend de oudste, erft de paarden van de vader.
242. Cassius Dio, *Historia Romana* LV.24.7
243. Plutarchus, *Vita Othonis* XII.5.

Staaltjes van deze voortreffelijkheid hebben indertijd in Germanië de Rijn, Donau en Weser gezien, in Italië de Po, in Spanje de Segre, in Egypte de Nijl, in Britannië de Theems en het water van de Ierse zee bij het eiland Man. Beroemd is bovenal de tekst van Tacitus (*Hist.* IV.12): *zij hadden in hun woongebied ook een uitgelezen ruiterij met zwemmen als geliefde specialiteit; te paard en met de wapens in de aanslag doorbraken zij in gesloten formatie de barrière van de Rijn*. Het lijkt waarschijnlijk dat deze woorden van Tacitus met name betrekking hebben op de Bataven die het oostelijk deel van het Eiland, de zuidelijke Gallische oever en de stad bewoonden, want het westelijk deel was minder geschikt voor ruiterij, omdat het te moerassig was en de rivier op de plaatsen waar ze langzaam stroomde te diep om zonder problemen te paard over te steken. Ik zou overigens niet willen ontkennen dat deze voorliefde vroeger het volk als geheel kenmerkte, aangezien het hele volk zo vaak door hem, Tacitus, geprezen wordt en de vooraanstaanden vanuit heel het Eiland, zolang het volk een politieke eenheid vormde, de stad als hoofdplaats van hun volk regelmatig bezochten.

Later viel de Bataafse natie uiteen, en langzamerhand kwam het onderling verkeer tot stilstand en zakte praktisch tot het nulpunt. De Hollanders hielden zich binnen hun aan de Noordzee grenzend gebied, en met het voordeel van die waterrijke delta doorkruisten ze liever met houten paarden het vloeibare oppervlak dan met hoornhoevige het vaste: daarom zijn de Hollanders nu uiterst bekwame zeelui, maar bijna allemaal onbekwame ruiters, en heet wie onbeholpen te paard zit in een spreekwoordelijk gezegde soms een ‘Hollandse ruiter’. Daar staat tegenover dat de bewoners van het oostelijk deel van het Eiland, samen met hun buren, zó fervente beoefenaars van de paardensport zijn geweest dat evenzeer op hen door hun vijanden allerlei spotwoorden zijn afgevuurd. Hun munt ontleent haar naam aan een ruiter te paard[244] en ‘ruiter’ is ook in de mond van de buren hun karakteristieke spotnaam. En hun krijgsvolk, ook bij ver afgelegen volkeren beroemd om zijn prestaties op alle wapenen, is speciaal vermaard vanwege de topprestaties der ruiterij.

Deze bijzonderheid heeft onafgebroken voortgeleefd in de voornaamste stad. Er is een brief bewaard van hertog Willem[245] uit 1378, waarin hij om Nijmeegse troepen vraagt in de strijd tegen Machteld en de graaf van Blois en hun bondgenoten, en waarin hij met evenveel woorden belooft eventuele schade, die een individuele ruiter of de Nijmeegse ruiterij als geheel zou lijden, te vergoeden. In 1468 heeft Nijmegen de kosten gedragen voor een eigen aanvoerder der ruiterij,

244. Bedoeld is de ‘gouden rijder’.
245. Willem I van Gulik.

en in 1537 voor drie eigen eskadrons, toen de stad zich keerde tegen de plannen van hertog Karel van Egmond. En ook in onze dagen houdt Nijmegen zich nog aan dat gebruik. Want toen in het jaar 29 van deze eeuw [1629] het leger van de Verenigde Provinciën door het beleg van 's-Hertogenbosch in beslag genomen was en de Spanjaard met een door de komst van keizerlijke hulptroepen enorm aangegroeide strijdmacht de IJssel overstak en het Utrechtse bedreigde, bracht de edele heer Gerhard Nuhland, op kosten van de openbare kas, hier te Nijmegen en in de dorpen van de oostelijke Betuwe onder de rook van Nijmegen, binnen veertien dagen een volledig eskadron ruiters bijeen. En zeer onlangs, in het jaar 1641, zorgde de edele heer Lambert Floris Till voor de lichting van een sterke grotendeels Nijmeegse troepenmacht van 1300 ruiters en 800 man voetvolk; hier te Nijmegen stelde hij die hele krijgsmacht in afdelingen op, en Nijmegen was de basis van waaruit hij ze naar Portugal voerde ter ondersteuning van koning Johan.

Bovendien gold van oudsher in Nijmegen de uit het verre verleden stammende regel dat niemand een zetel kon bezetten in de stadsraad, als hij niet thuis op eigen kosten een paard voor de strijd onderhield. In het jaar 1447 en later, in 1471, is bij besluit van raad en burgerij, juist om te voorkomen dat deze regel in onbruik zou raken, vastgesteld ‘dat niemand op 2 januari zonder zo'n paard toegelaten mocht worden tot de plechtige eedsaflegging van de raad; dat dat paard een bedrag van tenminste 27 goudstukken waard moest zijn; dat die paarden elke zes maanden, op het eind van lente en herfst, in het openbaar ter schouwing en keuring voorgevoerd moesten worden; dat als een paard kwam te sterven, de eigenaar zich binnen zes weken een nieuw paard moest aanschaffen; als hij dat niet deed, zou hij voor eeuwig van stemrecht en lidmaatschap van de raad uitgesloten worden.’ Deze besluiten zijn met algemene instemming opgenomen in de verzameling onschendbare stadswetten.

En er is geen reden om aan te nemen dat dat gebruik een aantal eeuwen geleden uit behoefte aan uiterlijk vertoon is ingevoerd. Want andere steden, die Nijmegen qua inwonertal en rijkdom ver achter zich lieten en die zeer hechtten aan dergelijk vertoon, hebben, voorzover ik weet, een dergelijk gebruik niet gekend. En onze voorouders spreken ook over dit gebruik als over iets uit een zeer ver verleden, erfenis van de begintijd: in geen enkel geschrift delen ze iets mee over oorsprong en reden van ontstaan, zodat wij het ongetwijfeld

danken aan die vroegste Bataafse voorvaderen, al is het dan in de vorige eeuw, toen oorlogshandelingen de maatschappij ontwrichtten, geleidelijk aan in onbruik geraakt. Maar ik twijfel er geen ogenblik aan dat in deze zeer voorname stad de figuur van de ruiter bij de nakomelingen van die vroegste Bataven van vader op zoon is doorgegeven en zo in onze stad steeds 'thuis' gebleven is. En zo kan alleen al die ruiterfiguur ons overtuigen: dit is een stad van de allerhoogste rang.

Hoofdstuk 10: *Dit blijkt ook uit de naam en de gebruiken van de Bataven, die nog steeds in zwang zijn in het stadsgebied*
[Naam en vrijheden van de Bataven in het Nijmeegse]

Stad, grondgebied en het eens door de Bataven bewoonde Eiland hebben alle drie bekendheid verworven met de naam van dit volk: we hebben dat elders aangetoond met verwijzing naar Julius Caesar, Plinius, Plutarchus, Tacitus en andere geschiedschrijvers. Op het punt waar de Rijn zich als het ware in twee stromen splitst, de Waal en de Rijn in engere zin, plaatst Tacitus (*Ann.* II.6) het begin van het Bataafse grondgebied en het Eiland van de Bataven. Zosimus, die, zoals bij Evagrius III.41 te lezen is, zijn geschiedwerk geschreven heeft rond 400 na Christus[246], noemt dat door de splitsing van de Rijn ontstane Eiland groter dan alle andere riviereilanden en vermeldt uitdrukkelijk de naam Batavia[247]: niet een nieuwe naam, zoals menigeen denkt, maar een naam uit het verleden, die, naar het getuigenis van de Panegyrici[248], in heel de eeuw vóór Zosimus gemeengoed was.

Dat die naam onveranderd in gebruik bleef tot aan de tijd van het Frankische en het Austrasische rijk staat zonder meer vast. De Franken waren vanuit hun stamland naar midden-Gallië getrokken. Al de tijd dat ze door de inrichting van dat gebied in beslag genomen werden en weldra ook door familietwisten onderling in conflict waren, was het Eiland van de Bataven aan wisselende invloeden blootgesteld. Enerzijds breidden de koninkjes van de Friezen hun gebied uit, anderzijds vestigden de Denen zich in het westelijke, vlak aan de Noordzee gelegen, deel van het Eiland. Deze Denen, bondgenoten van de Friezen, met wisselend succes door de Austrasische koningen der Franken bestreden, gaven tenslotte aan het gebied der Bataven dat aan de Noordzee ligt, aan Holland en Zeeland, de naam die ze nu dragen, afgeleid, zo menen velen, van de gebieden Oland en Zeland in het Deense vaderland[249].

246. Smetius verwijst hier naar de *Historia ecclesiastica* van Evagrius Scholasticus uit de zesde eeuw. De tekst van Evagrius zegt eigenlijk dat Zosimus schreef in de loop van de vijfde eeuw.
247. Zosimus, *Historia nova* III.6.2.
248. De *Panegyrici* zijn lofreden op keizers uit het eind van de derde eeuw en uit het hele verloop van de vierde eeuw.
249. Smetius geeft de in zijn tijd vaak geventileerde opinie dat de namen Holland en Zeeland afkomstig zijn van de eilanden Sjaelland (Seeland) enO,/ land bij Denemarken. De naamgeving werd in verband gebracht met de tochten der Noormannen ('Denen') langs de kusten van de Noordzee.

Er ontstonden nog meer staatkundige eenheden, het Sticht Utrecht, het graafschap Teisterbant, en andere. Zo kwam het na verloop van tijd dat de namen van nieuwe heersers en hun familie bekendheid verwierven en dat in het westelijk deel van het Eiland de naam 'Bataven' geleidelijk in onbruik raakte.

[Batavia, Batua en Betuwe]

Het oostelijk deel, Nijmegen en naaste omgeving, als hoofdstad en gemeenschappelijk toevluchtsoord van het volk in stand te houden, dat was het met alle kracht nagestreefde ideaal van de afstammelingen der Bataven. En van zijn kant zorgde dat Nijmeegse deel er altijd voor de erfenis van taal en naam der voorvaderen te bewaren: in die erfenis houdt het ook nu nog de zoveel eeuwen bestendige herinnering aan de Bataven in stand. Venantius Fortunatus, die rond 570 leefde onder Justinus de Jongere, maakt meer dan eens melding van de Bataven. In gedicht 7[250] van boek VI schrijft hij als volgt over Gelesuinta[251]:

Hier treurt het Bataafse, daar klaagt het Baetisch gebied;
Die weeklacht ruist hier in het water van de Waal, daar in het water van de Ebro.

In de geschiedboeken staat te lezen dat rond 700 Childebert, koning der Franken, aan zijn hofmeier Pippijn de onteigende bezittingen van een zekere Everhard schonk, gelegen in Bathua [de Betuwe]. Dit bezit - waaronder het landgoed Eliste, ook wel Marithaine genoemd - schonk Karel Martel, Pippijns zoon en erfgenaam, aan de basiliek, die ter ere van Jezus Christus, onze Verlosser, was gebouwd op het terrein van dat hem - Karel - toebehorende landgoed Eliste in het district Bathua: hij schonk het hele complex aan bisschop Willibrord in bezit. Zo vermeldt het de schenkingsoorkonde van Karel Martel uit 736, waarvan een afschrift te lezen is bij Heda en bij andere schrijvers. Deze plaats, bekend door het graf van Werenfried, Willibrords metgezel, en door een kapittel van kanunniken, draagt nog de oude naam Eliste. Tegenwoordig noemen we de plaats Elst, gelegen halverwege Nijmegen en Arnhem midden op het Eiland van de Bataven. Er is geen reden voor de opvatting dat het woord 'Bathua' niet hetzelfde zou betekenen als 'Batavia': in beide namen leeft hetzelfde woord voort, met een kleine verandering in klank zoals bij tijdsverloop normaal is.

Het gebied dat Karel Martel Bathua noemt, noemt Einhard, de secretaris van Karel Martels kleinzoon in de mannelijke lijn Karel,[252] met de oude benaming 'Eiland van de Bataven'. Hij schrijft: *Karel legde een paleis aan te Nijmegen hoog boven de rivier de Waal die aan de zuidkant langs het Eiland van de Bataven stroomt.*[253]

250. De correcte vindplaats is VI.5, en wel de verzen 349-350.

251. Gelesuinta, prinses uit het West-Gothische koningshuis in Spanje, werd uitgehuwelijkt aan de Merovingische koning Chilperik; op aandringen van zijn geliefde, de beruchte Fredegondis, liet Chilperik haar vermoorden. Om haar dood, aldus de dichter, rouwen in het land der Franken de Bataven en de rivier de Waal, in het land der West-Gothen de Andalusiërs en de rivier de Ebro.

252. Bedoeld is Karel de Grote, door zijn vader Pippijn kleinzoon van Karel Martel.

253. Einhard, *Vita Caroli Magni* 17.

Regino, de abt van Prüm, maakt bij het jaar 885 in een vermelding van de moord op Godfried, de koning van de Noormannen, gewag van *een plaats, die Herispich heet, waar Rijn en Waal zich vanuit één bedding splitsen*[254] *en, zich meer en meer van elkaar verwijderend, het gebied Battua met hun water omstromen*. Regino geeft hier duidelijk dezelfde beschrijving van Batua als de Romeinen die vroeger gaven van Batavia. Alleen hierdoor al is het een duidelijke en uitgemaakte zaak dat het gebied met de naam 'Eiland van de Bataven' of 'Batavia' in later tijden in de landstaal of in de taal van de bevolking ter plaatse - zoals onze belangrijke autoriteit Aimoin het graag formuleert[255] - 'Battua' genoemd werd. Wanneer Karel Martel in bovengenoemde oorkonde Bathua een 'district', *pagus* noemt, dan verstaat hij daaronder een landstreek of gebied: de nakomelingen van de Franken voeren trouwens hun woord *pays*, dat provincie of streek betekent, terug op het woord *pagus*.

In de geschiedboeken lees je dat op vergelijkbare wijze het gebied dat wij als Brabant kennen, na 600 het district Brachbantum heette: in dat gebied telde Aimoin in zijn aantekening bij het jaar 876 evenwel vier graafschappen. Veel eerder schreef in dezelfde zin Julius Caesar dat heel het gebied der Helvetiërs in vier districten verdeeld was. En de districten of republieken van de Helvetirs worden gewoonlijk juist met dat woord 'district', 'kanton', *pagus* aangeduid. Met dezelfde woordbetekenis is in latere eeuwen ook aan Batua de naam van 'district', *pagus* toegekend. Een oorkonde van bisschop Adelbold van Utrecht over het dienstpersoneel van zijn bisdom, geschreven te Zülpich in 1021, bezigt nog dat zelfde woord. Daaruit mag je opmaken dat dit deel van het oude Eiland mét de naam van 'Bataven' ook de waardigheid van staatkundige eenheid, dat is, van zelfstandig rechtsgebied, heeft bewaard, een waardigheid overigens, die toen al, mét de naam, minder toepasselijk was geworden.

Want Tiel en de twee eilanden, genoemd Tieler- en Bommelerwaard, hadden toen, met hun afscheiding van het district Batua, de naam 'Bataafs' verloren. Hoewel de bisschop beweert dat in een deel van dat district Batua de graaf van Gelre en in een ander deel de graaf van Kleef zijn leenmannen zijn, eist hij toch niet de rechtsmacht over heel Batua op. Hij kon dat ook niet, aangezien een groot deel van Batua ook in de volgende eeuwen onlosmakelijk met moederstad Nijmegen verbonden bleef. Batua deelde Nijmegens lot en kwam samen met Nijmegen door verpanding aan Gelre.

254. Wellicht is bedoeld Het Spijk, kleine localiteit met behuizingen op de Nederlandse noordoever en de Duitse zuidoever van de Rijn, enige kilometers ten oosten van de huidige splitsing.

255. Smetius zegt dat Aimoin van Fleury voor de ter plaatse gesproken volkstaal graag de uitdrukking *sermo rusticus* (letterlijk: plattelandstaal) gebruikt.

Neem maar kennis van wat Hendrik Aquilius uit Arnhem in zijn *Leven van Otto III, graaf van Gelre* ons meedeelt : *hij betaalde de prijs voor de keizerstad Nijmegen en voegde haar toe aan zijn gebied, met een groot deel van Batavia, het deel namelijk dat men vroeger 'het oostelijke Batavia' noemde*. De *Geschiedenis van Kleef* biedt op verscheidene plaatsen soortgelijke informatie. In dezelfde richting wijzen ook de oorkonde door koning Willem vanuit Neuss gestuurd naar de stadhouders van Nijmegen en omstreken en de oorkonde van een rechter in Batua, aangesteld door Reinoud[256], graaf van Gelre, in het jaar 1282. Het document over het stedelijk recht van beide Batavia's, het oudste van alle Gelderse documenten, door graaf Reinoud[257] in 1327 opgesteld, wordt alleen maar in het archief van Nijmegen bewaard; daar zijn ook de oorkonden opgeborgen van de privileges die de latere hertogen aan oostelijk Batavia hebben verleend. Ook vermelden zowel de Kleefse Annalen als Berchemius eenstemmig dat graaf Diederik van Kleef door keizer Rudolf in 1290 en door keizer Albrecht in 1299 als keizerlijk stadhouder werd aangesteld over Nijmegen en Batua tot aan Ravenswaaij, dat nu het laatste dorp van het district Buren is, eindpunt van het gebied van westelijk Batavia tegenover Batavodurum.

In genoemde oorkonde van Adelbold staat te lezen dat de graaf van Kleef in het oostelijk deel van het district Batua ten noorden van de Rijn, een groot stuk land als leengoed bezit. Betekenen deze woorden dat het district Batua zich tot buiten het Eiland uitstrekt? In ieder geval schrijft Regino over de reis van keizer Karel de Grote vanuit Diedenhoven/Thionville langs Moezel en Rijn naar Nijmegen: *de keizer kwam naar Nijmegen in Badua*[258]. En tegenwoordig nog strekt het territorium van oostelijk Batavia zich hier en daar uit tot op de zuidelijke oever van de Waal.

Bij de verdeling van het Austrasische rijk, die na de dood van Lotharius in 870 tussen zijn broers Lodewijk en Karel de Kale, zonen van keizer Lodewijk de Vrome, tot stand kwam, lezen we in de namen van de plaatsen die ieder toevielen woorden als 'abdij', 'klooster' (*munster*), 'landgoed' (*hof/hove*) en 'kasteel'. Maar nergens wordt uitdrukkelijk melding gemaakt van Nijmegen of van het paleis te Nijmegen, dat in die tijd toch grote bekendheid bezat: Karel had er nog in dat jaar een paar maanden tevoren met Rorik de Noorman een verdrag gesloten.

256. Reinoud I.
257. Reinoud II.
258. De stad Nijmegen ligt ten zuiden van de Waal, dus ten zuiden van het Eiland der Bataven, maar Regino plaatst haar ín Badua.

Maar vreemd genoeg wordt in zo'n nauwkeurige opsomming stilzwijgend voorbijgegaan aan een zo illustere stad en aan een keizerlijk paleis van dergelijke allure, een schitterend bouwwerk dat zijn weerga niet kent, machtige versterking, officieel erkend koningsslot, om de uitdrukkingen over te nemen van Regino, van de Aschaffenburgse kroniekschrijver en van keizer Karel de Grote. En al even vreemd is het dat voorbijgegaan wordt aan dat aanzienlijke territorium van het Rijk van Nijmegen, waartoe ook in de volgende eeuwen - al moeten we aannemen dat er ondertussen in de loop der jaren meer gebied aan onttrokken dan aan toegevoegd is - naar het getuigenis van Berchemius behoorden: *het Nijmeegs Schependom, met heel zijn kerspel, namelijk Ubbergen, Persingen, Wercheren, een deel van Ooy (vroeger dochter van de kerk van Nijmegen), Weurt, Hees, Neerbosch en alle andere dorpen en buurtschappen. Bovendien Groesbeek met het hele Reichswald, Mook, Middelaar, Overasselt met het hele kerspel, Wychen, Niftrik, Beuningen, Ewijk, een deel van Winssen met de kerk ter plaatse, Aerdt en Herwen in Bathua, Rijnharen (nu Brienen), Sint Willibrord bij Kleef*[259] *en het Hof van Kleef*[260] *en Sint Quintinus aldaar*. De schrijver voegt even verder nog toe: *volgens sommigen hebben het gebied van de Duffelt en Zyfflich met onderhorigheden tot het Rijk van Nijmegen behoord*. Het is toch niet goed denkbaar dat dit alles weggelaten en doodgezwegen is. Omdat de oorkonde van de verdeling duidelijk spreekt over het naburige graafschap Teisterbant en over Batua - aldus de correcte lezing van Aimoin -, is de veronderstelling dat Nijmegen met zijn grondgebied onder de aanduiding Batua valt toch wel aannemelijk. In ieder geval bezigden advocaten en zaakwaarnemers in het Rijk van Nijmegen en in oostelijk Batavia, ook in het verre verleden, dezelfde formules voor rechtshandelingen. Maar de onbevooroordeelde lezer moet maar naar eigen inzicht oordelen of wat wij hier aangevoerd hebben over het district en de naam Batua voldoende geloofwaardigheid bezit. Wat hier ook van zij, dat de naam 'Bataven' vast met Nijmegen verbonden is geraakt, dat kan geen verstandig mens ontkennen. En dit ene volstaat voor wat wij hier voor ogen hebben.

Hoewel wat aan bouwkundige en letterkundige overblijfselen was bewaard misschien door oorlogsgeweld verwoest of door het lange tijdsverloop in vergetelheid geraakt is, hoewel na zoveel eeuwen ook de herinnering aan de oorsprong vervaagd is en verloren gegaan, is er in het woordgebruik niet een volledige breuk ontstaan.

259. Sint Willibrord is de patroon van Rindern, een dorp bij Kleef.
260. Met het hof zal bedoeld zijn de Schwanenburg, het slot van Kleef.

In Nijmegen en in het aangrenzende deel van het Eiland handhaafde zich het woord ‘Batavia’, lichtelijk vervormd tot ‘Batua’, ‘Bataw’ en, zoals onze mensen nu zeggen, ‘Betouw’. Het is een niet te ontkrachten verwijzing naar de Bataven niet alleen, maar ook naar Nijmegen als voornaamste stad en naar haar oorspronkelijke machtspositie.

Want er is toch geen andere reden te bedenken waarom de voorvaderlijke naam sterker met Nijmegen verbonden is gebleven dan met ieder ander deel van het uitgestrekte Eiland, dan deze, dat Nijmegen de voornaamste stad is, betiteld met de naam van het volk. Want in dit gebied is er geen andere stad waaraan wij de instandhouding van de voorvaderlijke naam kunnen toeschrijven. Zoals indertijd deze kern van het volk in dat grote lichaam van het volk leefde en er de naam van kreeg, zo bewaart hij nu die met de dood bedreigde naam - een dood die God verhoede! - ten einde toe onaangetast, ongeveer zoals de namen van de naburige Tungri en van verschillende andere volkeren, die eens zeer grote macht en uitgestrekt grondgebied bezaten, nu alleen nog in de voornaamste stad blijvend voortbestaan.[261]

[Bataafse vrijheden in het Rijk van Nijmegen]

Wat we nu over de oude naam van de Bataven hebben aangetoond, dat kunnen we ook over de waardigheid, de vrijheid en de instellingen vaststellen. Dat alles is zowel in de voornaamste stad als in het gebied eromheen en in de naburige districten altijd in opvallend hoge kwaliteit blijven voortbestaan. En de plaatsen die door gemeenschappelijke binding aan kwartier of hertogdom tot eenheid met Nijmegen terugkeerden werden daaraan als bij recht van herinbezitneming opnieuw deelachtig en stelden zich daarbij over de hele lijn de voornaamste stad ten voorbeeld. Dit treedt in heel de geschiedenis zo duidelijk naar voren dat we de lezer daarvoor geen moeilijk speurwerk of bewerkelijke opsomming hoeven voor te houden. Tiel en Zaltbommel hebben na Nijmegen voorrang op de andere steden van het hertogdom Gelre - de leden van de ridderschap van het Kwartier van Nijmegen hebben in de Statenvergadering van het hertogdom voorrang van plaats en van stemuitbrenging op de ridders van de andere kwartieren, ook als dezen even aanzienlijk zijn door luisterrijke afkomst: dit kan toch alleen omdat die twee steden en die ridderschap tot dat kwartier behoren waarin Nijmegen de leiding heeft. Ook al is dit kwartier als laatste tot aansluiting met de Gelderse gemeenschap gekomen, toch kreeg het in rangorde niet de laatste plaats, zoals het in tijd laatste was, maar kreeg het de eerste plaats vóór de andere kwartieren.

261. De naam Tungri bijvoorbeeld leeft voort in de stadsnaam Tongeren.

Dat vonden de hertogen van Gelre en ook de standen van de andere kwartieren correct. Met genoegen en naar behoren lieten zij allen de eerste plaats in het toen jonge verbond aan die voorname, aloude stad van dat hoogvermaarde volk der Bataven en aan het gebied dat bij die moederstad hoorde.

De Veluwe, die door toedoen van Drusus eens deel van de oude Batavia/Betuwe was geworden, was onder de bisschoppen van Utrecht en de hertogen van Lotharingen in zo'n ongunstige situatie terechtgekomen dat zij in het jaar 1227 van graaf Gerard III[262] van Gelre bij wijze van vrijheid en schenking een brief van de volgende inhoud kreeg: *Met het oog op goddelijke beloning en op verzoek van mijn getrouwen heb ik aan de mensen die in mijn Veluws land wonen of, uit welke landstreek ook, daarheen zullen komen om er zich te vestigen, een bepaalde vrijheid toegestaan, en wel de volgende: wie onwettige kinderen hebben van welke soort ook, hetzij als eigen kinderen erkend hetzij van vreemde of Friese herkomst, moeten mij, als die kinderen sterven, een keurmede[263] geven, dat wil zeggen, een kostbaar voorwerp uit hun bezit. Maar wettige erfgenamen wordt voor het verkrijgen van de erfenis niets in de weg gelegd. Als er geen erfgenaam is, valt alles aan mij toe. Als iemand zich met betrekking tot deze zaken wil onttrekken aan mijn recht van 'schenkingsontvangst'[264] door middel van een huwelijkscontract met onderhorigen van een andere soeverein, dan neem ik hun erfenis in bezit. Ook als edellieden, kerkelijke en wereldlijke functionarissen of anderen wie dan ook voor deze mensen opkomen, valt hun erfenis wegens mijn beschikkingsrecht over het hele land aan mij toe*. De *Historia Gelrica* geeft de oorkonde in haar geheel. Nergens lees je iets dergelijks met betrekking tot plaatsen in het Kwartier van Nijmegen. Die verordeningen van Gerard staan mijlen ver af van hetgeen we boven gezegd hebben over de vrijheid van de Nijmeegse burgers en mijlen ver van hetgeen in het Rijk van Nijmegen de praktijk is en in een welsprekende oorkonde voor oostelijk Batavia, dichtbij Nijmegen, wordt bevestigd met het oog op de instandhouding van een eeuwenoud recht. Deze oorkonde van Arnoud[265] uit 1445 luidt: *Niemand mag als slaaf, keurmede-lijfeigene[266], bastaard, als eerloze of als afhankelijke persoon[267]* - die in de macht van iemand anders is en niet voor de rechtbank mag verschijnen (d.w.z. die **rechteloos** is) - *optreden in de functie van pandnemer of gezworene*: en dat geldt toch als het allerminste.

De ridderschap deed vroeger eens haar beklag dat haar rechten en gewoonten onder de hertogen van Gelre niet volledig ongeschonden bleven. Nijmegen kwam voldoende voor zichzelf op en had geen reden tot grote zorg, maar wenste toch oprecht, en deed er alle moeite voor, dat wie in dit oude domein van Batavia, in de kwartieren van Nijmegen en Arnhem en in het naburige kwartier van Zutphen, woonden,

---

262. Bedoeld is Gerard IV.

263. Een keurmede (de tekst heeft *curmeda* in de middeleeuws-Latijnse vorm) is een waardevolle zaak, die de heer uit de nalatenschap van een onderhorige mag opeisen.

264. De inbezitneming door de heer heet *donatio* (= schenking), omdat de schijn wordt opgehouden dat de onderhorige een vrijwillige 'schenking' doet aan zijn heer.

265. Arnoud van Egmond.

266. Niet alleen dingen, ook personen konden het bezit worden van de heer die door 'keurmede' beslag legt op bezittingen van een onderdaan.

267. Het hier gebruikte Latijnse *manceps* zal in de betekenis van *mancipium* (= eigendom, ook ter aanduiding van een slaaf) begrepen moeten worden.

allen in het bezit bleven van de voorvaderlijke vrijheid. En omdat ook alle betrokken bewoners zich sterk maakten voor hun zaak, behaalde men een klinkende overwinning, zoals de geschiedenis van 1418 en daarna duidelijk maakt. Er werd namelijk op voordracht van Nijmegen eenstemmig door alle Staten het volgende besloten en vastgesteld: de Staten moesten alles in het werk stellen om te zorgen dat voor ieder in heel het eigen gebied de bestaande rechten van stad, gemeente en platteland, de leenrechten en het dijkrecht onaangetast zouden blijven. Nijmegen stelde de tekst van het verdrag op en verkreeg de goedkeuring van de vrouw van Reinoud[268]. En enige tijd later wensten de Nijmegenaren, en met succes, dat in hetzelfde stuk, waarin zij Nijmegens privileges bevestigde, ook de bevestiging opgenomen werd van de artikelen van dat andere verdrag en van de artikelen van het regeerakkoord met Arnoud[269]. En voor de nauwkeurige naleving hiervan hebben ze zich altijd ten volle ingezet, zodat alle inwoners, ook die van de andere kwartieren met eventueel mensen daar van lagere positie, door de éne gemeenschappelijke band onderling gelijkgesteld werden.

Daarna, in het jaar des heils 1441, bekrachtigde Arnoud eindelijk met een schrijven van zijn hand het nauwere verbond dat de standen van de kwartieren van Nijmegen, Arnhem en Zutphen vijf jaar tevoren voor het heil van het vaderland met elkaar hadden gesloten. Hij wenste daarbij dat de bewoners van het Roermondse die ten zuiden van de Niers woonden zouden gelden als niet bij dat verdrag betrokken. Maar de Nijmegenaren hebben toen op de beproefde wijze met de bewoners van de andere kwartieren zich voor de Roermondenaren ingezet, dat ook zij de mogelijkheid kregen om, indien zij dat wilden, in dat verdrag opgenomen te worden. Hoewel dit niet in de *Historia Gelrica* staat, is het met zoveel woorden te lezen in het schrijven van Arnoud. De burgers van Nijmegen meenden namelijk dat dan pas hun waardigheid verzekerd was, als degenen die door een gemeenschappelijke band van bestuur met hen verbonden waren, ook door een gemeenschappelijke band van vrijheid met hen verbonden zouden zijn: hun positie aan de top zou minder de ogen uitsteken, als allen op gelijke wijze de eigen waardigheid volledig behielden. De conclusie is dus duidelijk genoeg: Nijmegen, gedreven door een als het ware aangeboren liefde tot het eigen volk - zoals je dat bij Tacitus (*Hist.* IV.64) betreffende de naburige Tencteri kunt lezen -, wenste dat allen van Gelderse afkomst hun gemeenschappelijke identiteit en naam zouden hervinden, en dat de van de voorvaderen geërfde, aloude vrijheid en waardigheid voor ieder zonder onderscheid beschikbaar zouden zijn.

268. Reinoud IV.
269. Arnoud van Egmond.

Bedenk hierbij ook - anderen hebben dit punt vóór ons behandeld - dat in het hertogdom Gelre recht gesproken wordt volgens de bepalingen die de hertogen regelmatig afkondigen in de vorm van een overeenkomst, naar de wens en met de instemming van hun onderdanen in alle districten. Als deze gewoonte ergens geldt, dan toch zeker in het gebied dat vroeger Bataafs was, heel bijzonder in het Kwartier van Nijmegen. En nergens vind je een welsprekender voorbeeld dan in de oorkonde die, opgesteld voor het Rijk van Nijmegen, te Nijmegen wordt bewaard. Deze oorkonde spreekt uitdrukkelijk van de overeenkomst die de hertog met de ridders en met de burgemeesters, schepenen en raadsleden van Nijmegen, en met anderen die bezittingen en erfgoederen in het stadsgebied hebben is aangegaan en brengt die overeenkomst in verband met de bevestiging en uitbreiding van de oude privileges, rechten en gewoonten.

Hoewel onder het bijna vijftigjarig bewind van Karel van Egmond het gezag van deze krijgszuchtige hertog zich langzamerhand, veel meer dan onder de vorige generaties het geval was geweest, had versterkt en hoog boven dat van de Staten was uitgegroeid, hebben toch in het jaar des heils 1538 alle Staten van Gelre, toen zij in voltallige vergadering na de dood van Karel Willem[270] van Gulik tot hun hertog kozen, met hem bij wijze van contract, met toestemming van de keizer, voorwaarden voor beide partijen vastgelegd. Aan die voorwaarden kun je ook weer merken dat, meer dan aan de andere kwartieren, aan het Kwartier van Nijmegen allerlei bijzondere voorrechten toegekend worden. Zo bij voorbeeld in hoofdstuk 28 deze bepaling: *Niets zullen de onderdanen aan de hertog verschuldigd zijn, behalve een matig bedrag aan belasting, dat door de Staten eenstemmig vastgesteld zal worden. Ook zal niet getornd worden aan het gezag van de hertog en aan zijn macht om bevelen en verboden uit te vaardigen; evenmin aan zijn recht om functionarissen aan te stellen en te zorgen voor het luiden van de klokken, zoals van oudsher gebruik is geweest. Maar in het Kwartier van Nijmegen, als er gevaar dreigt voor kruiend ijs of voor een overstroming, of als de inwoners te maken krijgen met het geweld van niet-gebrekkige bedelaars, gemaskerd boeventuig of vreemd volk, zal het de onderdanen rechtens toegestaan zijn om de klokken te luiden en die schurken te achtervolgen en bij de hertog voor gerecht te dagen. Als iemand behalve voor deze zaken de klokken luidt, dan verbeurt hij zijn leven en zijn bezit.* Zoals dit recht in heel het Kwartier van Nijmegen gold, en nog steeds geldt, zo bewaren ook Tiel, Bommel en de districten die als het ware onder het patroonschap van Nijmegen staan ieder nog bepaalde overblijfselen van de oude Bataafse waardigheid, meer dan de steden en districten van de andere kwartieren.

270. Willem II van Gulik.

De districten in de buurt van Nijmegen aanvaarden geen door de hertog gestuurde rechter en geen districtshoofd, voordat naar oud gebruik een plaats is afgesproken en de betrokkene dan in de gewijde ruimte van een kerk zich onder ede tot trouw jegens de districtsbewoners heeft verplicht. Op sommige plaatsen hernieuwen de adviseurs bij de rechtbank aan het begin van het jaar hun eed. De boetes voor misdaden, met name voor vechtpartijen - het ontbreekt het volk niet aan strijdlust! - en voor verwondingen zijn vastgesteld op een bepaald geldbedrag, en het is, zoals in de betreffende teksten uitdrukkelijk wordt vermeld, de hertog niet toegestaan boven genoemd bedrag ook maar iets te vorderen: geen enkele bijdrage, geen enkele nieuwe last. Ook kunnen de bezittingen van vrouw of kinderen niet door de schuld van man of ouder verloren gaan[271]. Ook als boetes volgens overeengekomen voorwaarden verschuldigd zijn, worden deze door de beklaagde niet betaald, als niet eerst de mening van de rechter is gevraagd. De hertog stuurt geen ontvanger om ze te innen.

Het recht om iemand te arresteren blijft in handen van de hertog of van het districtsbestuurder, eveneens rechter. Maar het is de hertog niet toegestaan een beklaagde met foltering, of zijn huis met brand aan te pakken. Aan de beklaagde is voor een rechtscollege een optimale verdediging gegarandeerd in die zin dat de rechter gehouden is hem op zijn verzoek een geschikte advocaat toe te wijzen. Iemand die een willekeurige burger bedreigt met lichamelijk geweld kan ongestraft door de burgers worden opgepakt en ter berechting voor de districtsbestuurder gebracht worden. Een document waarin men aan erfpachters rechtstreeks krediet en grondbezit garandeert wordt voor de rechtbank als geldig beschouwd.

Maar ik zal die herinneringen aan de voorvaderlijke vrijheid, en de vele andere soortgelijke sporen, die nog in het Nijmeegse stadsgebied te vinden zijn, niet punt voor punt nagaan. Ik zal ook niet de tradities opsommen die in de vorige eeuwen vanuit dit kwartier naar andere kwartieren zijn doorgedrongen of waarin ook andere steden van de eerste rang zich met Nijmegen probeerden te meten. De zaak zelf, zoals ik vooraf al heb gezegd, vraagt niet naar de opsomming van allerlei details. Want wat ik boven, over de voornaamste stad, en wat ik nu naar voren heb gebracht is mijns inziens overtuigend genoeg om daaruit verantwoord te concluderen dat hier de voornaamste stad en de oude wijkplaats der Bataven heeft gelegen. En deze stad heeft dan, bij de geweldige veranderingen die over alle landstreken en over heel het volk zijn gekomen, allerhardnekkigst mét de naam ‘Bataven’ ook de oude instellingen en de waardigheid van de Bataven vastgehouden en bewaard, voor zichzelf en, waar mogelijk, voor haar omgeving.

271. Bedoeld zal zijn: en vervallen aan de hertog.

Hoofdstuk 11: *Dit blijkt ook uit de naam 'Noviomagum'*
[De naam 'Noviomagum']

De ouderdom van de stad Nijmegen is zo voor iedereen afdoende bewezen en daarmee een uitgemaakte zaak. Maar over de naam van de stad hebben de geleerden zich het hoofd gebroken. De naam *Noviomagum/Noviomagus* 'Nijmegen' leek, in het woord alleen al, nieuwheid uit te stralen, en niet bij de klassieke schrijvers aan deze vestiging als benaming toegekend te zijn. Dus rijzen de vragen of de stad vroeger een andere naam heeft gehad, en zo ja, welke; wanneer zij voor het eerst onder de naam *Noviomagum/Noviomagus* 'Nijmegen' bekend is geworden; en ook, wat de betekenis en oorsprong is van die naam.

[Gissingen omtrent de oude stadsnaam]

De doorluchtige heer Jacobus Verheyden geeft in de beschrijving waarmee hij Nijmegen portretteert - hij was oud-burgemeester van de stad - openhartig toe dat de oude naam hem voor raadsels stelt. Graaf Hermann von Neuenahr meent in zijn studie over Gallia Belgica dat de stad Arenatium[272] heette: *De stad van de Bataven, Arenatium, is gelegen op de oever van de Waal, tussen Colonia Trajana en Batavodurum. In later tijden kreeg ze de naam Noviomagus of Neomagus*. Ook anderen, die alleen maar keken naar het Itinerarium dat op naam van Antoninus staat, lieten zich gemakkelijk tot deze mening overhalen, maar de kaart, die dankzij Celtes en Peutinger bewaard bleef, toont duidelijk aan dat ze fout is. Want op deze Kaart van Peutinger kun je duidelijk zien en lezen dat Arenatium onderscheiden is van het nabijgelegen Nijmegen.

Sommigen lijken de woorden van Hirtius in boek VIII[273] van *De bello gallico*, waar hij over C. Julius Caesar schrijft dat *hij zich terugtrok naar zijn legioenen in België en overwinterde in Nemetocenna* [Atrecht], met deze kwestie in verband te brengen, alsof onder de naam 'Nemetocenna' of 'Nemetocerna' ons Nijmegen moet worden verstaan. Maar de details van de geschiedschrijving leggen die stad te dicht bij de stad van de Atrebates[274] dan dat je met je gedachten in de richting van de Waal mag gaan. Over het woord *magum/magus* zullen we hieronder spreken.

Mijn voorstel betreffende Batavodurum, dat ik boven in hoofdstuk 1 gegeven heb, om Ptolemaeus' lezing te verklaren, zou hier op zijn plaats kunnen zijn, dit te meer omdat de oorsprong van het woord, hoe je het ook begrijpt, heel precies overeenkomt met ons 'stad van de Bataven', of je nu onder het woord *durum*, 'plaats van oversteken', 'oversteek', of 'woonplaats' verstaat.

---

272. *Arenatium* was in feite de Romeinse naam voor het huidige Rindern bij Kleef.
273. Caesar, *Bellum gallicum* VIII.46.
274. Het gebied van de stam der Atrebaten ligt in het huidige Noord-Frankrijk, rond Atrecht.

Want het is helemaal niet vreemd dat dergelijke algemene benamingen of beschrijvingen soms toegepast worden op verschillende plaatsen, ook bij eenzelfde volk, met name aan het begin van de inbezitneming van het gebied. En stel nu eens dat er bij Ptolemaeus misschien Βαταυόδουρον (Batavodouron) foutief voor Βαταυόδουνον (Batavodounon) staat? Hoe klein is niet het verschil in schrijfwijze tussen een met een staartje voorziene r(ho) en een met een staartje voorziene n(u)? Velen wijzen erop dat voor onze Kelten het woord *dunum* een heuvel en niet een zeer hoge berg betekende. Welke andere heuvel van de Bataven is meer bekend dan die waarop Nijmegen gebouwd is? Hoe het overigens ook staat met Batavodunum of Batavodurum bij Ptolemaeus, of met andere benamingen, ik zou absoluut niet durven beweren dat de plaats, naast de algemeen bekende aan het volk der Bataven ontleende, nooit een andere naam heeft gehad: dat is zeker mogelijk. Want zoveel andere hoogvermaarde steden, waaronder ik ook de buurstad Keulen reken, hebben twee, of zelfs veel namen gehad.[275] Ook hebben er in een zo lang tijdsverloop zoveel grote veranderingen in alle landstreken plaatsgevonden dat het niet verwonderlijk is dat daarbij ook de naam van onze stad verschillende vormen heeft gekend.

Of zij overigens naast de naam 'Nijmegen' nog een andere naam heeft gehad of niet, die vraag is voor ons nu van geen enkel belang, aangezien over de naam 'Nijmegen' - twijfelachtigheden laat ik terzijde - zekerheid bestaat. Want die naam is niet voor het eerst door Einhard aan deze stad gegeven. Onder koning Pippijn van Frankrijk was de naam al algemeen bekend. Dat toont Karel de Grote, de latere keizer, door de duidelijke bevestiging, in een nieuw document uit 779 na Christus, te lezen bij Aimoin en Heda, van een schenkingsoorkonde van zijn vader Pippijn aan de abdijen van St. Vincent en St. Germain: aan de abdijen wordt vrijheid van belastingen en tolgelden gegarandeerd in Utrecht, Dorestad en Neomagum/Neomagus. Maar veel eerder al toont de als kaart van Peutinger bekende wegenkaart, die ten tijde van Constantijn of Theodosius is gemaakt, Nijmegen overduidelijk op dezelfde plaats en positie als we de stad nu nog zien. Ook het fragment van een bronzen plaat, dat ik hierboven in hoofdstuk 5 heb gepresenteerd, voert ons verder terug, niet alleen naar de periode van Victorinus of Gallienus - in die tijd zijn de letters ingekerfd -, maar naar nog vroegere tijden: steden plegen nu eenmaal niet als paddestoelen in één nacht uit de grond te schieten.

275. Keulen stond onder andere bekend als: *Colonia Claudia Ara Agrippinensium*, *Colonia Agrippina*, *Ara Ubiorum*, *Oppidum Ubiorum*.

Ik erken dus dat het eerste verschijnen van de naam 'Nijmegen' niet met zekerheid vastgesteld kan worden en dat het onzeker blijft wanneer die naam in het verleden aan onze stad gegeven is. Maar het feit dat het precieze wanneer van het ontstaan onbekend is of in nevelen gehuld, is een onbetwijfelbare aanwijzing voor een zeer hoge ouderdom. Bovendien, de verschillende meningen over de oorsprong van deze stad, die ik in het volgende hoofdstuk zal opnoemen, gaan allemaal nog verder terug, tot vóór of minstens tot aan de tijd van C. Julius Caesar, maar ze komen alle zonder uitzondering uit op de éne naam: Noviomagum/Noviomagus [Nijmegen]. De algehele overeenstemming op dit punt bij zo'n verscheidenheid van meningen biedt ons dus telkens deze naam als van hand tot hand ononderbroken doorgegeven. En daarom is de conclusie niet lichtzinnig dat bij een zo ver verleden ook de stad en de naam Nijmegen tot in een ver verleden teruggaan.

[Novio-magum]

Maar die naam 'Nijmegen' leidt ons dan weer door zijn uitgang naar een zeer oude, Keltische oorsprong. Het staat namelijk vast dat steden, waarvan de naam op *magum/magus* eindigt, een daarmee bewezen hoge ouderdom bezitten en van Germaanse of Gallische, kortom Keltische[276], oorsprong zijn. Bij Ptolemaeus, bij Antoninus, bij Ammianus Marcellinus en op wat ons aan oude Romeinse inscripties is bewaard gebleven lezen we onder andere de volgende namen: Augustomagum, Argentomagum, Bardomagus, Bodincomagus, Brotomagum, Bromagum, Borbetomagum, Broucomagus, Caesaromagus, Camillomagum, Catorigomagus, Drusomagus, Durnomagus, Ebromagum, Gabromagum, Iuliomagus, Latomagum, Luttomagi, Marcomagus, Ratomagus, Rothomagus, Rigomagum, Scingomagus, Sitomagum, Vacomagus en Vindomagus. Andere stadsnamen uitgaand op *magum/magus* die men ergens nog kan ontdekken vindt men misschien vermeld bij de oude Romeinse schrijvers.

Maar misschien aarzel je, lezer, bij het woord *novi*, het eerste element van de naam Noviomagum/Noviomagus. Maar kijk dan eens rond in de literatuur naar steden met dezelfde naam, waarvan er nogal wat in Ptolemaeus en op de oude wegenkaarten te lezen zijn: je zult bevinden dat ze ook allemaal van hoge ouderdom zijn. Er is dus geen reden om te vermoeden dat de naam Noviomagum/Noviomagus aan deze stad van ons, de stad der Bataven, pas laat gegeven is, toen het Romeinse Rijk tenslotte aan de ondergang toe was. Bij Ptolemaeus is er een Neomagus of Noeomagus in Britannië, onderhorig aan de Atrebatii en de Cantii. Een tweede ligt in het gebied van de Lugdunenses, Neomagus van de Lexovii.

276. Smetius heeft geen oog voor het onderscheid tussen Germanen en Kelten. Wij weten tegenwoordig dat de oude Galliërs Kelten waren, de Germanen niet. De verwarring kwam voort uit de tekst van Caesars *Bellum Gallicum* en enkele andere klassieke teksten. Caesar noemde de bewoners van het Nederlandse rivierengebied, die toen Keltisch waren, Germanen. Later werd het gebied onder anderen door Germaanse Bataven bevolkt.

Een derde is Neomagus van de Vadicassii. Een vierde ligt in het gebied van de Belgae, Neomagus Nemetorum. In Gallia Narbonensis ligt een vijfde: Neomagus Tricastenorum, dat bij Plinius Augusta Tricastinorum heet. Nummer zes is het Neomagus van de Vibisci, in het gebied van de Aquitani. De laatste vijf steden rekent Ptolemaeus tot de Kelto-Galaten, binnen het geheel van het oude Gallië.

Bovendien vind je in het Itinerarium van Antoninus een Noviomagus op de route van Iuliobona naar Durocases. En op de route van Lugdunum naar Argentoratum, tussen Vincum en Trier plaatst Antoninus nog een Neomagus, waarin Surita het Neomagus van de Nemetes meent te herkennen, maar ik, meer in overeenstemming met de werkelijkheid, dat van de Treveri. Want de loop van het traject komt helemaal overeen met de loop die Ausonius in zijn *Mosella* met deze verzen vermeldt:

En eindelijk krijg ik, in het grensgebied van het land der Belgae, / Nivomagus in het oog, de beroemde vesting van de goddelijke Constantijn. / Zuiverder is hier de lucht in de vlakten[277].

Tegenwoordig is het een dorp, aan de lieflijke stroom van de zacht ruisend langsstromende Moezel[278]. De bevolking gebruikt nog altijd de oude naam van Neumagen. Al in de tijd dat Ausonius deze woorden schreef schijnen Neumagens overblijfselen in staat van verwaarlozing te zijn geweest, zoals valt op te maken uit de in hetzelfde gedicht verderop komende verzen:

Ik zal nog spreken van wat ter beveiliging werd gebouwd in roerige tijden, / nu niet meer kamp, maar graanschuur voor in vrede levende Belgen.[279]

Een derde Noviomagum/Noviomagus ligt in het Itinerarium van Antoninus op de route van Durocortorum naar Gessoriacum, in het gebied van de Suessones en Ambiani. Men meent wel dat dit de plaats is die Ptolemaues Neomagus van de Vadicassii noemt. Tegenwoordig spreken sommigen van Noviodunum, anderen van Noviomum, en de Fransen, in hun taal, van Noyon, een stad gesierd met een bisschopszetel.

Ons Noviomagum/Noviomagus, van die alle te onderscheiden, ligt op de oever van de Waal. Met betrekking tot de naam laat ik deze opmerking voorafgaan: niet alleen is die naam in de ons ter beschikking staande documenten aan verschillende plaatsen, zoals zojuist vermeld, toegekend, hij is in die documenten ook verschillend van vorm. Het Itinerarium van Antoninus heeft Novimagum, Karel de Grote Neomagum en Numagum, Einhart en Aimoin Noviomagum, Regino Niumaga, Neumagum en Novomagum. Keizer Otto I spreekt van Numaga, Swentibold van Nuimaga en Lambert van Aschaffenburg van Neumago.

277. Ausonius, *Mosella* 10-12.
278. Ausonius, *Mosella* 21-22.
279. Ausonius, *Mosella* 456-457. Smetius' opmerking spoort niet helemaal met Ausonius' tekst, waar gesproken wordt van een vreedzaam gebruik, niet van een verwaarlozing van de vestingwerken.

Het eerste deel van het woord, dat uit twee delen lijkt samnengesteld, is bij sommige schrijvers novio-, bij anderen novo-, bij weer anderen novi-, bij een vierde groep neo- of naeo-, verder νουιο- en bij enkelen nivo-.

Het laatste deel luidt -magum of -magus, en in de barbaarse tijden -magium. Hieruit zijn verschillende vormen van dezelfde naam ontstaan, meer in letters verschillend dan in oorsprong of betekenis, zodat we Noviomagum, Novimagum, Novomagum, Neomagum, Noviomagus, Neomagus, Nivomagus, Noviomagium, enzovoorts, vinden. Deze verscheidenheid bleef ook bestaan in de geschreven landstaal, zodat ook vandaag de dag door de verschillende schrijvers verschillend gespeld wordt. Zo kun je **Numeghen**, **Ninimegen**, **Nieumeghen**, **Numegen**, **Neumagen**, **Nieuwmaghen**, enzovoorts, tegenkomen.

Aangezien niemand, voor zover ik weet, twijfelt, of kan twijfelen, aan de hoge ouderdom van de steden, waarnaar met de naam Noviomagus/Nijmegen verwezen werd, waarom zouden wij dan twijfelen aan de hoge ouderdom van onze stad of van haar naam? Want nergens doemt er in later tijd een stad op, die in recente tijden, of in ieder geval na de periode van de door ons genoemde Romeinse schrijvers, de oude naam Noviomagus/Nijmegen gekregen heeft. Er is dus geen enkele reden om met betrekking tot alleen onze stad de gedachte aan of het vermoeden van een uitzondering te koesteren.

[De etymologie van 'magum/magus']

Maar laten we onze aandacht op de woordbetekenis richten. Sommigen laten de oorsprong van zowel de stad als haar naam komen van Magus, de zoon van Dis, de god van de onderwereld, of van Samothes. En niet alleen voor onze stad, maar vaak ook voor andere steden waarvan de naam op datzelfde woord *magum/magus* uitgaat, kun je die opinie aantreffen. Berosus, of de onbekende schrijver die zich met de naam Berosus tooit, schrijft dat deze Magus zeer veel steden bij zijn Kelten heeft gesticht. Anderen voegen hieraan toe dat hij als eerste bij de Kelten huizen en steden heeft gebouwd: dat leidde ertoe dat in de oude taal van de Kelten de steden en huizen naar grondlegger Magus de benaming *magum/magus* kregen.

Anderen leiden *magum/magus* af van het woord **Maegen/Maeghschap** (verwanten of verwantschap), omdat het zogezegd om 'nieuwe verwanten' ging en de naam van het nieuwe volk zich aan de stad hechtte, zoals elders veel steden geen andere naam dan die van het volk dragen. Een enkeling - moet ik het zeggen of er maar over zwijgen? - vindt de oorsprong in *homagium*[280], alsof C. Julius Caesar - dit in de opinie van de betrokken auteur - hier weer teruggekomen is en een nieuwe leenhulde van de bewoners geëist heeft.

280. *Homagium* is een middeleeuws Latijns woord in de betekenis van 'leenhulde'.

Weer anderen beweren dat er na de Babylonische spraakverwarring uit het Hebreeuws, met alleen dialectische afwijking, een taal ontstaan is die door de nakomelingen van Japhet[281] tot algemene taal van Europa is geworden: als eersten bedienden zich daarvan vroeger de Scythen, Kelten en Etrusken; tegenwoordig doen dat de Duits- en Nederlands-sprekenden, weliswaar met enig oppervlakkig dialectverschil, maar met op de achtergrond nog altijd de ene, zelfde taalschat. Die deze mening voorstaan leiden het woord *magum/magus* af van het Scythische *ma*, dat, naar hun zeggen, bij de Scythen 'schip' betekende, in afleiding van het Hebreeuwse *maah*, 'buik': een schip lijkt immers op een buik. En hieruit leiden ze ook woorden in de landstaal af: **mast** begrijpen zij als **ma-ast**: 'paal van het schip'; **maeten** als 'matrozen'; *Maes* als *Ma-as*: 'voor scheepvaart geschikte rivier'; *mare* 'zee' als **ma-ree**: 'verblijfplaats voor schepen'; *Magog* als **Ma-hoogh**: 'scheepvaart op hoge zee'; *Malakka* als **Ma-laegh**: 'lage scheepvaart', 'scheepvaart dicht onder de wal'. De betrokken auteurs beweren dat het woord *magum/magus* 'aanlegplaats voor schepen' betekent en alleen aan die steden en plaatsen wordt toegekend die aan een rivier liggen.

Veel op *magum/magus* eindigende plaatsnamen voeren zij aan ter bevestiging van hun mening. Ook verwijzen ze hierbij naar *Magalia*, naam voor een buitenwijk van Carthago, en naar wat Isidorus in *Etymologiae* XIV.12[282] zegt, dat namelijk *magalia* genoemd worden *de langwerpige, met gebogen zijkanten afgedekte gebouwen van de Numidische plattelandsbevolking, gebouwen die op scheepskielen lijken*. Inderdaad profiteren de meeste grotere steden van de welkome ligging aan een rivier. Op de Rijnoever lagen vroeger zoveel steden met een naam uitgaand op dit *magum/magus* dat de in de vorige eeuw niet onbekende aardrijkskundige Sebastiaan van Munster in boek 3 als zijn oordeel te kennen gaf dat het merendeel van de oude steden die vóór Christus' geboorte aan de Rijn lagen een op *magus* eindigende naam droegen. Zo legt Ptolemaeus Drusomagus dichtbij de bron van de Rijn. Men leest ook van een Brocomagum, een Borbitomagum, een Brotomagum, een Rigomagum, een Durnomagus en meer dan één Noviomagus, alle gelegen aan de Rijn. Zeker voor ons Noviomagus is het buiten kijf, dat het, gelegen aan de Rijn of de Waal, van oudsher - we hebben het al vaker gezegd -, om zijn werven en rederijen vermaard was. Maar laat anderen oordelen of de argumenten die voor deze mening aangevoerd worden echt steekhoudend zijn. Mij overtuigen ze niet, maar ik meng mij nu niet in deze discussie.

Velen menen dat het oude woord *magum/magus* een huis of woning aanduidt.

281. Bijbelboek Genesis 10.
282. De correcte vindplaats is XV.12.

Zoals er tegenwoordig zeer veel Duitse plaatsen aan de Rijn namen hebben die uitgaan op **Heim/Haus/Burgh/Dorf** 'woonplaats', 'huis', 'burcht', 'dorp', allemaal termen die met wonen te maken hebben, precies zo waren er in het verleden plaatsen waarvan de naam op het woord *magum/magus* uitging, dat ook een bewoonde plaats of een huis aanduidde. Zij voegen hieraan nog toe dat met een woord van diezelfde stam bloed- en aanverwanten in de landstaal **maegen** heten, verwantschap **maeghschap**, maagd en dienstmeisje **maget** en **maeghd**, een klein vertrek **gemack** en **gemach**. Daar lijkt ook het Franse **magasin** van afgeleid te kunnen worden, en het Italiaanse *magazino*, een woord ook bij ons in gebruik in de betekenis van 'provisiekamer' of 'wapenkamer', en verder ook, met terzijdelating van het lidwoord *al*, het in de Spaanse taal gebruikte synoniem *almazen*.

Sommigen zoeken de oorsprong van dit woord in het Hebreeuws, als een aan de taal der Kelten verwante taal, met de term *magur* in de betekenis van 'woon- of verblijfplaats': vandaar Servius' opmerking bij *Aeneis* I[283] dat de *magalia* van de Carthagers eigenlijk *magaria* heten. En verder staat in het Hebreeuws *mahor* voor 'burcht' of 'versterking'.

Anderen brengen het woord *magum/magus* in verband met *magog*, dat 'dak', 'huis' of 'van het dak', 'van het huis' betekent : volgens hen gebruikten de Scythen en de oude Kelten het woord *magog* in de zin van 'paleis' of eenvoudigweg 'woning'. Johannes Herolt leidt in zijn *Verhandeling over de standplaatsen van de legioenen in het oude Germanië* het woord *magus* af van het in de landstaal gebruikte *haus*, 'huis': dat woord maakt hij volgens de indertijd gebruikte Griekse spelling tweelettergrepig.[284]

Als ik op dezelfde manier mijn fantasie de vrije teugel laat, dan herleid ik het woord *magum/magus* tot het Hebreeuwse *mahon* 'woning', zoals nog heden ten dage in het naburige Luikse dialect *mahon* 'huis' betekent. Of ik laat het komen van *maginnah* 'bedekking', 'beschutting'; of van het aan dezelfde wortel ontsproten *magen* 'schild', 'beukelaar': ook Hesychius noemt een schild μάγιν [magin]: de stichters van een stad legden hier namelijk voor zichzelf, zoals ook anderen deden, een beschermde plaats aan, die ze in alle situaties als toevluchtsoord of versterking konden gebruiken.

In de door mij geraadpleegde Kleefse manuscripten uit voorgaande eeuwen komt herhaaldelijk het woord *magena* voor in de betekenis van 'versterking'. Bij het jaar des Heren 1262 leest men er de volgende aantekening: *Engelbert van Valkenborgh, bisschop van Keulen, heeft op de Rijnoever, aan beide uiteinden van de stad Keulen, twee torens laten oprichten,*

283. Commentaar van Servius op Vergilius, *Aeneis* I.421.

284. In de Griekse spelling van het woord werd de tweeklank 'au' gezien als tweelettergrepig: 'a-u'.

de Bijentoren en de Ryte bij St. Kunibert; eromheen een burcht en een linie van versterkingen [*magenarum*]. En even verder: *Daarna maakten de burgers zich gewapenderhand meester van de aangelegde burchten en versterkingen en maakten ze met de grond gelijk, met uitzondering van de torens, die tegenwoordig nog bestaan*. Andere manuscripten berichten bij het jaar 1465: *Hertog Johan van Kleef heeft vanuit de versterking* [*magena*] *aan de overkant van de Maas, tegenover Gennep, de landen van Cuyk en Kessel herhaaldelijk onveilig gemaakt*. De manuscripten zelf verstaan elders onder de meervoudsvorm *magenae* eenvoudigweg 'burchten', dikwijls zeer kloeke, veilige en zwaar versterkte burchten. Gerhard **vander Schuyren**, secretaris van Adolf en Johan van Kleef, noemt ze rond 1450 met het woord van de landstaal **blockhuysen**, en elders beschrijft hij ze als met grachten omgeven en met schansen versterkt. De Keulse Kroniek, in 1499 gedrukt, noemt ze **Starcke Turn als burge mit wichhuysern**, 'sterke torens, als burchten met versterkingen'. Daarom ben ik er zo goed als zeker van dat de woorden *magum/magus* en *magena* dezelfde oorsprong en vrijwel dezelfde betekenis hebben. Want in het gebied dat wij hier bewonen is dat woord altijd blijven bestaan. En niet veel verschilt ervan het woord *machaneh*, dat in het Hebreeuws ook 'legerkamp' betekent.

[Nijmegen, een inheemse stadsstichting]

Waar iemand het woord *magum/magus* overigens ook vandaan wil laten komen, hij zal vaststellen dat het geen Romeins, maar Keltisch woord is, en dus van hoge ouderdom, en dat het door de inheemse bewoners zelf als naam aan hun woonplaatsen gegeven is. En niemand moet zich van de wijs laten brengen door woorden die samengesteld zijn uit *magum/magus* en een Romeinse naam: Augustomagus, Caesaromagus, Camillomagus, Juliomagus, Drusomagus, Marcomagus, enzovoorts. Het zijn er maar weinig, vergeleken met de andere woorden die als eerste deel een Keltische naam tonen. Deze namen lijken te bewijzen dat onze Kelto-Galliërs het als een eer beschouwden voor de grote leiders en keizers, die toen aan de macht waren, om naar hen hun vestigingen te vernoemen. Als iemand hier evenwel tegenin brengt dat de Romeinse veldheren zelf deze namen aan de vestigingen gegeven hebben, dan is mijn antwoord dat ik een steekhoudend bewijs voor die stelling wel wens maar nauwelijks verwacht. Maar stel dat iemand zo'n bewijs kan leveren: dan houdt onze bewijsvoering niettemin haar gewicht. Want geen van die namen is uit de tijd van na Nero of Tiberius: hierom alleen al is het waarschijnlijk

dat de naam Noviomagus ons naar de tijd brengt, die aan de regeerperiode van de Flavische keizers voorafging.

Het andere deel van het woord, zul je zeggen, spreekt van 'nieuwheid'. Dat bestrijd ik niet. Sterker nog: niet alleen voor de Romeinen, maar ook voor de Grieken en voor onze Kelten was dat woord in deze betekenis gewoon. Dient dat 'nieuw' soms ter onderscheiding van een oud *magum/magus*, dat sommigen aan de Maas menen te vinden in de stad van het graafschap Megen, anderen in de ruïnes vlak ten westen van het huidige Nijmegen? Ik denk het eigenlijk niet, ik tref hiervoor geen bewijzen aan. Nieuwheid is niet per se een relatief begrip. Kan men niet een nieuw huis bouwen zonder tevoren een ander, oud, huis gebouwd te hebben? Kan er geen nieuwe bruid, geen nieuwe echtgenote, geen nieuw kind zijn zonder dat een oudere bruid, een oudere echtgenote of een ouder kind is voorafgegaan? Met dat soort redenering moeten we afrekenen. Eens was nieuw wat nu oud is; *dingen die men nu als oeroud beschouwt, zijn eens nieuw geweest* (Tacitus, *Ann.* XI.24). Hoeveel geldstukken die, in vroeger eeuwen geslagen, nu niet meer in omloop zijn, prijken niet met de naam 'nieuwe munt'! En vind je soms de benaming 'nieuw' gestempeld op het allereerste geldstuk dat in een nieuwe stadsmunt geslagen is?

Solinus 30 biedt hier aan de hand van een stadsnaam een aanschouwelijk voorbeeld: *Het Fenicische woord Carthada*, zegt hij, *betekent 'nieuwe stad'. Later, bij de verandering van het Fenicisch in de Punische variant, werd de naam Carthago*. Vergelijk Stephanus van Byzantium, die schrijft dat de benaming 'Carchedon' voor Carthago in het Grieks Καινὴν πόλιν 'nieuwe stad' was: inderdaad wijzen daarop de wortels *Kara* en *Hhadat*. In *Aeneis I*[285] dicht Vergilius eveneens over *de oprijzende burcht van het nieuwe Carthago*. Als men zijn verstand gebruikt zal men zich, op het horen van dat woord 'nieuw', toch niet een ander Carthago voorstellen voorafgaand aan het ons bekende Carthago en al evenmin de hoge ouderdom van Carthago nu in twijfel trekken?

Hierboven hebben we veel plaatsen opgevoerd met de naam Noviomagum/Noviomagus of Neomagum/Neomagus, allemaal ouder dan de tijd van Ammianus Marcellinus of van het Itinerarium van Antoninus, en de meeste ouder dan de tijd van Ptolemaeus, die leefde onder de keizers Hadrianus, Antoninus Pius en Marcus Aurelius. Dat Ausonius het Noviomagum/Noviomagus op de oever van de Moezel de vesting van Constantijn noemt, komt niet omdat Constantijn die vesting gesticht heeft, maar omdat zij door hem vergroot en verfraaid is. Dat meent, onder anderen, J. Herolt, en hij voegt eraan toe, steunend op het getuigenis van andere schrijvers,

285. Vergilius, *Aeneis* I.366.

dat Constantius, de grootvader van Constantijn - hij had moeten zeggen: de vader - tevoren al in die plaats gewoond had, dat hij er begraven was en dat zijn sarcofaag met grafschrift naderhand daarvandaan naar Trier, naar de Paulinuskerk, was overgebracht. Marquard Freher maakt melding van het register van die kerk, waarin de vervolging van Rictiovarius onder keizer Maximianus beschreven wordt en waarin duidelijk een mededeling te lezen is over de 'vesting die Numago heet'. Ook de daar aangetroffen overblijfselen uit de heidense tijd, monumenten en beelden, maken dat vroegere ontstaan aannemelijk. Bovendien wordt dat Noviomagum vermeld in het Itinerarium van Antoninus, en misschien ook in Ptolemaeus. Ga dus al die plaatsen, en ook alle andere die maar ergens met de naam Noviomagum/Noviomagus voorkomen, na en kijk dan of je er één kunt noemen waarvan de oorsprong jonger is. Of ik moet me zwaar vergissen, óf er is er geen, die niet minstens tot de tijd der Flavische keizers, of zeer kort daarna, teruggaat.

Maar neem eens aan dat de naam Noviomagum/Noviomagus niet in het verleden door de Bataven aan onze stad is gegeven, maar, min of meer rond die tijd, door de Romeinen. De naam Noviomagum/Noviomagus lijkt dan afgeleid te zijn van de bouw van de nieuwe stad na de door Civilis veroorzaakte brand: deze naam leidt ons vanzelf naar de stad van de Bataven, waarover ons onderzoek gaat.[286] De vergelijking dringt zich op met de door Tacitus gebruikte naam *Colonia Agrippinensis*, die ons naar 'de stad van de Ubiërs' leidt: tot hij kwam aan de stichting van het Romeinse Keulen, bezigde Tacitus consequent alleen deze aan het volk ontleende naam. Hier komt nog bij dat onder alle steden van dezelfde naam - want ik ga voorbij aan de vesting aan de Moezel, die door Ausonius niet tot de steden werd gerekend en die tegenwoordig een dorp is - ons Nijmegen, als het niet zowel naar ouderdom als naar waardigheid als de eerste beschouwd kan worden, toch zeker ook niet als de laatste. Het is immers zo dat deze stad als enige van alle deze naam Noviomagus [Nijmegen] onaangetast tot op de dag van vandaag heeft bewaard. Want die andere steden, hoe beroemd vroeger ook, zijn na zoveel veranderingen deels verwoest en met naam en al ten onder gegaan; deels hebben ze, toen de gemeenschappelijke naam Noviomagum/Noviomagus, luister bovenal van onze stad, stilaan tot onbekendheid en onbruik verviel - tot extra glans, zo lijkt het wel, van onze stad - andere namen aangenomen, en aan ons Noviomagus dat voorrecht van zeer vroege oorsprong als iets eigens en bijzonders nagelaten. Hoeveel gewicht dit in de schaal legt als bewijs van hoge ouderdom, dat laat ik de niet vooringenomen lezer ter beoordeling.

286. Smetius oppert hier dat de stad Noviomagus haar naam als 'nieuwe' stad dankt aan de door de Romeinen geleide nieuwbouw na de opstand van Civilis: tevoren bestond de 'oude' stad, vestiging van de Bataven.

Hoofdstuk 12: *Dit blijkt ook uit wat geleerde auteurs uit een ver en uit een jonger verleden schrijven over de oorsprong van Nijmegen*
[Oude en recente literatuur over Nijmegen]

Hoe ouder en vermaarder een stad is, des te meer verhalen - ouderdom geeft vrijheid aan de fantasie! - over haar oorsprong de ronde doen. Zelfs de koningin der steden, door Martialis genoemd[287]: *Rome, godin van landen en volkeren, door niets geëvenaard en door niets ook maar benaderd*, die over heel de wereld, met de algemene naam 'stad' en evenzeer met de eigen naam 'Rome' beroemd geworden is, kent tegenwoordig nog altijd niet haar eigen oorsprong, zoals Festus Pompeius in boek XIV en Plutarchus in zijn *Vita Romuli*[288] omstandig aantonen.

Ons Nijmegen kent hetzelfde lot. Zijn stichters en eerste burgers zochten hun roem eerder in geschiedenis maken dan in geschiedenis schrijven: zo zorgeloos en onverschillig waren ze ten opzichte van hun faam, dat ze de oude gedichten, ook die over hun voorvaderen, - hetgeen bij ons volk, naar men aanneemt, de enige vorm van overlevering en geschiedkunde was - niet aan hun nakomelingen hebben doorgegeven. Later, enkele eeuwen na de stichting van de stad, was het voor iedereen gemakkelijk om over iets, dat uit de herinnering van de mensen was verdwenen, naar eigen fantasie verhalen te verzinnen en sporen van het verleden, die in de vorm van 'naar men zegt' voorhanden waren, in bedenksels volgens eigen voorkeur te verpakken: en zo gemakkelijk als dat toen kon gebeuren, zo moeilijk is het nu voor ons om uit die verhalen de kern van waarheid los te wikkelen of om ze, in hun ogenschijnlijke geloofwaardigheid, die ze gedurende een aantal eeuwen vlak na de oudheid door hun misbruik van menselijke lichtgelovigheid verwierven, als vals te ontmaskeren.

[Legendarische stadsstichtingen in de oudere literatuur]
Sommigen volgen een zekere Berosus, wie dat ook mag zijn, en zoeken de oorsprong van de stad bij Magus, de zoon van Dis, de god van de onderwereld, of van Samothes. Ze schrijven dat die vroegere Gallische potentaat een naar zijn eigen naam genoemde burcht Magus gesticht heeft op de plek waar nu de stad Nijmegen ligt, precies zoals sommigen bepaalde andere steden, waarvan de naam op *magus* eindigt, aan hem toeschrijven.

Anderen plaatsen de oorsprong van Nijmegen in het jaar 317 na de stichting van de Stad[289], rond de tijd dat Nehemia Jeruzalem herbouwde[290].

287. Martialis, *Epigrammata* XII.8.1-2.
288. Plutarchus, *Vita Romuli* 1-3.
289. Bedoeld is de stichting van Rome (753 vóór Christus).
290. Bijbelboek Nehemia 2.11-3.32.

Ze zeggen dat in die jaren Marcomirus Bosphoranus, koning van de Cimmeriërs, bij de monding van de Donau verslagen werd door de Scythen: hij verloor zijn vader in de slag, werd uit zijn koninkrijk verdreven, voerde 489.360 Cimmeriërs, slaven niet meegerekend, naar de Rijn en vestigde zich in het gebied waar tegenwoordig Gelrenaren, Friezen en Westfalen wonen; en deze Cimmeriërs werden door de vroegere bewoners van deze streken, met wie zij door verdragen en huwelijken verbonden raakten, Noviomagi genoemd, corresponderend met Nieuwe Magen, in de landstaal zoveel als 'nieuwe aanverwanten en bloedverwanten': aan hen dankte dan de stad Noviomagus haar ontstaan en haar naam.

Als bron voor deze mening citeert Jacobus Verheyden Vitus Winsemius en citeert Jacobus Zuingerus Henricus Henning. Maar deze auteurs hebben de documenten van pseudo-Hunibald en van recentere schrijvers van Gallische annalen bewerkt: hun gezag is niet zo groot dat het afbreuk kan doen aan het gezag van de Latijnse geschiedschrijvers, aan wie wij te danken hebben wat wij nu aan zekere gegevens bezitten over de oude geschiedenis van Germanië. Deze geschiedschrijvers spreken nergens over 'nieuwe verwanten'; eenstemmig verzekeren ze dat de volkeren van Germanië autochtonen waren; ze ontkennen met klem dat die volkeren van elders gekomen waren of een gemengd ras waren geworden door de immigratie en het opnemen van andere stammen. Terecht worden zij op dit punt méér geloofd dan degenen die hun oorsprong graag met de nodige omhaal terugvoeren op de Trojanen.[291] Die verhuizing van de Cimmeriërs hebben na graaf Hermann von Neuenahr nog anderen aan de kaak gesteld, zodat dat Cimmerische licht in de tegenwoordige literatuur niet veel glans meer verspreidt, maar integendeel louter duisternis is. Deze kritiek evenwel is hier nu buiten de orde: ik keer terug naar het oorspronkelijke pad.

Een derde groep, wier traditionele verklaring bij ons volk in het algemeen de overhand heeft, voert de oorsprong terug op Bato, de leider van de Bataven. Maar hun opvattingen lopen verder weer uiteen, aangezien sommigen Bato tot de stichter van de stad maken, anderen tot de hersteller van de door Magus gebouwde burcht - dit laatste aansluitend bij de mening van de aanhangers van de eerste theorie. Geldenhouwer geeft aan dat hij deze opvatting overgenomen heeft uit de geschiedenissen van de hertogen van Gelre en Kleef. Tacitus schrijft met zoveel woorden dat het onbewoonde terrein aan de rand van het Gallisch gebied en tegelijk ook het tussen het water gelegen Eiland het eerst door de Bataven in bezit zijn genomen.[292]

291. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijvers gaven zeer vaak gefingeerde afstammingen aan heersers en volkeren, teruggaand op door Homerus en Vergilius vermelde Trojanen.
292. Tacitus, *Historiae* IV.12. Smetius voegt omwille van de redenering de bepaling 'het eerst' toe.

Het is misschien niet zonder reden dat Tacitus het terrein op de rand van het Gallisch gebied eerder noemt dan het Eiland: op dat punt stemt Geldenhouwers relaas aardig met de tekst van Tacitus overeen. Maar ik ben nu niet van plan deze theorie te bevestigen of te weerleggen: laat ieder er naar eigen inzicht geloof aan schenken of aan onthouden.

Weer anderen maken C. Julius Caesar tot stichter van de burcht. Dat was de mening van keizer Frederik I Barbarossa: daarvan getuigt het door hem opgerichte gedenkteken, waarop we nu nog lezen: *Hij [Frederik] heeft te Nijmegen het grote bouwwerk laten herstellen. / Maar Julius was daarvan in het verleden de stichter, / het afleggend tegen Frederik, de vredelievende hersteller*. De in handschrift bewaarde Kleefse annalen vermelden op verschillende plaatsen dat toen Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, in 1473 Nijmegen belegerde en de stad met zijn geschut zwaar onder handen nam en kapotschoot, hij er met zorg op toezag dat de burcht geen schade opliep, omdat zij haar ontstaan te danken had aan Julius Caesar. Daarmee in overeenstemming leest men bij Berchemius: *Julius Caesar was de stichter van deze vesting*.

Er zijn er ook die menen dat Caesar niet de stichter maar de hersteller was en dat hij als teken van zijn vriendschap voor de Bataven de burcht, waar die zich boven de Waal verheft, door zijn bouwmeesters op Romeinse manier liet uitbouwen. Ik laat de klaarblijkelijke nonsens terzijde die Berchemius over de ... van de Rijn en Drusus en de nieuwe afbeelding te berde brengt,[293] en wat, in aansluiting bij hem, de Kleefse handschriften vertellen over Drusa en Magia, de dochters van Venus; hetzelfde ook met betrekking tot de verschillende verzinsels die anderen over de oorsprong van de stad op schrift hebben gesteld.

Al die verklaringen gaan terug tot het vroegste verleden. Want voor zover ik weet is er absoluut niemand die het ontstaan van de stad plaatst na de regeringsperiode van C. Julius Caesar. De oorsprong van de stad, even als de vroegste geschiedenis van de Bataven, blijft dus, bij al die theorieën, om het zwak uit te drukken, onzeker. Hetgeen dan natuurlijk een sprekend bewijs voor haar ouderdom is, omdat voor andere steden persoon van de stichter en tijd van ontstaan aangewezen worden. Hoezeer ook deze theorieën onderling verschillen, in één punt komen ze overeen: deze oeroude stad is vele jaren vóór de regering van Vespasianus gesticht in Bataafs gebied en zij was het politieke centrum en de hoofdstad van dat volk, aangezien zij zijn enige en voorname stad was.

293. De tekst van Smetius is niet goed te begrijpen: het Latijn (*de Rheni, Drusi & nova imagine*) zou kunnen betekenen: ‘over de afbeelding van Rijn en Drusus en de nieuwe afbeelding’, maar dat lijkt vrij zinloos. Raadpleging van Willem van Berchems *Gelderse kroniek* en van de autograaf van Smetius' boek hielp niet verder.

Niemand die ook maar iets afweet van oudheid en geschiedenis zal hier bezwaar tegen maken, en men moet wel over bijzonder veel durf beschikken om nu nog de oorsprong van de stad naar een latere periode te willen verwijzen.

Niemand mag dus verwonderd zijn over onze stelling dat de door Tacitus vermelde titel *stad van de Bataven* aan Nijmegen toebehoort. In het recente verleden hebben enige mensen zich op kinderachtige wijze boos gemaakt op Geldenhouwer omdat hij met betrekking tot de naam 'Bataven', die volgens de Hollanders alleen henzelf toekwam, had uiteengezet dat die van oudsher ook de Gelrenaren toebehoorde. Een van hen was Cornelius Aurelius, die, door anderen daartoe aangezet, met zijn pen tegen hem ten strijde trok. Maar wij doen er juist aan een onkundiger generatie die daad te vergeven. Sinds die tijd hebben we meer kijk gekregen op het verleden. Onze generatie is beter ingelicht, wij hebben een fijnere neus, zijn minder hardhorig en staan meer open voor cultuur.[294] Ik hoop dus dat ik niemand voor het hoofd zal stoten met deze kleine verhandeling, waarin ik niet de zaak van één stad, maar de gemeenschappelijke zaak van heel een volk en van de waarheid bepleit.

[Recente literatuur over het Bataafs verleden van Nijmegen]
Maar om bij niet ter zake kundigen geen slechte naam te krijgen en de opvatting tegen te gaan als zou ik spreken zonder bevestiging van getuigen, verwijs ik nu naar het getuignis van verschillende auteurs, die de theorie, die ik naar voren heb gebracht, in het openbaar hebben verdedigd: Geldenhouwer, Varnewyck, Merula, Pontanus en de schrijver van de in de landstaal geschreven Kroniek van Holland, die in het jaar 1546 op gezag van de overheid is gepubliceerd; om anderen niet te noemen. Twee teksten volstaan, van mensen met een grote naam uit het recente verleden.

De eerste is van Cornelius Haemrodius van Amsterdam. In zijn *Beschrijving van Batavia* schrijft hij de volgende woorden: *Keizer Karel de Kale verdeelde het gebied der Bataven in drieën. Want het oostelijk deel, waarvan Nijmegen de hoofdstad was, en waartoe nog een aantal andere steden behoorde, behield hij voor zijn rijk: de bewoners horen nu tot Gelre. Maar het westelijke, aan zee gelegen deel van het Eiland, dat men naar de overvloed aan bos Holtland/Houtland noemde, kende hij deels toe aan een buitenlandse graaf, deels aan de bisschoppen van Utrecht. En zo indertijd in drieën verdeeld, verloor Batavia volledig zijn oorspronkelijke levenskracht. Het Eiland zelf heeft dus 42 ommuurde steden, naast Nijmegen, dat eigenlijk buiten het Eiland ligt, maar toch grenst aan het gebied van de Bataven en er lange tijd de hoofdstad van is geweest. Nijmegen ligt aan de Waal op wonderschoon, deels vlak, deels glooiend terrein; de stad heeft een speciale glans vanwege de vele herinneringen aan de oudheid, enzovoorts.*

Mijn tweede getuige in deze zaak is Hadrianus Junius, die in zijn uitstekend werk *Batavia*,

294. Wellicht 'corrigerende' zinspeling op Martialis, die het in epigram VI.82.6 heeft over een Bataafs, dat wil zeggen voor cultuur gesloten, oor.

Nijmegen uitdrukkelijk, in hoofdstuk 1, *hoofdstad en regeringscentrum van Batavia* en, in hoofdstuk 8, *eens het regeringscentrum van de Bataven* noemt. Maar het meest biedt hij in hoofdstuk 11. Als hij daar de steden gaat opnoemen die, hoewel buiten het domein van het eigenlijke Holland gelegen, toch vroeger tot het Bataafs gebied behoorden, begint hij als volgt: *Hoewel Utrecht, die rijk begiftigde stad, gemakkelijk allen het licht beneemt door de hoogte van zijn verheven staat, door de glans van zijn bisschoppelijke waardigheid en door de glorie van zijn dapper oorlogvoeren, kan geen weldenkend mens betwisten of bestrijden, dat toch het eerste woord aan Nijmegen is, dat zich zal verdedigen met een beroep op het vroege ontstaan van de nederzetting en de eer een koninklijke stad te zijn. Unaniem is men dus van mening dat Neomagum of Noviomagum - want ik tref beide schrijfwijzen aan voor deze naam, waaronder, zo lees ik, ook andere garnizoenssteden bekend stonden - hoofdstad en regeringscentrum van de Bataven is. Want allereerst is het waarschijnlijk dat Bato, toen hij zich opmaakte om het nog onbedwongen Eiland in bezit te nemen, als mogelijk toevluchtsoord buiten dat Eiland een versterking aanlegde en daar de zetel van de regeringsmacht vestigde, dat vervolgens ook Julius Caesar zijn oog op die versterking liet vallen en dat de Romeinen in die plaats van vestiging een vast legioen handhaafden voor afweer tegen de Germanen. En daarnaast is het in ieder geval buiten kijf dat Nijmegen gesierd werd met een officieel paleis van de Frankische koningen. Want als wij ons verlaten op het gezag van Regino, dan heeft Keizer Karel, genaamd de Grote, in zijn rijksgebied drie paleizen van de eerste rang opgericht: Nijmegen, Aken en Metz of Diedenhoven/Thionville.*

Men vermeldt ook van Karel dat hij het gebouwtje waarvan Gerard Noviomagus[295] *beweert dat het aan de Goden van de Onderwereld was toegewijd, terwijl het in feite een grafmonument was, dat voor Julius Pudens en zijn kinderen door de erfgenamen was opgericht, in een religieuze plechtigheid aan Christus de Verlosser heeft toegewijd, dat hij de vervallen burcht heeft hersteld en haar heeft voorzien van een fraaie, hooggelegen rechtbank, waar hij vaak recht sprak.*

Junius voegt even verder toe: *De stad zelf is een zeer sterke vesting door haar ligging en door de aangelegde verdedigingswerken; ze is heel rijk en heeft overvloed aan alles. Waar ze uitziet op het nabijgelegen Kleefse gebied, rijst ze tot een steile heuvel op, met een eeuwenoude burcht, die, denkt menigeen, het werk is van Julius Caesar. En aan die kant opent zich panoramisch het lieflijke gezicht van de streek met zijn beboste bergen en talrijke waterbronnen, enzovoorts*. Niemand, dunkt me, wacht hier op sprekender getuigenissen.

[Loffelijke getuigenissen over Smetius' collectie en zijn boek]

Ik zou onder de nog levende tijdgenoten en onder de geleerden van de eerste rang die zich voor dezelfde mening uitspreken er ook weer zeer velen kunnen opnoemen, maar ook uit hun getal zal ik er twee laten gelden voor allen. De eerste is de zeer vermaarde encyclopedische geleerde, schatmeester van de wetenschap over de wereld der Bataven,

295. Gerard Geldenhouwer, bijgenaamd Noviomagus.

Petrus Scriverius, die niet alleen privé tegenover mij, maar ook al heel vroeg in het openbaar, in zijn commentaar op het boek van de doorluchtige heer Hugo de Groot *Over de ouderdom van de staat van de Bataven*, zijn stem heeft laten horen, niet zonder vermelding van mijn naam, wellicht omdat hij gemerkt had dat ik een werkstuk overwoog ter verdediging van deze theorie.[296]

De ander, terecht in hoog aanzien bij mensen van verfijnde smaak, is Constantijn Huygens, Heer van Zuylichem, raadsman en secretaris van Zijne Hoogheid de Prins van Oranje. Ik kan niet zeggen hoe vaak hij, aanwezig of afwezig, met mij van gedachten heeft gewisseld, hoe vaak hij, met zijn enorme belangstelling voor de oudheid, mijn traagheid heeft geprikkeld om dit oudheidkundig niemendalletje van mijn hand te voltooien.

Ik zal - ik hoop met zijn welnemen en zonder mijn blozen - de tekst weergeven van één van zijn brieven om daarmee dit werk van mij wat meer glans te geven. Terwijl hij onderweg was, stuurde hij die brief, toen hij de eerste drie hoofdstukken van dit geschrift gelezen had. De letterlijke tekst luidt: *Zeer geachte en geleerde Smithius. Naar U komen hierbij terug de drie zeer fraaie hoofdstukken van uw verhandeling ter verdediging van Nijmegen. Als ik zou bekennen dat ik erdoor ben overgehaald om de ruïnes van de moederstad van ons land te zoeken aan de voet van het Kleefse bergland, dan hebt U al half een Bataaf verslagen*[297]*, die misschien niet zonder medestanders aan uw kant zal staan, en is er reden om met genoegen de laatste hand te leggen aan het prachtige werk. Als ik dat niet beken, als ik reserve betoon*[298]*, als ik meen dat nog verder overwegen nodig is, dan ziet U dat er des te meer reden is om nog sterker aan te dringen en met krachtige inzet van het hele leger te bewerkstelligen waartoe een klein getal cohorten of manipels niet in staat was.*

Maar nee, ik beken door U te zijn overtuigd, geachte Smithius; en heel oprecht bekennend dat uw veronderstellingen steunen op wetenschappelijk verantwoorde en verstandige veronderstellingen, vraag ik U met klem U niet af te laten houden van zo'n voortreffelijke studie door zaken van openbaar en van persoonlijk belang. Want door die zaken, zoals U doet, op uitmuntende wijze te behartigen en met zorg te omringen doet U tenslotte wat de collega's doen en na U niet weinig stervelingen zullen doen. Maar door dit weefsel af te weven doet U in uw eentje, wat wij tevergeefs van heel het nageslacht mogen verwachten. Want U hebt zo'n prachtige overvloed aan oude munten en verdere gebruiksvoorwerpen bijeengebracht dat U degenen die zich niet door uw fraaie Latijnse stijl laten overtuigen met echte Romeinse gespen kunt boeien, met schrijfstiften doorboren, in ringen vastleggen, ze tenslotte met een heel tuighuis van zwaar Romeins materiaal overstelpen, om ze te dwingen met U in te stemmen en bijna op de munten zelf bij het licht van antieke lampen te lezen dat het alleen uit deze door hem in brand gestoken stad der Bataven was dat Claudius Civilis naar zijn Batavia uitweek. En omdat het aan U ligt of dat door geleerd en ongeleerd geloofd wordt, moet U bedenken wat een schuld U zich op de hals haalt, als U zich, zoals ik al zei, door zaken,

296. Scriverius noemt Smetius' naam in zijn noten op genoemd werk van Hugo de Groot in het boekje *Respublica Hollandiae, et Urbes* (Leiden 1630).

297. Huygens zal hier zichzelf bedoelen: hij geeft te kennen dat hij, als Hollander, praktisch al door Smetius' argumentatie overtuigd is.

298. Huygens, naar goed humanistengebruik, herhaalt zijn gedachte met het Griekse ἐπέχω.

of door de dood (maar moge die nog veraf zijn!), laat verrassen op uw tocht naar de allerwaarste waarheid.

Vaarwel, en als U van me houdt, zorg ervoor zolang U kunt dat ook de nakomelingen, namens wie ik spreek en die het genot van uw aanwezigheid niet zullen kennen, van U zullen houden. Ik schrijf deze brief temidden van grote drukte en allerlei stoornis in het legerkamp van de Prins, op het eiland Voorne, 28 augustus 1640.

Uw C. Huygens

Ik ben niet zo'n onnozele hals[299], dat ik niet weet hoever ik afsta van die door hem geschilderde Hercules. Toch ben ik, ik geef het toe, gezwicht voor die ernstige aansporing van die grote man: hierom alleen al zal aan hem toekomen wat dit geschrift misschien aan dank zal oogsten: want zonder hem zou dit werk van onze hand het licht nog niet hebben gezien. Ik voor mij waag me met dit geschriftje over de stad van de Bataven op die uitgestrekte zee van de vroegste geschiedenis van dat volk teneinde te achterhalen of het de moeite waard is de oudheidkundige studies die ik onder handen heb te voltooien. Je ziet wel, denk ik, lezer, dat ik in dit werk niets zomaar verzin en dat ik geen nieuwe theorie, al zal ze voor een leek misschien nieuw lijken, zonder bewijs of zonder een beroep op gezaghebbende auteurs naar voren breng. Naar waarheid ben ik op zoek; bewust heb ik niet anders dan waarheid het licht doen zien. Bij het duister van het verre verleden is het veel als men al is het ook maar weinig bereikt. Als er overeenstemming bestaat over de stad, zal ík over details met niemand grimmig vechten. De deuren van de Muzen laten velen binnen. Als niet alle bewijzen evenveel gewicht hebben, en de evidentie niet van dien aard is dat ze ieder stuk voor stuk de lezer ertoe dwingen in Nijmegen de stad van de Bataven te herkennen, wat is daar wonderlijks aan bij een zo ver verleden? Livius zegt in boek V.21: *Bij zaken uit het verleden moet men er genoegen mee nemen waarschijnlijkheden als werkelijkheden te zien*. In diezelfde zin spreken Strabo in boek IV[300] en Plurarchus in *Theseus*[301] zich uit. Over de kracht van mijn argumentatie moet de waarheidminnende lezer maar oordelen.

[Besluit]

Als iemand de historische omstandigheden, de ligging van de plaats, de resten van het verleden, de waardigheid van het volk, de eer van voornaamste stad, de vrijheid, immuniteit, moed en instellingen van de vaderen, het feit dat de namen 'Batavia' en 'Nijmegen' zich vanuit het vroegste verleden ononderbroken tot aan onze tijd hebben gehandhaafd, en al het andere dat wij ter sprake hebben gebracht: als iemand zich dat alles voor de geest haalt en zich toch niet door dat vele laat overtuigen,

299. Smetius gebruikt de naam Suffenus, een door Catullus, *carmen* 22, bespotte mislukte dichter.
300. Strabo, *Geographica* IV.4.1.
301. Plutarchus, *Vita Thesei* 27.

laat hij maar gelukkig zijn met zijn eigen inzicht; maar laat hij ondertussen ook ons de opvatting gunnen die wij neergeschreven hebben en ons niet dwingen daar afstand van te doen, zolang hij niet een andere stad van de Bataven met sterkere argumenten poneert of op zijn minst onze opvatting met tegenbewijzen ontkracht. Voor mij, gesteld dat het andere dat ik op het oog had niet lukt, is het voldoende dat ik tegenover het oude Batavia[302] waarin ik ben opgegroeid, tegenover Nijmegen, waarin ik het grootste deel van mijn leven heb doorgebracht, dat Batavia dat mij, samen met mijn beide ouders, die ik daar later begraven heb, destijds, toen ik in Frankrijk woonde, ongevraagd het burgerrecht schonk en mij na een paar jaar ook tot een openbaar ambt riep, ook met deze kleine uiteenzetting, voor zover mogelijk, mijn pogen tot dankbare liefde en tot welwillende wederdienst heb aangetoond. Vaarwel, beste lezer, en wees mij genegen.

302. Met het oude Batavia zal Smetius de streek in gedachten hebben waar de Chatti, de voorvaders van de Bataven, woonden: het gebied rond zijn geboorteplaats Aken.

Supplement

Vrienden van me willen van de lezer en van mij nog geen afscheid nemen. Op hun aanraden en om hen een plezier te doen voeg ik hier een aantal gedichten toe die de geschiedenis van Nijmegen kunnen illustreren.

De marmeren plaat, die ik hierboven in het laatste hoofdstuk heb vermeld, was, getuige Van Berchem, vroeger te zien in de Grote Kerk naast de kast met benodigdheden. Tegenwoordig is ze aangebracht aan een muur op het kerkhof van genoemde kerk rechts van de Apostolische School[303], in de richting van de Grote Markt. Zij biedt volledig in gotische letters volgende inscriptie[304]:

Als hondert driemaal vier min vyf en veertig jaren
Na 't heyl, dat Godes Zoon ons bracht, verlopen waren,
Heeft Keizer Frederik, de vreedevorst, het oud
Byna verdorven hof van Nymegen herboud,
Dat wel op Julius eertyts zeer dapper roemde,
En hem aan alle man zyn eersten stichter noemde,
Maar nu tot meerder eer van zyn vermeerder melt,
De welk is Frederik, die vrederyke Helt.

Aangezien de burcht van Aken - Aken, door keizer Otto I 'HOOFDSTAD VAN DE WERELD' genoemd -, het bouwwerk van Karel de Grote, eeuwen lang keizerlijk paleis en in bepaald opzicht voorbeeld van Nijmegen was, passen de versregels, die in grote, gouden letters in het voorportaal van het schitterende Akense raadhuis te lezen zijn, ook enigszins bij onze burcht.

Als een bijzond're stad heeft Karel deze stad gesticht.
Hij riep haar uit tot vrije stad en stelde dat na Room'
Zij hier, over de Alpen, altijd koningsstad moet zijn:
Dat elke stad en ook heel Gallië haar voorrang geev'.
Om dit voorrecht geniet onder de steden Aken d' eer
Het eerst de koningen te kronen van het heil'ge rijk.

303. De oudste benaming van de Latijnse School te Nijmegen is Apostolische School.
304. In de volgende vertaling van Arkstee is de tekst vanwege de dichtvorm enigszins aangepast, maar de betekenis is geen geweld aangedaan.

Over de bouw van de nieuwe parochiekerk te Nijmegen lees je de volgende verzen bij Willem van Berchem, pastoor van de kerk van Niel, in het handschrift dat hij de titel gaf *Samenvatting van gegevens uit verschillende kronieken over het huis van Gelre en de stad Nijmegen*, bij het jaar 1273:

In het twaalfhonderdste en drieënzeventigste jaar
Wijdd' Albertus, genaamd de Grote, namens 't Lam van God
Te Nijmegen de kerk van patroon Stephanus en van
Moeder Maria, daags vóór haar heilig geboortefeest[305].

Van Berchem vermeldt ook astroloog Meester Laurens, de schrijver van het alom bekende gedicht *Op de vissaus*, dat, zoals bij sommigen te lezen valt, bewaard wordt in het archief van hertog Arnold van Gelre. Hij schreef ook onderstaande Leonijnse verzen op Nijmegen en zijn burgers. Ze vonden instemming bij de grote Scaliger en ze zijn door mannen van naam in uitgebreidere werken opgenomen[306].

Nijmegenaren zijn uit zonnegod en oorlogsgod[307]*,*
Uit de godin der liefd' en met de luipaard nauw verwant.
De stad is koningsstad, een eed'le, keizerlijke stad.
Het zuidelijke deel is berg, het noordelijke dal.
Bevallig is zij zéér, in mooi oprijzend straatpatroon.
Sierlijk is de behuizing, talrijk ook de burgerij.
Men vindt er woud en weide, zeer gezonde lucht, met goed
Gewas de grond bezaaid; een breed vaarwater is de stroom.
Dichtbij het water staat een mooie goed versterkte burcht,
Gebouwd door Caesar en door keizer Karel weer hersteld.
De muren, poorten, grachten, tuinen trekken ieders blik.
Daar leeft een dapper volk, op strijd belust, tot strijd paraat;
Goed van gedrag, van geest subtiel, knap, aardig, gentlemen.
Met wapens weerbaar, in de slag strijdend met mannenkracht.
Opvallend fraai is bij dit mensenras de pracht der vrouw,
Nijmeegse schoonheid steekt Diana's nimfen naar de kroon.

---

305. De feestdag van Maria-Geboorte valt op 8 september.
306. Smetius heeft de tekst van Meester Laurens' gedicht overgenomen uit Pontanus. Hij is in betere vorm afgedrukt in L.A.J.W. Sloet van de Beele, *Wilhelmus de Berchem. De nobili principatu Gelrie et eius origine*, Hagae Comitum 1870, 17-18; het is deze versie die hier gevolgd en vertaald is.
307. De tekst heeft *Martinienses*, welke term in de vertaling begrepen wordt als een vanwege het rijm vervormd bijvoeglijk naamwoord bij Mars, de god van de oorlog.

Nijmegenaren feesten graag, zijn vrolijk, ieders vriend;
Is 't nacht of dag, je treft ze steeds zoals je wenst geluimd.
Voorbij is somber denken, lastig mopp'ren kent men niet.
Niet aanstootgevend is hun hand'len: steeds is het correct.
Geprezen wordt de stad: 't parochiewerk is goed verzorgd;
Christus wordt er geëerd, geloofd als in de hemel zelf.
Naast Johannieters, Franciscanen, Predikheren telt
De stad Kanunnikessen, en Begijnen eveneens.
Nijmeegs is ook 't aangrenzend Betuws land, weeld'rig en vet
Van klei met veel gewas, mild in wat veeteelt produceert.
Gezegend deze stad; zij leev' in voorspoed, zij geloofd
Alom; bevrijd van pest zij zij, van elk onheil verlost.

Genoemd handschrift met de samenvatting van gegevens uit verschillende kronieken vermeldt heel weinig over de hertogen Reinoud en Arnoud van Gelre en het stopt bij Adolf, rond 1466. Van Berchem biedt er ons ook de volgende verzen over de burcht of keizerlijke palts van Nijmegen.

Julius Caesar lei van dit kasteel het fundament
Zestig jaar ongeveer vóór Jezus' komst op aard'.
Nijmegen is nadien door keizer Karel, vóór het jaar
Zevenhonderd plus zeventig, geheel vernieuwd.
Hersteld is ook 't kasteel door d' eerste Frederik in 't jaar
Des Heren elfhonderd plus vijftig en plus vijf.
De vierde Otto, graaf van Gelre, is ook hier geweest,
Van 't Rijk van Nijmegen zich noemend eigenaar.
Dit rijk heeft keizer Willem[308] *aan zijn bloedverwant verpand,*
Toen 't jaar twaalfhonderdachtenveertig werd geteld.
Van hertog Arnold gemalin heeft Gelres hertogin,
De schone Catharina, de bouwval hersteld.
In 't jaar veertienhonderd en vijfenzestig heeft hertog
Adolf het bouwwerk van zijn moeder in bezit.

308. Bedoeld is Rooms-koning Willem van Holland, gekozen, nog niet gekroonde keizer, die Gelre verpandde aan zijn neef Otto II van Gelre.

Gerard Geldenhouwer van Nijmegen schreef 120 jaar geleden het volgende lofdicht op zijn innig geliefde vaderstad. Dit gedicht voegde hij toe aan de geschiedenis van de Bataven, die hij daarna uitgaf.

O Nijmegen, geen enk'le plek op aarde kan zich met
Jou meten. Want Rhodos en 't roemrijk Mitylene zijn
Jouw minderen, zoals ook het Thessalisch Tempe-dal.
Een woud van eeuwenoude eiken ligt, aan 't woud gelijk
Der Muzen, als een sierkrans om je heen; nabij is ook
Apollo's bron[309]*. Zoet musicerend zingt hier liefelijk*
De schaar der Muzen stralend menig goddelijke gedicht.
Van 't noorden uit bespoelt met kalme golfslag jou de Waal.
Jou siert een koninklijke burcht, de goden toegewijd
En tempel voor de doden. Zij werd, gesneuvelden ter eer,
Eens bij de Waal door Rome's legerleiders opgericht.
Neem van mij aan: eens komt de dichter die in poëzie
Van hoge vlucht, als die der Ouden, jou, Nijmegen, en
De dappere Bataaf in goed geschreven loflied prijst.
Ja, spoedig zal een Craneveld, zal Hendrik de Bataaf,
Zo'n zang aanheffen; zingen zal Murmellius die in
Helicons grot bij Phoebus en de Muzen 't zingen leert.
Hun lied zal zijn Nijmegens lof, zoals Horatius
De stroompjes prijst van Tivoli en het gebied rondom.
Dat ik in prozastijl dit lied vooraf laat gaan, is toch
Wel vergeeflijk; aan and'ren laat ik wat belangrijk is.

Bernhardus Mollerus bezingt in zijn beschrijving van de Rijn Nijmegen:

De Waal ziet links in het verschiet Nijmegens silhouet.
De stad verheft niet alle bouwwerk boven op de berg.
't Is deels ook slijk'rig laagland dat haar grondgebied bepaalt.
In Latium, eerlijk gezegd, is niets dat Baiae slaat.
In Gelre dan is niets dat Nijmegen te boven gaat.

309. De zogenaamde ‘hengstenbron’, ontstaan door de hoefslag van het paard Pegasus op de Helicon, de berg gewijd aan Apollo en de Muzen.

Johannes Isacius Pontanus, geschiedschrijver van Zijne Doorluchtige Majesteit, de koning van Denemarken, en van het hertogdom Gelre, heeft in het voorwoord van zijn boekje dat hij de titel heeft gegeven *Nijmegen, voorname stad van Gelre* de volgende jambische dichtregels[310] opgenomen:

ô Tacitus! uw naam blijf eindeloos genoemd,
Die der BATAVEN STAD in uwe schriften roemt.
Uw lof, CIVILIS! die de schrik waart der Ausonen,
Moet eeuwig in de harten woonen,
Van Batoos zorglijk erf, wiens Redder Gij woudt zijn.
't Welk ANTONINUS, met vergoden CONSTANTIJN
Vernoemd heeft, en den naam deed draagen,
(Wijl hij 't vernieuwde) van NIEUWMAGEN.
Toen 't tiende Legioen hier zijne sterke magt,
Ter legering had t'saam gebragt.
Dat erf, 't welk KAREL heeft vergroot met burgt en werken,
Tot eenen Zetel, om zijn Rijks-gebied te sterken.
't Welk BARBAROSSA toen het, door 't geducht geweld,
Des tijds vervallen lag, weêr heeft in bloei gesteld.
Bataviesch Tempe! hoe zal ik uw' roem vermelden?
Wat zing ik U ter eer, en dier vergode Helden?
Wat kunt Gij beter, dan dit loffelijk bericht,
ô Dierbaar Pronkstuk! van mij wenschen?..
Dat and're Steden slechts een werkstuk zijn van Menschen!
En Gij alleen, ô Stad! door GODEN zijt gesticht.

De heer Lambert Goris, rechtsgeleerde, pensionaris van de stad Nijmegen, heeft onderstaande hendecasyllabi[311], die de lof van Nijmegen bezingen, in een aparte uitgave en samen met zijn 'Schetsen over de gebruiken van Gelre' gepubliceerd.[312]

ô Ed'le bloem en puik der Steden!
Die ergens Gelderland omsloot,
Ja 't oog* van al wat hier beneden
Gansch Neêrland koestert in zijn' schoot!
Hoe zal ik U naar waarde noemen?..
Hier brengt U de Oudheid achting aan.
Daar doet U uwe schoonheid roemen,

* *oogappel*

310. De vertaling van dit gedicht is van E.J.B. Schonck, 1785.
311. *Hendecasyllabi* zijn Latijnse dichtregels van elf lettergrepen, een in de klassieke Latijnse literatuur veel gebezigde versmaat.
312. De vertaling van dit gedicht is van E.J.B. Schonck, 1785.

En als een Zuil te preiken staan.
Ja 't schijnt, dat de oudheid en uw luister
Om strijd hier de overhand behaalt.
Gelijk des nachts, bij 't schemer-duister,
Een Reiziger onzeker dwaalt,
Zoo staan de Schrijvers allerwegen,
Bij 't opslaan van 't historie blad,
Door duisterheid geheel verlegen,
Wien Gij tot uwen Stichter hadt.
Zij zoeken vruchtloos, en ten lesten
Zij vinden zich als stomp gewerkt,
Wie 't eerst den kring van uwe vesten
Heeft met het kouter afgeperkt.
Deez' durft als waarheid ons berichten,
Dat MAGUS 't vaders erf verliet,
En voor zijn Rijk deez' stad deed stichten,
En dat Gij daarom MAEGEN hiet.
Die, met geen minder schijn van klaarheid,
Brengt HESSUS als uw' Bouw-heer voort,
En staaft, indien hij kon, deez' waarheid,
Vast met den Naam van Hessenpoort.
Een derde beuzelt and're droomen,
Van Balling MARCOMIER, en haalt
Uw' oorsprong zelf van 't oude Romen;
Terwijl een vierde verder dwaalt,
En JULIUS houdt voor uw' Stichter,
Met and'ren, die de tijdt verzwijgt.
Is dit al' beuzeltaal?.. of ligt 'er
Iets in, waar door uw' glorie stijgt?..
Gewis strekt dit ten blijkbaar teken
Van uwe grijsheid, staat en roem,
Laat TACITUS hier voor mij spreeken,
Een schrijver, dien 'k met eerbied noem.
Die heeft de Vesting der Bataven,
In zijne schriften reeds vermeld,
Toen Held Civilis 't Puik der Braaven

Zich kante tegen 't roomsch geweld.
Die vest, die naderhand NIJMAGEN
Genoemd is, zoo Pontaan ons leert,
Een Schrijver, die den naam mag draagen
Dat wetenschap zijn brein beheert,
Pontaan! Der sierlijkheden Vader,
Pontaan! geleerdheids puik en praal!..
Dan, 't lust ons nu der waarheid nader
Te treeden, in ons tijdverhaal.
Het lust ons met uwe Adelaaren
ô Groote Keizer Konstantijn!
Onz' simp'le duiven t'saam te paaren,
Daar ge onz' Hersteller wildet zijn.
Met Karel, die den naam van Grooten
Verdiend heeft om zijn' groote daên:
Van wien de Burgt is voort gesprooten,
Een werk, dat de eeuwen zal weêrstaan.
Toen zag men torens 't hoofd verhoogen,
En schoone tempels, die in kunst,
Niet min dan Romens Burgt vermoogen,
Gezegend, door des Hemels gunst.
Tot dat een leger van Barbaaren,
Een woeste en ongestuime hoop,
Voor Volk en Vesting dood'lijk waaren,
En alles wierpen overhoop.
Dan, straks mogt weêr een Redder daagen,
De groote Barbarossa, dien
Het luste ons gansch ter neêr geslagen,
Ter goeder tijd nog hulp te biên.
Toen zag men weêr uw' luister groejen,
En aan uw' ouden stand gelijk
Mogt Gij een' reeks van jaaren bloejen,
Ja wierd de Zetel van het Rijk.
't Was hier, dat zich het tol-recht paalde*, *bevond
Hier was van 't Frankiesch rijk, de voet,
Zoo 't blijk, dat haast de tijd vermaalde,
Ons slechts de waarheid leezen doet.
Tot dat Ge, ô Roem en Puik der steden!
Door Keizer Wilhem zijt verpand,

En na veel voor en tegenheden,
De Hoofd-stad wierdt van Gelderland.
Een naam! door de oudheid U geschonken,
En die niet min uw aanzien schraagt,
Een naam! waar meê gij nog moogt pronken,
En tot dit uur, uw' roem op draagt.
Zoo men uw' ligging wil beschouwen,
Waar vindt men aangenaamer streek,
Waar elders weliger lands-douwen
Waar zaailand, dat naar 't uw' geleek?
Gij ziet uw' rug en beide zijden
Van berg en heuvelen omslaan,
Die door valeien zich verwijden,
Gelijk de hoorens van de maan.
Of hier en ginds hunn' kruin verheffen,
En (zoo 'k van Janus vind bericht,)
Het oog vol van verwond'ring treffen,
Door hun tweevoudig aangezicht.
Hier rolt de Waal met schor geklater,
En moedig op uw' heerschappij,
Zijn' blonden stroom van levend water,
Als vrolijk danssende voorbij,
Terwijl, uit zijne waterzaalen,
Hij daag'lijks aan een' milden dis,
U op het heerlijkst wil onthaalen,
Met keur en puik van blanken vis.
En op zijn' rug gelaaden scheepen
Van 't een en ander ver gewest,
Wil naar uw' kaai en haven sleepen,
Tot bloei en steunsel van uw' vest.
Wat meld ik van uw' praal-gebouwen?..
Wat van uw' tempels groot en kleen?..
Zoo die met bijtels zijn gehouwen,
Als 't kunstwerk van gebakken steen.
Wat meld ik van uw' hoogen tooren?
Het praal-sieraad van 't Valken-hof,
Die zelfs de wolken schijnt te schooren.
Wat gaaven mij uw' markten stof!..
Wat uwe straaten!.. wat uw' haven!
Een werk-stuk, dat uit 's aardrijks schoot,
Op 't spoor der oudheid is gegraaven,
't Geen Gij met wal en muur omsloot.
Voeg hier de vrijheên bij, en giften,
Door Keizeren aan U vergund,
Met Hertogs brieven en geschriften,
Daar Gij te recht op boogen kunt;

Uw' wijze en ongeschonden wetten,
Den Ed'len en Grootachtb'ren Raad,
Door gunst noch vleitaal om te zetten,
Die Zuilen van den burgerstaat.
Voeg hier de schrand're ervarendheden

In kunst, van welken aart ze ook zij,
Bij groote en minderen der Leden
Van uw' roemwaarde Burgers, bij.
Draag roem op echte Mavors Zoonen,
En Pallas Dochters vol van moed,
Die waare helden zich betoonen,
Wanneer de hong'rende oorlog woedt.
Roem op de zedige gedragen
Van 't man en vrouwelijk geslacht;
En laat dan de oudheid ons gewaagen,
Waar ze uw's gelijk heeft voortgebragt.
Het zij, in billijkheid van wetten,
Of onpartijdigheid van 't recht,
Dat Vad'ren zich ten richtsnoer zetten,
Gelijk 't aan 't Volk is opgelegd.
Hier ziet men, als met ruime handen,
Al 't zoet en schoon bij een vergaard,
Dat in Latijnsche en Grieksche Landen
Zorgvuldig was te saam gespaard.
Gij dan, ô Ed'le Telg der Grooten,
Vorst Julius en Karels kracht!
Gij oudste der Bataafsche slooten,
Roem op uw keizerlijk geslacht!
Dat vrede en eendragt bij U bloejen,
Dat heil en blijde welvaart staâg,
Uit Amaltheaas hooren vloejen,
Gelijk een' milde regen-vlaag.
Gebrek en honger, krijg en pesten,
Met vrees voor 's vijands kling en moord,
Dit al zij ver van uwe vesten,
In 't hart der Spaansche zee versmoord.

Ter afsluiting voeg ik uit eigen notities een en ander toe.

Op het wapen van Nijmegen[313] heden ten dage in gebruik:
een tweekoppige adelaar met een leeuw op zijn borst.

I.
IN DE LUCHT EN TER LAND

II.
Legt iemand míj zijn mening voor, dan leidt in het
Luchtruim de arend, op het land de leeuw.

III.
Niets groters kent de lucht dan d' arend,
Niets groters d' aarde dan de Leeuw.

Op het werk van Joh. Isacius Pontanus *Historia Gelriae* 'De geschiedenis van Gelre', het gewest met Nijmegen als belangrijke stad.

Waar 't wisselend getij van Maas, Waal, IJssel, Rijn de stroom
Van dichtbij opstuwt richting Vader Oceaan[314]*,*
Daar woonde de Menapiër, daar de Bataaf, daar ook
Sicambriër, Marsatiër[315] *en Usipeet.*
Hun moed woog op tegen Romeinse moed, in het gevecht
Zowel aan Rome's zijd' als in het and're kamp.
Zij namen deel aan de triomf van Rome's adelaars,
Maar Rome werd ook door hun taai verzet verrast.
Toen Magnus werd verslagen, Otho op de vlucht gejaagd[316]*,*
Kwam zege de Bataven onder Civilis.
Je kunt van hun prestaties lezen in Latijnse tekst,
Bataafse teksten zoek je hiervoor tevergeefs.
Zijn faam ver te verbreiden, niet met tong of pen, maar met
Het zwaard ter hand, was immers zorg van 't voorgeslacht.

313. Het wapen van Nijmegen is met deze spreuk (*COELOQUE SOLOQUE*) afgebeeld op de titelpagina van de uitgave van 1644.
314. De Noordzee draagt vaak de algemene naam *Oceanus*, 'de oceaan'.
315. De *Marsatii*, bij Tacitus, *Historiae* IV.56 *Marsaci* genoemd, waren een stam aan de Hollandse Noordzeekust, buren van de Kaninefaten.
316. Otho zal keizer Otho zijn, een der keizers tijdens de opstand van Civilis; Magnus zal Pompeius Magnus zijn. Bataafse troepen hebben Caesar geholpen in zijn strijd tegen Pompeius; Lucanus, *Bellum civile* I.431.

Gewillig boog ook later de Sicambriër het hoofd[317],
Spontaan zijn leven en zijn goden vonnissend,
Opdat de wereld Christus voortaan onderworpen was:
Verslag hiervan in d' eigen taal is niet bewaard.
Nu nog, sinds óf oud Gelduba óf Gelre in later tijd
Allen één en dezelfde naam gegeven heeft,
Schittert in alle landen, waar ook maar de zon voortijlt,
De faam der Gelrenaars, en kent geen ondergang.
Maar in de Gelrenaar leeft het verleden en de wens
Dat and'ren over daden schrijven, hij ze stelt.
Toch is 't geen schande om met schone letteren de geest
Te voeden: Gelre biedt genoeg te lezen aan.
Is hier de Rijn bekend, niet minder de Parnassusbron;
Het paard in onze stal wint 't niet van Pegasus[318].
De Muzen leggen zo al 't Gelderse voor altijd vast,
Geschreven voor een cultureel bevlogen geest.
Toch voelt men het als fout annalen in te zien; toch vindt
Men 't juist aan grootheid van destijds voorbij te gaan.
Begeerte lof of aanzien te verwerven grijpt niet hem
Voor wie lofwaardig handelen als lof volstaat.
Maar als wellicht bij 't latere geslacht 't verlangen leeft
Naar kennis van 't Bataafse land, van 't voorgeslacht,
Zie, de godin der Noordzeekust biedt je Pontanus aan,
Om al dat schoons te roemen in Latijnse klank.
Zijn herkomst is uit 't verre noorden; critisch is zijn geest,
Niet op vals spoor uit liefde voor het vaderland.
Lees zonder argwaan over d' oorsprong van het volk; neem door
De lange rij van voorgangers die daarop volgt,
Eerst landvoogden, vervolgens graven, hertogen en nu
Mannen van aanzien, lichtend voorbeeld van hun stand.
Geen woordpraal in zijn boek, en geen verzinsels zonder grond,
Waar zelfs 't verleden nauwelijks geloof aan schonk.

317. Bedoeld is de merovingische koning Clovis, die in 496 te Reims gedoopt werd.
318. De vertaling vereenvoudigt enigszins de poëtische uitdrukkingen die de dichter hier gebruikt ter aanduiding van de Parnassusbron en het paard Pegasus, beide mythologische uitbeelding van de dichtkunst.

Herken hier 't woord van zieners, hoor de taal der profetes;
Zelfs wat de goden schrijven is niet zekerder[319].
Het zijn slechts zwakke sporen van die oude faam: besluit
Hieruit hoeveel in eeuw na eeuw is uitgewist.
In 't koor der volk'ren zal amper te vinden zijn een volk
Dat dergelijke grootheid te vermelden heeft.
Volg dus een levenswijze die zich voegt bij 't voorgeslacht:
Bewonder en volg na wat d' eigen afkomst biedt.
Hier staat Vrijheid, ten koste van veel Bataafs bloed gered:
Altijd valt afschuw haar van haar vijand ten deel.
Die vrijheid te beschermen zij voor jou een heil'ge plicht[320]*:*
En geest en hart te buigen onder God alleen.
Al zijn er die de naam Rome alleen al dreiging is,
Die schrikken voor de woede van de westerling[321]*,*
Geen angst voor deze spoken, ook niet voor de dood:
Leven is zoet, en dood, voor God en vaderland.
Vaart op de Rijn moest Spanje Gelre laten; al legt hij
De Rijn nu droog, vrijheid rooft ons de Spanjaard niet.
Aan zoon en kleinzoon zij ook toevertrouwd die kostbaarheid:
Nooit zullen wij hen zien als een ontaard geslacht.
De toekomst zal, verbaasd, hun faam verzekerd zien: hun werk
Zal een Pontanus en 't geschiedboek waardig zijn.

319. De dichter vermeldt wat volgens mythologische gegevens de hoogste zekerheid biedt: het woord van de Bakiden, een geslacht van zieners, de uitspraken van de Sibylle, die haar voorspellingen op bladeren schrijft, en het perkament, dat in zijn oudste vorm gold als het schrijfmateriaal van Zeus/Jupiter en de andere goden.
320. Smetius bedient zich weer van gegevens van mythologische aard: hij vermeldt het *Palladium*, het beeld van Troje, en het *Ancile*, het schild van Rome, beide in hun stad als heilige en beschermende voorwerpen vereerd.
321. Zinspeling op de dreiging die gevoeld werd van de kant van de paus van Rome en van de Spaanse koning, de ‘westerling’.

Lofdicht op
NIJMEGEN,
Oudtijds de eerste stad der Batavieren,
nu die van Gelderland.[322]

ô Laatste en eerste berg van d'oceaan gerekend!
Waar langs de grijze Rhijn met trotsche golven snelt.
Wiens oudste volken in het duister staan getekend,
Schoon hen de Fabel-taal van Goden afkomst telt.
Door wien elk wierd bekoord, die uwe lust-waranden
En sterke vestingen door Vrouw Natuur gebouwd,
Uw' weide en tuinen zag, met vruchtbaare akkerlanden,
En wat de milde grond voor 't oog nog meer ontvouwt.
Waar elders vindt ge een' plaats, daar in een viertal stroomen
Men volle Schepen op hun' wieken drijven ziet?
De Celten hebben hier een vast verblijf genomen,
En MAEGEN wierd bij hen de Hoofdstad van 't gebied.
Waarnaa de WAALEN U tot de hunne woonsteê kooren,
Een gansch uitheemsche zwerm een onbekend geslacht.
Die hunnen eigen naam of in de Waal verlooren,
Of aan dat Rhijn-kind 't eerst dien hebben aangebragt.
Hunn' plaats verving het volk der strijdb're Batavieren,
Door wien van nieuws deez' Stad met wallen wierd omvest;
Het gaf haar titelen, die nog haar' schedel sieren,
Zij wierd de hoofdstad van het vrij Bataafsch gewest.
Hier staan de steenen nog die 't merk van Caesar draagen;
Het moedig Rome trad met haar in een verbond,
Terwijl die trotsche Stad als voor het hoofd geslagen,
Op 't zien der kloekheid van haar' bondgenooten stond.
Door onzen bijstand wierd de vijand allerwegen
Of op de vlugt gejaagd, of neêrgeveld in 't stof,
Het roemrijk Rome kreeg door onze hulp den zegen,
En klom ten hoogsten top van haaren breeden lof.
Hoe dikwerf overzwom onz' ruiterij deez' stroomen!
En dreef haar Vijand met den Sabel op de vlugt,
Geen beter lijfwacht wierd uit eenig volk genomen;
Geen' Natie maakte zich door trouwheid zoo berucht.

322. De vertaling van dit gedicht is van E.J.B. Schonck, 1785.

Zij brak Pompejus moed, hielp Julius op 't kussen,
En veste in Romes Stad des aardrijks oppermagt;
Stiet Otho van den troon, waarop, na 't oorlogs blussen,
Zij ook Vitellius op 's werelds zetel bragt.
Geen Batavier heeft ooit zijn trouw-verdrag geschonden,
Hij duldt geen slaaven juk op zijnen vasten nek,
Hij schat de vrijheid meer dan 't leven: staaft verbonden
Met eede; dat het woud hier van ten waarborg strekk',
Toen held Civilis, met zijn' bloedige oorlogs vaanen,
En kloeke legermagt den aad'laar ging te keer,
't Geen Rome sidd'ren deed, die straks haare onderdaanen
Alom te samen trok, tot heftig tegenweer.
De Batavier schoon min vermogend kent geen zwichten,
Maar steekt zijn' eigen Stad veel liever in den brand,
En staaft weêr 't vreêverbond en oude vriendschaps pligten.
Waar door de naam van vriend en broeder blijft in stand.
De Stad verrijst op nieuw uit de asschen, Romes magten
Verkeeren onder ons, en wij op haaren grond.
De Sicambrijn herstelt onze afgematte krachten
Ten dienst van Latium verspild, door 't Echt-verbond.
Aldus zijn we één geslacht, en 't werelddwingend Romen
Verzwakt, terwijl de Frank van ons wordt hoog geschat,
De Sicambrijn verheft het hoofd uit onze stroomen,
Ook wordt de vrije Frank een burger onzer Stad.
Het Oostenrijks gezag doet ons alom vermelden.
Ons aad'lijk Slot gelijk aan Venus kinderbed
Geeft eenen ganschen trits van moedige oorlogshelden,
Die aan 't hertooglijk Cleef verschaften schut en wet.
Toen 't magtig Rome moest naar Karels wenken leeven,
Heeft, die geduchte Vorst, 't vervallen Hof hersteld.
En naast zijn' vaderen in dapperheid verheven,
Maakt hij het veilig voor des vijands krijgsgeweld.
Hier is zijn Zetel, hier wordt hij door Romes Grooten
Bezocht en steeds omstuwd, als 't rustpunt zijner magt.
En schoon de blixem vaak, van 't Noorden uitgeschooten,

Dit Slot ten prooi stelde aan zijne onweêrstaanb're kracht!
Vorst Fredrik heelt die wond. Hem wordt een Zoon gebooren,
Die zijn manmoedig hoofd met 's werelds rijks-kroon dekt.
Vier eeuwen bleef de stoel der Keizers ons behooren.
Vier eeuwen heeft dit Slot hem ten verblijf gestrekt.
Het schrijft zich zelf de wet, en durft op munt-recht roemen,
Hangt dus van eigen wil, en eigen wenken af,
Het kan in alles zich gelijk met Aaken noemen,
Ja 't ander Rome, dat aan 't aardrijk wetten gaf.
Zelf toen dat trotsch gebied in de oudheid lag begraaven,
Klom steeds de naam en roem van 't welig Gelderland.
Als keizer Wilhem voorts de landen der Bataaven
En 't wijdberoemde Slot had aan een' Graaf verpand,
Hield echter Batoos stad haar' rechten, bloei, en luister,
En bleef het hoofd der Steên, die onze Waal bespat;
Hief d' ed'le Graaven en Hertogen uit het duister,
Ja was het schild van al wat Gelderland bevat.
Zij durfde steeds aan 't spits den vijand moedig wachten,
En stond in 't midden van hunn' woede onafgestreên,
Zij trok den Waalstroom, met de Maas en Drusus grachten,
Met den alouden Rhijn tot haar' belangen heen.
Ook telt haar Karel tot de vier voornaamste Steden
In zijne zeventien gewesten, lang vermeld,
En toen zich Batoos kroost met and're Mogendheden
Verbond, van 't bloozend Oost, tot daar de dagtoorts helt,
Bleef hier de vrijheid en de deugd, onze eêlste panden,
Met de eer en naam en staat in hunnen ouden stand;
Ja zelf na 't Eedverbond der zeven vrije landen,
Houdt nog dit keizerlijk Paleis de hooger hand.
Mag men geloof aan 't merk van zoo veel' jaaren geeven,
Dan tart Nieuw megen 't lot der eeuwen: in haar wal
Zal tot der tijden perk een *nieuw* geslacht herleeven,
Dat naar der Vad'ren deugd en kloekheid streeven zal.

EINDE

Woord- en zaakregister

Adolf, hertog van Gelre - 88, 89
waarnemer - 62
parochiekerk van Nijmegen - 153
het luiden van de klokken - 132
Waaldijken - 20
zegel- en trouwringen - 33
met een afbeelding van Neptunus - 22
trouwringen met koppen aan beide uiteinden - 111
appèl van Nijmegen - 73
Aken - 59, 62, 65, 76, 96
Keulen (Ara Ubiorum) - 11
Altaren voor Jupiter Optimus Maximus en Fortuna - 33
Rindern - 134
bewijs op grond van overeenkomst in benaming - 14
archief van Nijmegen - 67, 77, 127
wapenrusting - 121
arsenaal van Nijmegen - 73
omgang met wapens - 120
Arminius - 52
Arnold, hertog van Gelre - 82, 84, 85, 87, 88
Arnhem - 7, 78, 79, 87
Augusta - 6
Aurelius Victorinus, usurpator - 56
Austra¬sië - 58, 127
koningen van Austra¬sië - 59, 61, 124, 127
zelfbestuur van Nijmegen - 72

vaandel van Nijmegen - 73, 108
Bataven - 9, 52, 109
vrienden en broeders van het Romeinse volk - 54, 102
nakomelingen van de Catti - 109
zeer gehecht aan vrijheid - 52, 93
uitmuntend in dapperheid - 106
vasthoudend aan de oude zeden - 109
forten van de Bataven - 53
burgerlijke gemeenschap, volksvergadering, volk, stam van de Bataven - 54
verdrag van de Bataven met de Romeinen - 53
de naam ‘Bataven’ - 59, 128
koningen van de Bataven - 11, 107
de naam ‘Batavia’ - 124, 125, 128
Betuwe: Over- en Neder-Betuwe - 79
Batavodurum - 2, 3, 127, 135
Batenburg - 13, 15
Batua, district - 125
Beatrix van Teisterbant - 61

Begijnen - 31
Bommel - 7, 129, 132
Bonn - 11, 13
Brabant - 126
gouden zegel - 97
Buren, gebied - 85, 127
burgus - 15
burggraaf - 70, 71

Karel de Grote, keizer - 59
als voorbeeld om te leven - 60
Karel van Bourgondië, de oorlogszuchtige - 89
Karel van Egmond, hertog van Gelre - 82, 89, 90
Karel V, keizer, hertog van Gelre - 90. 91
wagenbelasting - 96
legerkamp, fort - 15
vesting van Constantijn - 137, 142
Castra Herculis - 14
verpanding van de burcht van Nijmegen - 60, 82
Catti - 109, 110
Kattenpad - 34
Kelten - 112, 119, 135

bier - 21
Christenen ‘visjes’ genoemd - 116
handschoenen gestuurd naar Luik - 98
burgerlijke gemeenschap, stad (civitas) - 6, 80
    Rijksstad - 62, 64
    vrije stad - 100
    belangrijkste steden van Gelre - 79
    zie: stad (urbs)
graven van Kleef - 61
Kleef - 18
knotsen, met lauwerkrans gesierd en knoestig - 108
Claudius Civilis - 1, 2, 5, 11, 109
Claudius Labeo - 11
Colonia - 6
Keulen (Colonia Agrippinensium) - 6, 23, 57, 76, 124, 135
Xanten (Colonia Trajana) - 8, 38
mijlpaal - 8
in vriendschap eerbiedigen - 101
boswachter-graaf - 26
gemeenschap van goederen tussen echtgenoten - 113
kovel, kapmantel - 71
Keurmede - 130

premie - 96
geldschieters - 74
ineengeslagen rechterhanden, teken van gastvrijheid en eendracht - 98, 114
Driel, dorp - 84
duel - 73, 103, 115
het woord ‘Dunus/m’ en ‘Durus/m’ - 135

Edward, hertog van Gelre - 83, 86, 87
Elst, dorp - 125
ruiters van de Bataven - 121
ruiter te paard, ‘gouden rijder’ - 122
Nijmeegse ruiter - 122
jaagpaarden - 24
paarden van de raadsleden van Nijmegen - 123

kledingspelden: gewone, verloren gegane van de oude komediespelers - 40
    gladde, onversierde - 42
    opengewerkte - 43
kledingspeldtypen - 42
beeldje van Fidius - 111
verdrag van de Hanzesteden - 73
    van de Staten van Gelre - 131
formules uit de advocatuur - 92, 112, 114, 128
onttrekking aan het maatschappelijk verkeer heeft verlies van burgerrecht tot gevolg - 103

Drusus-gracht - 18, 22, 23, 81
Franken - 57, 58, 94, 107
broederschappen - 112

zoutbelasting - 96
Galliërs - 10, 107
Geldern, stad - 80, 89
oorsprong van het hertogdom Gelre - 79
Gelrenaren, bedreven in het paardrijden - 122
Gerard III, graaf van Gelre - 130
gerada - 108
Germanen - 52, 109, 120
zwaard voor het onthoofden van misdadigers - 117
Goch, stad - 7
ijzeren schrijfstiften - 121
Grave, stad - 87
dorpen van de Cugerni - 4
Willem van Egmond - 89
Willem I, hertog van Gelre - 87
Willem II, hertog van Gelre - 90, 132

Hadrianus, keizer - 8
erfgenamen - 113
Hendrik VI, keizer, geboren te Nijmegen - 62
beeldjes van Hercules - 111

Harderwijk - 7
de naam ‘Holland’ - 124
Hollanders, bedreven in het varen - 122
Hunnerberg - 33
en Hunnerpoort - 28

ontbijt - 115
Rijk van Nijmegen - 64, 128
immuniteit - 95
Ingelheim - 59
inscripties L.X.G. - 39
L.XXX.Ulp.Victricis - 39
wapen van Nijmegen - 76, 161
recht op postdienst - 74
burgerrecht - 72, 74, 103, 104
Italisch recht - 95
recht de non evocando - 103, 105
recht van eerste keus - 92, 121
recht in zake religie - 75
eed der ongelukkigen - 114
eed van de Nijmeegse burger - 94, 99, 102, 114, 121

wasbekken - 34
Lactantius - 111
lamp van brons - 29, 35
van aardewerk - 31
Luik - 98, 114
legioen X Gemina - 39
legioen XXX Ulpia - 2, 3, 13
vrijheid van slavernij - 93
van belasting - 95
van alle vormen van onderhorigheid ten opzichte van vreemde heersers - 100
vrij volk - 101
Lobith, huis - 85
stenen kistje - 31, 35
Leur, dorp - 16
Lucus Augusti - 6
Leiden - 3, 7, 13
Lutatia Sueba - 34

versterking (magena) - 140
gildemeesters - 118
Mars in krijgsmantel - 35
Marseillanen met één zwaard - 117
Matronae Aufaniae - 33, 110
Mattiaci - 9
Maximiliaan, koning - 82, 89

Het Meertje, rivier - 21
Mercurius - 110, 119
beeldjes van Mercurius - 111
Merovech - 58
Meurs, graaf van, waarnemend bestuurder van Gelre - 89
oorlogsvoering van de Bataven - 106
molbier - 21
bronzen, zilveren en gouden Nijmeegse munten - 74, 76
Eltener berg - 18
    Hessenberg - 31, 32
Maas - 22
Maasmonding - 3
rechten van het land van Maas en Waal - 79
oude vondsten - 27
    binnen de stad - 28
    in het oostelijke deel - 29
    in het zuidelijke deel - 29
    in het westelijke deel - 30
    in het noordelijke deel - 31
    ten westen van de stad - 32
    ten oosten van de stad - 33
    ten zuiden van de stad - 35
    aan de voet van de burcht - 36
drie categorieën vondsten - 38
boetes - 100, 114, 118, 119, 133
stad (municipium) - 6
versterking Knodsenburg - 108

schepen met smalle voor- en achtersteven - 23
Reichswald - 19, 128
Nijmegen, bekoorlijkheid - 24
Belvedere - 25
graan - 21
burcht - 29, 36, 37, 59, 61, 82, 117, 127 enz.
graaf - 62
rechten en privileges - 63, 72
naam, op verschillend manier geschreven - 135
Keltisch van oorsprong - 136
openbaar bestuur - 102, 117
stadskwartieren - 28
heilig woud - 25, 26
ligging - 19, 20, 22
oversteek - 22
Atrecht - 134
Neptunus, beschermgod van de schippers - 23
nonnen - 31
soorten munten - 38
Noormannen - 107
Neuss - 11
de nacht leidt de dag - 112, 119
Noyon - 137
ruwe munten - 34, 37
aangetroffen aan de voet van de burcht - 37
consulmunten, muntmeester-munten - 38, 115
met Januskop en schip - 38
doormidden gesneden - 38, 115
gekarteld - 38, 110

dienstbetoon - 101
steden van de Bataven - 4
op de Rijnoever - 20
van de Germanen - 7, 8, 9, 20
veel steden met de naam ‘Nijmegen’ - 136
Keulen (oppidum Ubiorum) - 6, 10, 11
verpanding van Nijmegen - 66
Otto II, graaf van Gelre - 61
Otto III, graaf van Gelre - 7, 66, 77, 97
Ooij, heerlijkheid - 21

huwelijksovereenkomsten - 104, 113
het woord ‘pagus’ (district) - 126
paleis van de gemeenschap, koninklijk paleis - 60
pastinaak - 21
pays - 126
voetgangerstol - 96

Roomse voet - 19
Hezelpoort - 106
tol, scheeps- en wagentol - 23, 24
herkrijgen van het burgerrecht - 104
gouverneur van Nijmegen - 61
het recht een burger in hechtenis te nemen - 73, 103
privileges van Nijmegen - 63
kampdorpen - 36
landvoogd van de burcht - 61, 62
belastinginners - 70

Quaden - 57

stafdragers - 70
koninklijke hoogheids¬rechten - 72, 74
koningen van de Bataven - 107
Reinoud I, graaf van Gelre - 77
Reinoud II, graaf van Gelre - 78
Reinoud II, hertog van Gelre - 79
Reinoud III, hertog van Gelre - 82, 86
Reinoud IV, hertog van Gelre - 87
cijns - 96
recht van vergelding - 77
Verenigde Republiek van Bataven en Friezen - 92
Rijnsplitsing - 19, 124
Roermond - 7, 79, 80, 131

Saliërs - 57
Saksen - 57
oorkondenschrijvers - 91
stadsknecht - 73
Sicambriër - 58, 107
aardewerken beeldjes van de goden - 38
witte peen uit Gellep - 21
sluis - 21
bondgenootschap - 93
steuern en accijnzen - 99
opvolging volgens testament - 113, 121
oude uitrustingsstukken - 39

bronzen plaat - 55, 135
    kaart van Peutinger - 56
    kaart van Ptolemaeus - 13
Tacitus, schrijver - 3
kwartieren van Gelre - 80
opstellen van een testament - 113
afleggen van een getuigenis - 103, 104, 114
gebied van Nijmegen - 105, 128
riddertol - 98
    tol te Nijmegen - 61
Diederik de Vlieger, graaf van Kleef - 61
Tiel - 81, 87, 126, 129, 132
Trajanus, keizer - 7
Maastricht - 98
Treviri - 6, 58
Sint Nicolaasgenootschap - 117, 118, 120
belasting voor grond en persoon - 95
    tolgelden, weidegelden, enzovoorts - 95
    voor schaduw en lucht - 100

Waal - 19, 124
Valkhof, burcht - 82, 90
rood aardewerk - 32
Ubbergen - 34
Veluwe - 130
de jacht - 26, 104
Xanten (Castra Vetera) - 5, 8, 20, 38, 53
Wijk bij Duurstede, dorp - 3, 7
heldinnen van Nijmegen - 108, 112
stad (urbs) - 56
    belangrijkste van Gelre - 79, 80
de belangrijkste steden van Gelre, oorsprong - 79
    rangorde - 79
    waardigheid en macht - 83, 84, 85

barnstenen bekertjes - 30

Wageningen - 7
Winsseling - 32

Zutphen - 79, 80, 81

ERRATA
[in Latijnse tekst]

[172]

Het volgende gedicht, mij te laat toegestuurd, staat hier niet op zijn juiste plaats.

Op de verhandeling
Over de 'Stad der Bataven',
Geschreven door de doorluchtige heer
Johannes Smithius,
Zeer deskundig op het hele terrein der klassieke oudheid.

Beroemd destijds, van oudsher sier van 't rijk, zolang
't Bataafse volk stand hield in grote majesteit;
Maar bij omslag van 't lot door razend vuur bestormd
En weggevaagd, bedolven, spoorloos op eigen grond;
Nu door de niet te remmen pen van Smithius
Uit 't kerkhof opgedolven der vergetelheid
En uit de droom van weifelend' historici;
En eindelijk teruggezet op d' eigen plaats,
Die voor geweld van vuur of van slijtage of voor
Het wervelen van noodweer blijvend veilig is;
Voornaam door het herstel in ongekende glans;
Beroemd voortaan, bestendig tot in eeuwigheid:
ZO, REIZIGER, LIGT DE 'STAD DER BATAVEN' HIER.

Marcus Zuerius Boxhornius

**4ofZ 1r

Toegift

Waarde lezer, lees hier gedichten die, voor U én voor mij onverwacht, vrienden mij - met andere - hebben toegezonden na de uitgave van *Oppidum Batavorum*. Velen hebben de wens geuit dat ze gedrukt werden en dat ze erover konden beschikken. Als U ze leest zult U ontdekken dat ik in hoofdstuk 12 met recht en reden de doorluchtige Constantijn Huygens en de zeer vermaarde P. Scriverius als medestanders heb aangehaald.

Op het werk van Smithius:
Nijmegen,
Stad van de Bataven

Niemand voelt niet de neiging om bij licht zijn licht
Te lenen: zo doen zij die enkel doen wat al
Gedaan is, enkel schrijven wat, sinds lang of vaak
Sinds kort, door meer deskundigen geschreven is.
Zo niet mijn SMITHIUS, o nee. Wat noch vroeger

**4ofZ 1[v]

Geslacht doorzag noch later, is door hem doorzien:
En hij als eerste wijst aan mijn Bataafse volk
D' oorspronkelijke ligging van hun stad, destijds
Van dapperheid illuster kweekbed, nu ook nog
Illuster arsenaal van wapens allerhand.
D'onstuim'ge leider der Bataven[323] zag die stad
Liever verdwenen dan in slavernij: hij koos
Met wijsheid voor zijn mannen om in dapp're vlucht
Naar 't Eiland, ook Bataafs gebied, te gaan. Lezer,
Ben je Bataaf, verneem van leraar SMITHIUS
Waarheen en waarvandaan je tocht ging, toen de grond
Links van de stroom de boze oever was en wij
Heel passend het moerasland binnentrokken rechts.
Luister, weet goed: geen rook of onzin wordt verkocht.
Realiteit komt op uit afvalstof - zie naar
Het aardewerk - en blaast die rook weg. Sprekend zijn
Munt, brokken puin, lamp, schrijfmateriaal; zwijgend
Verklaart marmer, met SMITHIUS: dit is de plek[324].
Lezer, hoed af voor SMITHIUS: SMITHIUS brengt
Aan 't licht wat duister bleef als hij niet, blootleggend
De stad van puin, de ligging toonde van de stad.

Constanter 1646

323. Bedoeld is Julius Civilis, rebellerend tegen de Romeinen, die zijn troepen, na het gevecht bij Xanten, naar de Betuwe, het 'Eiland', voerde.
324. Huygens haalt hier een spreuk aan uit een Latijnse vertaling van fabel 33 van Aesopus: *Hic Rhodus, hic saltus*, 'hier is Rhodus, hier is je sprong', gezegd tot een opschepperige atleet, die beweerde in Rhodus een geweldige sprong te hebben gemaakt. Met een lichte verschuiving in de betekenis zegt de dichter: "Hier is de plaats waar het om gaat."

**4ofZ 2r

Lofdicht
Op de zeer edele en zeer geleerde Heer
Johannes Smith,
Hoogst bekwaam onderzoeker
Op het terrein van het Bataafs Verleden.

Wat een rumoer deed overal bij het publiek
Ontstaan die architect van 't hof der wijsheid, die
Te allen tijde onvolprezen TACITUS,
Toen hij wel zijdelings, maat niet met naam de stad
Vermeldde die de kroon draagt van 't Bataafse land.

Die niet-genoemde naam, die niet-genoemde stad,
Verblijf van vorsten, legerkamp van dapperen:
't Is 't werk van SMETIUS dat het de tijd trotseert.
De stad ligt op een fraaie heuvelrug en reikt
Tot aan de Waalbocht, op de zuidkant der rivier:
't Is wel buiten 't vermaarde Eiland, het gebied
Van Mars, Mercurius, Veleda: staken soms
Die goden[325] over, naar de stad van grote faam?

Voor ons is NIUMAGUM de lezing: sukkels, zwijg.
Een boze tong komt hier misschien met lasterpraat
En droomt hardop van wat dan heet *kamp Batenburg*;
Een ander maakt het zich graag moeilijk en beweert
Dat *Wijk bij Duurstede* de stad is die men zoekt.
Maar weerklank in Bataafse oren vindt dit niet,
Zeker bij mij niet noch bij onze Smetius.

325. Veleda was geen godin in strikte zin, maar een Germaanse vrouw, die vanwege haar gave van profetie, door de Germanen als godin werd vereerd (Tacitus, *Hist.* IV.61).

**4ofZ 2v

NIUMAGUM heeft mijn ja: ik prijs, de duim omhoog,
Die ervoor streed: en alwie anders denkt, gegroet.
NIUMAGUM heb ik geponeerd, maar weifelend;
NIUMAGUM schreef ook mijn Pontanus, weifelend.
NIUMAGUM schrijft niet-weifelend nu Smetius.
Niet meer geaarzeld of gezocht! Sufferds, kom op
En loop niet langer hersenschimmen achterna.
Wíj onderschrijven wat die beste kerel zegt.
Zijn mening valt bij heel de wereld in de smaak;
Ter plaatse vindt de vriendenschaar bevestiging
In 't zien met eigen oog, in 't voelen met de hand.
De vijand houdt zich ver: hij is veeleer bevreesd.

Noemt Tacitus geen naam? Geen nood. Het woord is aan
Het kabinet van huisraad uit Romeinse tijd.
Zwijgt mensenmond misschien, aan bomen is het woord.
Op korte afstand van de stad zien reizigers
Een eikenbos uit oude tijd - een WOUD vermaard,
Naar Tacitus een HEILIG woud -, geschikte plaats
Voor samenkomst en overleg. Wees niet jaloers,
O mijn moerasbewonende Bataafse volk!
Dit woud en deze stad dragen hun naam met recht;
Geen woudnimf treurt over transport elders vandaan,
Van bij de nimfen dansend op de Leidse kust,
Van bij de Noordzee en het breed moerasgebied,
Waar 't water der rivieren uitstroomt in de zee.

Menigeen plaatst ze per abuis tussen het Hof,
's Prinsen geboorteplaats en d'Academiestad,
Daar waar de kaart van FORUM HADRIANI[326] spreekt.
'NIUMAGUM is de stad' zingt het gebied rondom,
'NIUMAGUM is de stad' zingt wat de grond verbergt:
Je vindt hier puin alom, resten uit vroeger tijd.
Als jullie, mijn Bataven, willen zoeken naar

326. De dichter zegt dat naar de mening van velen de stad der Bataven gezocht moest worden in het gebied tussen de drie steden: Den Haag, de stad van het hof, Delft, de geboorte- plaats van Frederik Hendrik, en Leiden, de stad van de Universiteit. Men dacht aan de Romeinse vestiging *Forum Hadriani*, die volgens de oude kaarten in die streek gelegen had.

**4ofZ 3r

Die niet-genoemde naam, die niet-genoemde stad,
Vertrek dan naar de Waal, vertrek naar vader Rijn:
Rome daar ondergronds zal zeggen: déze plek.

P. Scriverius

Op het werk
'Oppidum Batavorum'
Van de Doorluchtige
Heer J. Smithius
Predikant te Nijmegen, ongeëvenaard Oudheidkundige

Tot op vandaag heeft niemand iets gepubliceerd
Over de plaats die bij het woord van Tacitus,
Erkend auteur van Rome's oudheid, over de
Stad der Bataven past, of uiteenlopende
Reacties stelden d'ene plaats na d' and're voor.
Een stoet opinies had ons in die éne stad
Wel meer dan honderd steden op de kaart gezet.
Maar met dat eindeloos geleerd gedisputeer,
Met dat alsmaar verplaatsen links en rechts en t'rug,
Was deze Stad verbannen van haar eigen grond,
Zwierf over d' aardbol en vond nergens vaste voet.
Begraven haast, dichtbij verdwijnen, diep gehuld

In duister was ze, tot lichtbrenger Smithius
Haar weer in 't licht riep, op haar authentieke plek.
Zo heeft eens Jupiter Delos, dat op een zee
Vol monsters eindeloos rondzwalkte, vastgelegd,
Naar het verhaal wil der Pelasgen[327]. Sterker is
Wat die man zo welsprekend deed: hij kwam op voor
De werk'lijkheid, de menselijke werk'lijkheid,
De nimmer meer ten onder gaande werk'lijkheid.
De voorraadkamer van 't verleden is zijn zorg:
Bataaf heeft nu zijn stad, Stad heeft nu haar Bataaf.

Henricus Bruno

ERRATA
[in Latijnse tekst]

327. Volgens een oude sage, hier met de Pelasgen, de vroegste bevolking van Griekenland in verband gebracht, dobberde het eiland Delos rond in de Egeïsche Zee, tot het daar, door ingrijpen van Zeus/Jupiter, een vaste plaats kreeg.

[Personenregister door de vertalers]

Adelbold I, of Odilbald, 866(?)-899 bisschop van Utrecht
Adolf, hertog van Kleef
Adolf van Egmond, zoon van Arnoud, 1465-1471 en 1477 hertog van Gelre
Adolf von der Mark, bisschop van Munster
Aegidius, † 464, Galliër, hoge ambtenaar onder keizer Majorianus
Aerssen, Cornelius van, heer van Sommelsdijk en Spijck, commandant van de ruiterij en militair gouverneur van Nijmegen
Aesopus, zesde eeuw v.Chr., Griekse fabelschrijver
Aëtius, Flavius, 390-454, Romeins legeraanvoerder onder keizer Valentinianus III, versloeg in 451 de Hunnen op de Catalaunische velden
Agrippina, 15-59, moeder van Nero
Aimoin van Fleury, 960(?)-na 1008, monnik, auteur/schreef een invloedrijk compilatiewerk over de geschiedenis der Franken, *Historia Francorum*, ook bekend als *Libri IV de gestis Francorum*
Alard, twaalfde eeuw, burggraaf van Nijmegen
Alberik, 775 abt te Utrecht, 780-784 bisschop van Utrecht
Albertus de Grote, 1200-1280, dominicaan, belangrijk middeleeuws geleerde
Albinius Januarius, Titus, oprichter van een altaar voor de matronae Aufaniae
Albrecht van Beieren, 1358-1389 ruwaard van Holland, 1389-1404 graaf van Holland
Albrecht van Habsburg, 1255-1308, zoon van Rudolf I, 1298 Rooms-Koning
Ammianus Marcellinus, 330-na 390, Romeins geschiedschrijver, behandelt in zijn *Res gestae* aansluitend op Tacitus de Romeinse geschiedenis (97-378)
Antoninus, zie Caracalla
Antoninus Pius, Titus Aurelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius, 138-161 keizer van het Romeinse rijk
Anto(o)n van Bourgondië, 1384-1415, 1406-1415 hertog van Brabant
Apelles van Colophon, vierde eeuw v.Chr., beroemde Griekse schilder
Apollo, Phoebus Apollo, god van de schone kunsten, zonnegod
Aquilius, eerste eeuw, Romeins officier
Aquilius, Henricus, Hendrik Arentszoon uit Arnhem, zestiende eeuw, dichter en geschiedschrijver, schreef een in 1566 verschenen *Compendium chronici Geldrici*
Arminius, 19 v.Chr.-19 n.Chr., Germaans vorst, versloeg 9 in het Teutoburger Woud drie Romeinse legioenen en won hierdoor vrijheid voor de Germanen terug
Arnolds, Willem, stadsbode van Nijmegen
Arnoud van Egmond, 1423-1465 en 1471-1473 hertog van Gelre, achterneef van Reinoud IV
Arnoud van Horne, 1339-1389, bisschop van Utrecht en Luik
Arnulf van Karinthië, 887-899 keizer van het oostelijk Frankenrijk
Arsaces I, 250-247 v.Chr. koning van het Parthenrijk, stichter van de Parthische dynastie
Aschaffenburg, zie Hersfeld
Attis, Frygische god uit het gevolg van Cybele
Atticus, Titus Pomponius Atticus, 109-32 v.Chr., vriend van Cicero
Attila, † 453, koning van de Hunnen, in 451 op de Catalaunische velden verslagen door een coalitie van Romeinen en Visigoten
Aufaniae matronae, inheemse moedergodinnen
Augustus, Gajus Julius Caesar Octavianus, 63 v.Chr.-14 n.Chr., adoptiefzoon van Caesar, eerste keizer van het Romeinse rijk, kreeg in 27 v.Chr. de eretitel Augustus en werd de facto keizer

Aurelius, Cornelius, 1460(?)-1531, monnik, werkzaam in het klooster Lopsen bij Leiden, hield zich met name met geschiedschrijving bezig en publiceerde in 1517 de zogenaamde *Divisiekroniek*; twee Latijnse tractaten over Batavia bleven tot 1586 ongepubliceerd
Aurelius Victor, late vierde eeuw, Romeins schrijver, auteur van een geschiedenis van de Romeinse keizers
Ausonius, Decimus Magnus, ca. 310-394, Romeins dichter

Barbarossa, zie Frederik I
Barlandus, Hadrianus, Adriaan van Baarland, 1488-1542, schrijver van enkele werken over de geschiedenis van Holland en Brabant
Bato, legendarische hoofdman van de oude Bataven, voor het eerst te vinden in het werk van Cornelius Aurelius
Beatrix, dochter van de graaf van Teisterbant, gehuwd met Diederik I van Kleef
Beatrix, dochter van Diederik I van Kleef en Beatrix, in 713 gehuwd met Aelius Gracilis, stammoeder van de hertogen van Kleef
Beatrix van Bourgondië, † 1184, dochter van Reinald III van Bourgondië, in 1156 gehuwd met Frederik I
Begga, † 693, patrones van de begijnen
Berchem, Willem van, ca. 1415-1481(?), kanunnik aan de Stevenskerk te Nijmegen, schreef een in Smetius' tijd nog niet uitgegeven kroniek van Gelre, *De nobili principatu Gelrie et eius origine*
Bernards, Hendrik, koopman te Nijmegen
Berosus van Babylon, derde eeuw v.Chr., geschiedschrijver, auteur van een (Griekstalige) geschiedenis van Babylon tot aan de dood van Alexander de Grote
Beyer, Hendrik, burgemeester
Bockhoven, Frans van, meester van het arsenaal
Borsalus, Georgius, gezant van Karel V
Bouwens, Reinier, schoonvader van Smetius
Boxhornius, Marcus Zuerius, 1612-1653, hoogleraar in Leiden, geschiedschrijver
Broeckhuizen, Johan van, klerk van het arsenaal
Broek, Berend ten, zie Paludanus
Bronckhorst, Gerard van, heer van Waardenburg
Bruno, Henricus, 1617-1664, Nederlands dichter, gouverneur van de kinderen van Constantijn Huygens
Buijs, Frans, 1614-1620 rechter

Caesar, Gajus Julius Caesar, 100-44 v.Chr., Romeins legeraanvoerder en politicus, veroverde Gallia (58-51) en deed verslag van deze oorlog in zijn voornaamste werk *Commentarii de bello gallico*
Caligula, Gajus Julius Caesar Germanicus Caligula, zoon van Germanicus, 37-41 keizer van het Romeinse rijk
Canisius, Jacob, Jacob Kanis, burgemeester
Canisius, Petrus, Pieter Kanis s.j., 1521-1597, zoon van Jacob, theoloog, werkzaam als geestelijke in Duitsland en Italië
Cantinus, Romeins legeraanvoerder
Caracalla, Marcus Aurelius Antoninus Caracalla, 211-217 keizer van het Romeinse rijk; uit zijn tijd dateert het Itinerarium Antonini Augusti
Carmenta, oud-Romeinse godheid, mythische stadsgodin van Rome
Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus, begin zesde eeuw, christelijk schrijver

Cassius Dio Cocceianus, ca. 155-235, auteur van een (Griekstalige) geschiedenis van Rome
Catharina van Egmond, zuster van Adolf van Egmond, 1477-1479 regentes over Gelre
Catharina van Kleef, gehuwd met Arnoud van Egmond, steunde haar zoon Adolf in de strijd tegen Arnoud, zijn vader
Catullus, Cajus Valerius Catullus, 87-54 v.Chr., Romeins dichter
Celtes, Konrad, 1459-1508, hoogleraar in Wenen, bibliothecaris van Maximiliaan van Oostenrijk, liet de Tabula Peutingeriana na aan Peutinger
Cerialis, Quintus Petillius, eerste eeuw n.Chr., Romeins legeraanvoerder, sloeg de opstand van de Bataven neer
Childebert, 695-711 koning der Franken
Childerik I, zoon van Clodio, 457-481 koning der Franken
Cicero, Marcus Tullius, 106-43 v.Chr., Romeins politicus, redenaar en filosoof
Civilis, Julius Civilis, in de zeventiende eeuw ten onrechte Claudius Civilis genoemd, Bataafse vorst, officier in het Romeinse leger, de leider van de Bataafse opstand tegen de Romeinen in 69-70
Claudius, Tiberius Claudius Nero Germanicus, 41-54 keizer van het Romeinse rijk
Clodio, 430-457 koning der Franken
Clovis of Chlodovech I, 481-511, zoon van Childerik I, koning der Franken
Cluverius, Philippus, 1580-1623, werkzaam aan de universiteit van Leiden, gaf in *Commentariis de tribus Rheni alveis, et ostiis ... (1611) en Germaniae antiquae libri tres* (1616) een originele visie op de Bataafs-Germaanse oudheid en ontketende daarmee een polemiek met Pontanus
Constanter, zie Huygens
Constantijn de Grote, Flavius Valerius Constantinus, zoon van Constantius, 316-337 keizer van het Romeinse rijk, stond middels het 'edict van Milaan' de christenen velerlei gunsten toe
Constantijn de Jongere, Flavius Claudius Constantinus, zoon van Constantijn de Grote, 337-340 keizer van het Romeinse rijk
Constantinus, Romeins legeraanvoerder
Constantius I Chlorus, 293-306 keizer van het Romeinse rijk
Corbulo, Gnaeus Domitius Corbulo, midden eerste eeuw, Romeins legeraanvoerder, liet een gracht, de fossa Corbulonis, graven tussen de mondingen van Rijn en Maas
Craneveld
Crassus, Publius Licinius Crassus, ca. 86-53 v.Chr., officier in het leger van Caesar
Crispus, zoon van Constantijn de Grote
Cujas, Jacques Cuiacius, 1522-1590, invloedrijk Frans rechtsgeleerde, onderwees in Frankrijk en Italië de geschiedenis van het Romeinse recht; zijn bevindingen werden uitgegeven in 28 delen, *Observationes et emendationes*
Cybele, of Magna Mater, Grote Moeder, van oorsprong Frygische natuurgodin die ook in Rome vereerd werd

Deucalion, mythische figuur die samen met zijn vrouw Pyrrha de aarde weer bevolkt na een zondvloed: zij gooien stenen op aarde waaruit mensen ontstaan
Diana, godin van de jacht en de maan
Diederik I, Theodoricus I, graaf van Kleef, voogd van Nijmegen, gehuwd met Beatrix
Diederik II de Vlieger, Theodoricus II Volans, graaf van Kleef, † 1085
Diederik IV, Theodoricus IV, graaf van Kleef, stadhouder over Nijmegen
Dis, god van de onderwereld
Domitianus, Titus Flavius Domitianus, zoon van Vespasianus, 81-96 keizer van het Romeinse rijk

Drusa, dochter van Venus
Drusus, Nero Claudius Drusus Germanicus, 38-9 v.Chr., stiefzoon van keizer Augustus, broer van Tiberius, Romeins legeraanvoerder, liet de Drususgracht/IJssel graven

Eduard, zoon van Reinoud II, 1361-1371 hertog van Gelre
Einhard, ca. 770 - ca. 840, secretaris van Karel de Grote, schreef een *Vita Caroli Magni*
Engelbert II van Valkenborgh, 1261-1274 aartsbisschop van Keulen
Engelbrecht van der Mark, 1345-1364 bisschop van Luik, 1364-1368 aartsbisschop van Keulen
Eunapius van Sardes, 345-420, Grieks geschiedschrijver en biograaf
Eutropius, vierde eeuw, Romeins geschiedschrijver, auteur van *Breviarium ab urbe condita*
Evagrius Scholasticus, zesde eeuw, auteur van een geschiedenis van de kerk
Everhard
Ewichius, Hermann, 1601-1673, predikant te Xanten en Wesel, auteur van historisch-geografische beschrijvingen van Kleef en Wesel en tekenaar van Romeinse oudheden in en buiten Italië, die onuitgegeven bleven

Festus, Sextus Pompeius Festus, begin derde eeuw, Romeins schrijver, auteur van een uittreksel van Flaccus' *De verborum significatu*
Filips de Goede, hertog van Bourgondië, 1433-1467 landsheer van Holland en Zeeland
Filips II, zoon van Karel V, koning van Spanje, 1555-1581 landsheer van de Nederlanden, afgezworen in 1581
Flavische keizers, 70-96 keizers van het Romeinse rijk: Vespasianus, Titus en Domitianus
Fonteius Capito, legaat van Germania Inferior, liet Claudius Paulus doden en diens broer Julius Civilis gevangennemen
Fortis, Romeinse pottenbakker
Fortuna, godin van het toeval, geluk
Frederik I Barbarossa van Hohenstaufen, 1123-1190, 1152-1190 Rooms-Koning, 1155-1190 Rooms keizer, in 1156 gehuwd met Beatrix van Bourgondië
Frederik II van Hohenstaufen, 1194-1250, zoon van Hendrik **vi**, 1211-1250 Rooms-Koning, 1221-1250 Rooms keizer
Frederik III van Habsburg, 1415-1493, 1440-1493 Rooms-Koning, 1452-1493 Rooms keizer
Frederik Hendrik, graaf van Nassau, prins van Oranje, 1584-1647, stadhouder
Freher, Marquard, 1565-1614, Duits geschiedschrijver, jurist, hoogleraar en diplomaat

Gail(l), Andreas, 1526-1587
Galba, Servius Sulpicius Galba, 68-69 keizer van het Romeinse rijk
Gallienus, Publius Licinius Egnatius Gallienus, zoon van Valerianus, 253-268 keizer van het Romeinse rijk
Gallus Annius, Romeins legeraanvoerder
Geldenhouwer, Gerard, bijgenaamd Noviomagus, 1482-1542, werkte in dienst van de bisschop van Utrecht, daarna reisde hij door Duitsland, bekeerde zich tot het protestantisme en werd hoogleraar te Marburg; hij schreef verschillende boekjes over de Gelderse geschiedenis, waarvan de bekendste waren *Lucubratiuncula de Batavorum insula* (1520) en *Historia Batavica* (1530)
Gelesuinta, prinses uit het West-Gotische koningshuis
Gerard IV, 1207-1229 graaf van Gelre
Germanicus, Nero Claudius Germanicus, 15 v.Chr.-19 n.Chr., zoon van Drusus, adoptiefzoon van keizer Tiberius, Romeins legeraanvoerder
Godfried, aanvoerder der Noormannen in de Friese landen, † 885

Goris, Lambert
Gozewijn van Born
Gracilis, Aelius, gehuwd met Beatrix
Gronovius, Johannes Fredericus, 1611-1671, hoogleraar in Deventer, sinds 1655 hoogleraar in Leiden, publiceerde over Griekse en Romeinse oudheden en numismatiek
Groot, Hugo de, 1583-1645, advocaat-fiscaal van het Hof van Holland toen hij zijn *Liber de antiquitate reipublicae Batavicae* schreef, dat in 1610 verscheen

Hadrianus, Publius Aelius Hadrianus, 117-138 keizer van het Romeinse rijk
Haeften, Joris van, heer van Verwolda
Haemrodius, Cornelis van Haemrode van Amsterdam, 1520(?)-1599, notaris, schreef een door Pontanus in 1611 gepubliceerde *Bataviae urbiumque omnium inter Helium et Flevum brevis descriptio*
Heda, Willem, 1450(?)-1525, kanunnik te Utrecht, schreef rond 1520 een geschiedenis van het bisdom Utrecht, gepubliceerd in 1612 en 1643, die veel teksten en oorkonden uit vroegere eeuwen bevat
Heinsius, Daniël, 1580-1655, Nederlands geleerde en dichter
Heinsius, Nicolaas Daniëlszoon, 1620-1681, Nederlands geleerde en dichter, reisde veel door Europa en was enige tijd in dienst van koningin Christina van Zweden voor wie hij oudheden aankocht
Hendrik I, 1249-1267 bisschop van Utrecht
Hendrik III, 1017-1056, 1039-1056 Rooms-Koning, 1046-1056 Rooms keizer
Hendrik VI van Hohenstaufen, 1165-1197, zoon van Frederik I, 1169-1197 Rooms-Koning, 1191-1197 Rooms keizer
Hendrik VII van Hohenstaufen, 1211-1242, zoon van Frederik II, 1220-1235 Rooms-Koning
Hendrik de Bataaf
Henning, of De Hennin, Henricus, arts in Tiel
Hercules, halfgod, zoon van Jupiter, voorbeeld van kracht en doorzettingsvermogen
Herolt, Johannes o.p., 1514-1567, veelzijdig Duits schrijver
Hersfeld, Lambert van, ca. 1025-na 1081, priester en geschiedschrijver in Aschaffenburg
Hertzog, Peter, inwoner van Nijmegen
Hervelt, Nicolaas van, drukker en uitgever te Nijmegen
Hessus, legendarische stichter van Nijmegen
Hesychius van Alexandrië, vijfde/zesde eeuw, lexicograaf
Hiëronymus van Stridon, ca. 350 - ca. 420, christelijk schrijver
Hirtius, Aulus, ca. 90-43 v.Chr., auteur van het laatste boek van Caesars *Commentarii de bello gallico*
Hofferus, Rochus, stedelijk thesaurier van Zierikzee en dichter
Homerus, achtste eeuw v.Chr., Griekse epische dichter op wiens naam de *Ilias* en de *Odyssee* zijn overgeleverd
Horatius, Quintus Horatius Flaccus, 65-8 v.Chr., Romeins dichter
Hortensius, Quintus Hortensius Hortalus, 114-50 v.Chr., Romeins redenaar
Huygens, Constantijn, 1596-1687, dichter en geleerde, secretaris van de stadhouders Frederik Hendrik, Willem II en Willem III

Isidorus van Sevilla, ca. 560-636, aartsbisschop van Sevilla en geleerde, schreef een encyclopedisch werk *Etymologiae*, ook wel *Origines* genoemd

Jacoba van Beieren, 1417-1433 gravin van Holland

Jacobus III, 1460-1488 koning van Schotland
Jan II, zoon van Jan I, 1294-1312 hertog van Brabant
Jan III, zoon van Jan II, 1312-1355 hertog van Brabant
Jan van Beieren, ruwaard van Holland, 1420-1425
Jan van Egmond, vader van Arnoud van Egmond
Jan, hertog van Kleef
Jansen, Rudolph, bakker in Nijmegen
Janus, beschermgod van poorten en doorgangen, afgebeeld met twee gezichten
Japhet, een van de drie zonen van Noach
Johan IV van Braganza, 1640-1656 koning van Portugal, maakte Portugal in 1640 weer onafhankelijk van Spanje
Johan, graaf van Kleef
Johan, hertog van Kleef
Julianus, Flavius Claudius Julianus, 361-363 Romeins keizer, schreef enige werken over zijn veldtochten in Gallië
Julius II, 1503-1513 paus
Junius, Hadrianus, 1511-1575, arts en geleerde, schreef een historisch-topografisch overzicht van het Romeins-Bataafse verleden getiteld *Batavia*, pas in 1588 gepubliceerd
Jupiter, oppergod, *Optimus Maximus*, `de beste, de grootste', *Fidius* `van de trouw'
Justinus II de Jongere, 565-578 keizer van het Byzantijnse rijk
Justinus, Marcus Junianus Justinus, begin derde eeuw, Romeins geschiedschrijver, auteur van een uittreksel van het werk van Pompeius Trogus
Juvenalis, Decimus Junius Juvenalis, rond 100, Romeinse satirendichter

Karel IV, 1346-1378 Rooms keizer
Karel V, zoon van Filips de Schone, 1519-1556 Rooms keizer, 1516-1556 koning van Spanje, 1515-1555 landsheer van de Nederlanden
Karel van Egmond, zoon van Adolf van Egmond, 1492-1538 hertog van Gelre
Karel de Grote, zoon van Pippijn III, 768-800 koning van het Frankenrijk, 800-814 keizer van het Frankenrijk
Karel de Kale, zoon van Lodewijk de Vrome, 840-877 koning van het Frankenrijk, 875-877 Rooms keizer
Karel Martel, zoon van Pippijn II, 714-741 hofmeier van het Frankenrijk, naamgever van het geslacht der Karolingen
Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, 1467-1477 landsheer van de Nederlanden, 1473-1477 beleend met Gelre
Kelfken, Arnold, raadslid, burgemeester, 1620-1622 rechter
Kelfken, Johan, raadsheer van het Hof van Gelre
Kelfken, Willem, stadssecretaris van Nijmegen, provisor van het weeshuis in 1636
Kemp, Jacob

Labeo, Claudius, eerste eeuw, Bataaf, rivaal van Civilis
Lactantius, Lucius Caecilius Lactantius, rond 300, christelijk schrijver
Laurens, astroloog
Lepelaer, Cornelis, militair rechter
Lepidus, Marcus Aemilius Lepidus, 78 v.Chr. consul
Linden, Simon van, officier van de schutterij te Nijmegen, in 1635 provisor van het weeshuis
Lipsius, Justus, Joost Lips, 1547-1606, hoogleraar te Leiden, gaf acht maal een nieuwe, kritisch-filologische editie van Tacitus' teksten uit

Livius, Titus, 59 v.Chr.-17 n.Chr., Romeins geschiedschrijver, auteur van *Ab urbe condita*
Lodewijk de Duitser, zoon van Lodewijk de Vrome, 843-876 koning van het Oost-Frankische rijk
Lodewijk de Vrome, zoon van Karel de Grote, 814-840 Rooms keizer
Lodewijk IV van Beieren, zoon van Lodewijk de Vrome, 1328-1347 Rooms keizer
Lotharius, 843-855 keizer
Lucanus, Marcus Annaeus Lucanus, 39-65, Romeins dichter

Magia, dochter van Venus
Magnus, zie Pompejus
Magus, zoon van Dis, legendarische stichter van Nijmegen
Majorianus, Marcus Majorianus, 457-461 keizer van het West-Romeinse rijk
Marcomirus Bosphoranus, koning der Cimmeriërs, legendarische stichter van Nijmegen
Marcus Aurelius Antoninus, 121-180, vanaf 161 keizer van het Romeins rijk
Margaretha van Parma, 1559-1567 landvoogdes van de Nederlanden
Maria, moeder Gods
Maria de Rijke van Bourgondië, gehuwd met Maximiliaan van Oostenrijk
Mars, god van de oorlog
Martialis, Marcus Valerius Martialis, 40-102, Romeins dichter
Maurits, graaf van Nassau, prins van Oranje, 1567-1625, stadhouder
Mavors, zie Mars
Maximianus Herculius, 286-305 keizer van het Romeinse rijk, samen met Diocletianus
Maximiliaan van Oostenrijk, zoon van Frederik III, 1486 Rooms-Koning, 1493-1519 Rooms keizer, regent over de Nederlanden
Machteld, zuster van Eduard en Reinoud iii, 1371-1379 regentes over Gelre
Matronae Aufaniae, zie Aufaniae
Memmard, graaf van Nijmegen
Mercurius, god van de handel en reizigers, bode van de goden
Merovech, legendarische stamvader van de Merovingen
Merula, Paullus, 1558-1607, hoogleraar te Leiden, was vanaf 1597 officiële geschiedschrijver van de Staten van Gelre, maar voltooide zijn werk niet; van zijn handschriften maakte Pontanus gebruik bij het samenstellen van zijn *Historiae Gelricae*
Meyerus, Jacobus, Jacob de Meyere, 1491-1552, Vlaams priester, dichter en schrijver van twee geschiedwerken over Vlaanderen
Mist, Jacob van der, militair rechter
Moller, Bernhard
Mummius, Lucius Mummius Achaicus, Romeins legeraanvoerder, veroveraar van Griekenland in 146 v.Chr.
Munnius Lupercus, Romeins legeraanvoerder
Murmellius, Johannes, 1480-1517, dichter en (con)rector aan verscheidene scholen
Muylecom, Maarten

Nero, Lucius Domitius Ahenobarbus Nero, 54-68 keizer van het Romeinse rijk
Nerva, Marcus Cocceius Nerva, 96-98 keizer van het Romeinse rijk
Neuenahr, graaf Hermann von, 1492-1530, Duits geschiedschrijver, publiceerde Einhards *Vita Caroli Magni*
Nicolaas, bisschop van Myra
Nuhland, Gerard

Occo, Adolph, 1524-1606, auteur van een werk op het gebied van de antieke numismatiek
Octavianus, zie Augustus
Odilbald, zie Adelbold
Orosius, Paulus Orosius, begin vijfde eeuw, christelijk schrijver, schreef een geschiedenis van de wereld
Orsini, Fulvio, 1529-1600, verzamelaar van antieke munten, gemmen en beelden te Rome, schreef verscheidene werken over de antieke numismatiek
Otho, Marcus Salvius Otho, 69 keizer van het Romeinse rijk
Otto I, 936-973 Rooms-Koning, 962-973 Rooms keizer
Otto II, zoon van Gerard IV, 1229-1271 graaf van Gelre

Pallas Athena of Minerva, godin van de kunsten, van de wijsheid en van de oorlog
Paludanus, Bernardus, 1550-1633, een bekend verzamelaar van rariteiten in Enkhuizen
Paulus, Claudius, in de zeventiende eeuw ten onrechte Julius Civilis genoemd, broer van Julius Civilis
Persius, Aulus Persius Flaccus, 34-62, Romeinse satirendichter
Peutinger, Konrad, 1465-1547, vooraanstaand burger van Augsburg, bereidde de publicatie voor van de hem geschonken Tabula Peutingeriana; pas in 1589 verscheen de eerste volledige editie
Phoebus, zie Apollo
Pippijn II, † 714, zoon van Begga, hofmeier van het Frankenrijk
Pippijn III, zoon van Karel Martel, 751-768 koning van het Frankenrijk
Pirckheimer, Willibald, 1470-1530, Duits humanist en jurist
Plinius, Gajus Plinius Secundus Maior, 23-79, Romeins geleerde, auteur van een encyclopedisch compilatiewerk
Plutarchus van Chaeronea, 46-na 120, Grieks biograaf
Pompejus, Sextus Pompejus Magnus, 106-48 v.Chr., Romeins legeraanvoerder en politicus, werd in 48 v.Chr. door Caesar verslagen
Pontanus, Johannes Isacius, 1571-1639, Nederlands geschiedschrijver, in 1606 aangesteld als hoogleraar wijsbegeerte aan de hogeschool van Harderwijk, waar Smetius colleges bij hem volgde. Hij publiceerde in 1611 de stadsbeschrijving *Rerum et urbis Amstelodamensium historia*, in 1614 *Disceptationes chorographicae* en in 1617 *Disceptationum chrorographicarum* (beide boeken gericht tegen Cluverius). Sinds 1621 was Pontanus officiële geschiedschrijver van de Staten van Gelre; in 1639 verscheen zijn *Historiae Gelricae libri XIV*, waaruit de beschrijving van Nijmegen al in 1628 was verschenen als *Noviomagum Gelriae ducatus urbs primaria*
Porsenna, eind zesde eeuw v.Chr., koning van de Etruskische stad Clusium
Postumus, Marcus Cassianius Latinius Postumus, 259-268 tegenkeizer (in Brittannië en Gallië) van het Romeinse rijk
Priapus, god van de vruchtbaarheid en beschermer van tuinen
Proculus, eerste eeuw, Romeins rechtsgeleerde; fragmenten van zijn werk zijn bewaard in het verzamelwerk *Digesta* van Justinianus
Prosper, Tiro Prosper van Aquitanië, ca. 390-ca. 463, christelijk schrijver
pseudo-Berosus, een door de vijftiende-eeuwse geleerde Annius van Viterbo verzonnen tekst, waarin de vroegste geschiedenis van de wereld wordt beschreven
pseudo-Hunibald, een fictieve Frankische geschiedschrijver die de Trojaanse afstamming van de Franken zou hebben geboekstaafd, verzonnen door Johannes Trithemius, een zestiende-eeuwse geleerde
Ptolemaeus, Claudius Ptolemaeus, ca. 100-170, Griekse geograaf, astronoom en wiskundige

Pudens, Julius
Pyramius, Christophorus, secretaris van Karel V

Raderus s.j., Matthaeus, 1561-1634, biograaf van Petrus Canisius
Rampers, Arnold Jordaan, raadslid
Regino van Prüm, ca. 840 - ca. 915, monnik en abt te Prüm, auteur van een geschiedenis van de wereld vanaf de geboorte van Christus
Reinier van Oranje, prins van Oranje, in 1543 stadhouder van Gelre
Reinoud I, zoon van Otto II, 1271-1326 graaf van Gelre, 1318 krankzinnig verklaard
Reinoud II, zoon van Reinoud I, 1318-1338 graaf van Gelre, 1339-1343 hertog van Gelre
Reinoud III, zoon van Reinoud II, 1343-1361 hertog van Gelre
Reinoud IV, broer van Willem I van Gulik, 1402-1423 hertog van Gelre
Remigius, bisschop van Reims, doopte in 496 Clovis
René van Chalon, zie Reinier van Oranje
Richard van Cornwall, 1257-1272 Rooms-Koning
Rictiovarius
Roma, personificatie van de stad Rome
Romborgh, Jacobus, stedelijk thesaurier van Nijmegen
Romulus, legendarische stichter van Rome
Rorik de Noorman, † 880, heerser in de Friese landen, lid van het Deense koningshuis
Rudolf I van Habsburg, 1273-1291 Rooms-Koning
Rudolf II van Habsburg, 1576-1612 Rooms keizer
Ruhr, Willem, onderofficier van de schutterij van Nijmegen

Sallustius, Gajus Sallustius Crispus, 86-36 v.Chr., Romeins geschiedschrijver
Salmasius, Claude de Saumaise, 1588-1653, Frans geleerde, werkte sinds 1632 aan de universiteit van Leiden aan een nooit verschenen boek over kleding in de oudheid
Samothes, legendarische stichter van Nijmegen
Scaliger, Josephus Justus, 1540-1608, hoogleraar te Leiden, beroemd filoloog
Schenck van Nydeggen, Maarten, ca. 1540-1589, legeraanvoerder, leidde het Spaanse leger dat in 1584 het Staatse Nijmegen zonder succes aanviel; later veranderde hij van partij en hielp prins Maurits bij de Staatse herovering van de inmiddels onder Spanje teruggekeerde stad, waarbij hij het leven liet
Schivelberg, Rudolph, 1621-1636 predikant te Nijmegen
Schuyren, Gerhard vander, secretaris in Kleef
Scriverius, Petrus, 1576-1660, oudheidkundige te Leiden, publiceerde bronnen voor de Romeins-Bataafse en middeleeuwse geschiedenis van de Nederlanden, waaronder archeologische; in 1630 gaf hij *Liber de antiquitate reipublicae Batavicae* van Hugo de Groot opnieuw uit met veel annotaties
Sebastiaan van Munster, 1489-1552, Duits geograaf, hoogleraar te Basel, schreef een *Cosmographia universalis*
Seneca, Lucius Annaeus Seneca Filius, 4-65, Romeins filosoof
Septimius Severus, Lucius Septimius Severus Pertinax Augustus, 193-211 keizer van het Romeinse rijk
Servius, Maurus Servius Honoratus, tweede helft vierde eeuw, Romeins grammaticus en Vergilius-commentator
Severus,zie Septimius Severus
Sidonius Apollinaris, Gajus Sollius Modestus Apollinaris Sidonius, tweede helft vijfde eeuw, christelijk schrijver, bisschop van Clermont

Sigismund, 1410-1437 Rooms keizer
Sixtus **iv**, 1471-1484 paus
Smetius, Abraham, broer van Johannes Smetius
Smetius, Martinus, 1525-1578, géén familie van Johannes Smetius, befaamd oudheidkundige afkomstig uit de omgeving van Brugge, verrichtte pionierswerk op het gebied van de klassieke epigrafie en stelde een omvangrijk repertorium samen van in heel Europa gevonden Romeinse inscripties, uitgegeven in 1588
Solinus, Gajus Julius Solinus, derde eeuw, Romeins auteur van een compilatiewerk van geografie, antropologie, geschiedenis en biologie
Steenwijk, Rudolph en Theodoor van, verzamelaars van antiquiteiten te Nijmegen
Stephanus, patroon van de Stevenskerk in Nijmegen
Stephanus van Byzantium, zesde eeuw, auteur van een omvangrijk geografisch werk met informatie van allerlei aard
Sterenberg, Frans, lid van de schutterij van Nijmegen
Stilic(h)o, Flavius, ca. 360-408, Vandaal, belangrijke Romeinse legeraanvoerder
Strabo van Amasia, ca. 64 v.Chr. - ca. 20 n.Chr., Griekse geograaf
Suetonius, Gajus Suetonius Tranquillus, ca. 70-121, Romeins biograaf
Suffenus, eerste eeuw v.Chr., Romeins dichter
Surita, Hieronymus, Geronimo Zurita y Castro, Geronimo Curita, 1512-1580, Spaans geschiedschrijver
Swentibold, zie Zwentibold
Tacitus, Cornelius, procurator van Gallia Belgica
Tacitus, Publius Cornelius Tacitus, 55-na 115, Romeins geschiedschrijver; zijn belangrijkste werken zijn de *Annales* (de Romeinse geschiedenis tussen 14 en 68), de *Historiae* (de Romeinse geschiedenis tussen 69 en 96) en de *Germania* of *De origine et situ Germanorum* (een etnografische beschrijving van de Germanen)
Terspycken, Christiaan, raadslid, burgemeester
Tertullianus, Quintus Septimius Florens Tertullianus, vóór 160-na 220, christelijk schrijver
Theodoricus, zie Diederik
Theodosius de Grote, 379-395 keizer van het Romeinse rijk
Tiberius, Tiberius Claudius Nero, 14-37 keizer van het Romeinse rijk
Till, Lambert Floris
Trajanus, Marcus Ulpius Trajanus, 98-117 keizer van het Romeinse rijk, stichter van Ulpia Noviomagus en Colonia Ulpia Trajana
Trogus, Pompejus, tweede helft eerste eeuw v.Chr., Romeins geschiedschrijver, wiens werk alleen bekend is door Justinus' epitome
Tullius, zie Cicero

Ulpianus, Domitius, ca. 170-223, Romeins gerechtsgeleerde; fragmenten van zijn werk zijn bewaard in het verzamelwerk *Digesta* van Justinianus
Ursinus, zie Orsini
Ussher, James, 1581-1656, aartsbisschop van Armagh, befaamd om zijn tijdrekenkundige studie van het Oude Testament waarin hij vaststelde dat de Schepping had plaatsgevonden in 4004 v.Chr.

Valentinianus III, Flavius Placidus Valentinianus, 424-455 keizer van het West-Romeinse rijk
Valerius, Marcus Valerius Laevinus, † 200 v.Chr., Romeins consul tijdens de tweede Punische oorlog
Valerius Maximus, begin eerste eeuw, Romeins geschiedschrijver

Varnewyck, Marcus van, 1518-1569, regent te Gent, geschiedschrijver
Vegetius, Flavius Vegetius Renatus, rond 400, Romeins schrijver, auteur van een werk over krijgskunde
Veleda, Germaanse vrouw die vereerd werd als godin vanwege haar gave van profetie
Velleius Paterculus, Gajus Velleius Paterculus, begin eerste eeuw, Romeins geschiedschrijver
Veltwyck, Gerhardus, gezant van Karel V
Venantius Fortunatus, Venantius Honorius Clementianus Fortunatus, ca. 530 - ca. 600, christelijk dichter
Venus, godin van de liefde
Verbolt, Nicolaas, rechtsgeleerde, raadslid, burgemeester, lid van de Raad van de Prins van Oranje en afgevaardigde in de Staten-Generaal
Vergilius, Publius Vergilius Maro, 70-19 v.Chr., Romeins dichter
Verheiden, Guilielmus, raadslid, burgemeester
Verheyden, Jacob, burgemeester
Vespasianus, Titus Flavius Vespasianus, 69-79 keizer van het Romeinse rijk
Victor
Victorinus, Marcus Piavonius Victorinus, 268-270 tegenkeizer van het Romeinse rijk, opvolger van Postumus
Victorinus, Aurelius Victorinus
Vijgh, Nicolaas, heer van Ubbergen, burgemeester en raadsheer van de stedelijke raad en van de algemene raad van de Staten
Vitellius, Aulus, 69 keizer van het Romeinse rijk
Vitruvius, eind eerste eeuw v.Chr., Romeins schrijver, auteur van een werk over de bouwkunst
Vos, Antoon, raadslid, burgemeester
Vulcanus, god van het (smids)vuur en van de ambachten, met name de smeedkunst

Wanray, (me)vrouw Van
Weidnerus, Joh. Leonh.
Wenceslaus, 1378-1400 Rooms keizer
Werenfried, † ca. 760, metgezel van Willibrord
Willem I van Gulik, kleinzoon van Reinoud II, 1371-1402 hertog van Gelre
Willem II van Gulik, 1538-1543 hertog van Gelre
Willem II, 1234-1256 graaf van Holland, 1247-1256 Rooms-Koning
Willem van Egmond, † 1483, broer van Arnoud van Egmond
Willem van Egmond, broer van Adolf van Egmond
Willem van Gulik
Willibrord, 695-739 bisschop van Utrecht
Winomad
Winsemius, Vitus, 1586-1644, hoogleraar in Franeker, geschiedschrijver van Friesland

Zosimus, tweede helft vijfde eeuw, geschiedschrijver, auteur van een (Griekstalige) geschiedenis van Rome
Zuingerus, Jacobus
Zurita, zie Surita
Zwentibold, zoon van keizer Arnulf, 895-900 koning van Lotharingen